

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**TÜRK DÜNYASI DESTANLARINDA
HAYVAN SEMBOLİZMİ**

OĞUZ DUMAN

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK HALK EDEBİYATI BİLİM DALI**

MART 2024

TÜRK DÜNYASI DESTANLARINDA HAYVAN SEMBOLİZMİ

Oğuz DUMAN

DOKTORA TEZİ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK HALK EDEBİYATI BİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MART 2024

TEZ ONAY SAYFASI

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halk Edebiyatı Programı doktora öğrencisi Oğuz DUMAN tarafından hazırlanan Türk Dünyası Destanlarında Hayvan Sembolizmi başlıklı tez çalışması, 04/03/2024 tarih ve saat 14:00’da yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile DOKTORA TEZİ olarak **KABUL** edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan (Prof. Dr. İsa ÖZKAN/ AHBV Ü.):	☒	☐
Tez Danışmanı (Prof. Dr. İbrahim DİLEK/ AHBV Ü.):	☒	☐
Üye (Prof. Dr. Fatma Ahsen TURAN/ AHBV Ü.):	☒	☐
Üye (Prof. Dr. Seyfullah YILDIRIM/ Gazi Ü.):	☒	☐
Üye (Prof. Dr. İhsan KALENDEROĞLU/ Gazi Ü.):	☒	☐

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Oğuz DUMAN
04.03.2024

TÜRK DÜNYASI DESTANLARINDA HAYVAN SEMBOLİZMİ

(Doktora Tezi)

Oğuz DUMAN

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mart 2024

ÖZET

Türk halk anlatıları içerisinde önemli bir yere sahip olan destanlar, gerçek hayatın ve insan hayalinin birleştiği noktada ortaya çıkan edebî ürünlerdir. Bu edebî ürünler, sembollerle bezenmiş doğal bir kurguya sahiptir. Bu yönüyle her bir sembolün ayrı bir değeri vardır ve bu değerlerin derin felsefesi âdeta metinlerin içerisine gizlenmiştir. Çalışmanın temel amacı; Türk dünyası destanlarında yer alan hayvan sembollerini belirlemek, bu hayvanların destanlara yansımalarını ortaya koymak; Türklerin sosyal yaşamında önemli yer tutan hayvan sembollerinin hangi özellikleriyle yer aldığını göstermek ve hayvanların destanlardaki işlevleriyle karakter özelliklerini hem mitolojik hem de sembolik açıdan ele alıp değerlendirmektir. Bütün bu tespitler ve karşılaştırmalar sonucunda destanlarda, dolayısıyla Türklerin kültür hayatında hayvan sembolizminin hangi duygu ve düşüncelerle metinlerde yer verildiğini göstermek çalışmanın önemini daha da arttırmaktadır. Ayrıca destanlardaki bu tür unsurların tespit edileceği çalışmalara ihtiyaç duyulması da böyle bir konunun seçilmesinde etken olmuştur. Bu çalışmada Türkiye Türkleri ile Altay, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Kazak, Kırgız, Nogay, Özbek, Tuva, Sagay (Abakan), Uygur ve Yakut Türklerinin destan metinleri taranmış ve hayvanlar ile ilgili kısımlar tespit edilmiştir. Adı geçen boylar, eski Türklerin kökleşmiş bir destan anlatma geleneğine sahiptir. Bu nedenle çalışma sahası olarak bu boylarda vücut bulmuş destanlar seçilmiştir. Türk Dünyası Destanlarında Hayvan Sembolizmi konulu çalışma kapsamında destanlarda yer alan hayvanlar sembolik açıdan incelenmiş ve destanların olay örgüsündeki önemi anlatılmaya çalışılmıştır. Çalışmamız yöntem olarak, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılarak yapılmıştır. Çalışmada, Türkiye’de yayımlanmış Türkiye Türkçesine aktarılmış destan kitapları, akademik dergiler, ulusal tez merkezinden yüksek lisans ve doktora tezleri, internet üzerinden yayın yapan dergiler ile yazılı olarak yer alan metinler üzerinde oluşturulmuştur. Türk dünyası destan metinlerinden yüz doksan altı metin taranmış, toplamda yetmiş dokuz hayvan tespit edilmiş ve bu hayvanlardan sembolik anlam taşıyan kırk sekiz hayvan sembolizm açısından değerlendirilmiştir.

Bilim Kodu : 31002

Anahtar Kelimeler : Destan, Hayvan Sembolizmi, Sembolizm, Türk Dünyası

Sayfa Adedi : 267

Tez Danışmanı : Prof. Dr. İbrahim Dilek

ANIMAL SYMBOLISM IN TURKISH WORLD EPISOTES

(Ph. D. Thesis)

Oğuz DUMAN

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

March 2024

ABSTRACT

Epics, which have an important place in Turkish folk narratives, are literary products that emerge at the intersection of real life and human imagination. These literary products have a natural fiction adorned with symbols. In this respect, each symbol has a different value, and the deep philosophy of these values is literally hidden in the texts. The main purpose of the study is; To determine the animal symbols in the epics of the Turkish world and to reveal the reflections of these animals in the epics; The aim is to show the characteristics of animal symbols that have an important place in the social life of the Turks, and to evaluate the functions and character traits of animals in epics from both mythological and symbolic perspectives. As a result of all these determinations and comparisons, it further increases the importance of the study to show with what feelings and thoughts animal symbolism is included in the texts in the epics, and therefore in the cultural life of the Turks. In addition, the need for studies to identify such elements in the epics was also a factor in choosing such a topic. In this study, epic texts of Altai, Bashkir, Chuvash, Khakas, Kazakh, Kyrgyz, Nogay, Uzbek, Tuva, Sagay (Abakan), Uyghur and Yakut Turks were scanned and sections related to animals were identified. The tribes mentioned have a deep-rooted tradition of telling epics among the ancient Turks. For this reason, epics embodied in these tribes were chosen as the study area. Within the scope of the study on Animal Symbolism in Turkish World Epics, the animals in the epics were examined from a symbolic perspective and their importance in the plot of the epics was tried to be explained. Our study was conducted using the document analysis technique, one of the qualitative research methods. The study was based on epic books published in Turkey and translated into Turkish, academic journals, master's and doctoral theses from the national thesis center, online journals and written texts. One hundred and ninety-six texts from the Turkish world epics were scanned, seventy-nine animals in total were identified, and forty-eight of these animals with symbolic meaning were evaluated in terms of symbolism.

Science Code : 31002

Key Words : Epic, Animal Symbolism, Symbolism, Turkish World

Page Number : 267

Supervisor : Prof. Dr. İbrahim Dilek

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimim döneminde akademik disiplinle gelişmeye katkı sağlayan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ'ye, doktora eğitimim boyunca derslerinde ilham ve feyz aldığım saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. İsa ÖZKAN ve Prof. Dr. Fatma Ahsen TURAN'a, tez izleme süreçlerinde sunduğu değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Seyfullah YILDIRIM'a, çalışmama şahsi kitaplığını açarak yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Nedim BAKIRCI'ya çok teşekkür ediyorum.

Dersleri, yazıları, kitapları, zihin açıcı tavsiyeleri ile çalışmanın konu seçiminde başlayarak her aşamasında karşılaştığım güçlükleri aşmamda ve bu çalışmayı ortaya koymamda bana rehberlik eden danışmanım, saygıdeğer hocam Prof. Dr. İbrahim DİLEK'e çok teşekkür ediyorum.

Ayrıca; lisans eğitimimle başlayıp, doktora eğitimimle devam eden bu süreçte her türlü zorluğa karşı yanımda duran, sonuna kadar büyük bir aşkla ve sabırla fedakârlık gösteren her zaman desteği ve sevgisiyle yanımda duran eşim Esra DUMAN'a ve kızım Nil DUMAN'a; maddi ve manevi desteklerini hissettiğim babam Osman DUMAN'a ve annem Meliha DUMAN'a sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Kayseri - 22.07.2023

Oğuz DUMAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
KISALTMALAR	xii
1. GİRİŞ	1
2. SEMBOL VE SEMBOLİZM KAVRAMLARI ÜZERİNE	5
2.1. Sembol	5
2.2. Sembollerin Sınıflandırılması	8
2.3. Sembolizm	10
3. TÜRK DÜNYASI DESTAN KAVRAMI ÜZERİNE	13
3.1. Destan Kavramı, Teşekkülü, Oluşum Aşamaları ve Tasnifi	13
3.2. Türk Destanlarının Anlatıcıları	21
4. TÜRK DÜNYASI DESTANLARINDA HAYVAN SEMBOLİZMİ	25
4.1. Ehli Hayvanlar	26
4.1.1. Büyükbaş Ehli Hayvanlar	26
4.1.1.1. At	26
4.1.1.1.1. Atların Yaratılışı	27
4.1.1.1.2. At Kültürü	31
4.1.1.1.3. At Kurbanı	32
4.1.1.1.4. At ve Kahraman	34
4.1.1.1.5. Atın Hediye Olarak Verilmesi	37
4.1.1.1.6. Savaşlarda At	38
4.1.1.1.7. Tabiat Olaylarında At	41
4.1.1.1.8. Atların Fiziki Özellikleri	42
4.1.1.1.8.1. Göz, Kulak, Ayak (Toynak), Yele	42

4.1.1.1.8.2. At Kuyruğu	46
4.1.1.1.8.3. Donlarına Göre Atlar	47
4.1.1.1.9. Atların Yürüyüş Özellikleri	48
4.1.1.1.10. Besin Kaynağı Olarak At	49
4.1.1.1.11. İnançlarda At	50
4.1.1.1.12. Atlara Ad Verme	50
4.1.1.1.13. İşlevlerine Göre Atlar	52
4.1.1.1.14. Olağanüstü Atlar	52
4.1.1.1.14.1. Konuşan Atlar	52
4.1.1.1.14.2. Uçan Atlar	57
4.1.1.1.14.3. Hızlı Atlar	59
4.1.1.1.15. Şekil Değiştirmede At	63
4.1.1.1.16. At Damgaları	65
4.1.1.1.17. Atların Koşum Takımları	66
4.1.1.2. Deve	69
4.1.1.3. Eşek	77
4.1.1.4. Öküz, Boğa ve İnek	79
4.1.2. Küçükbaş Ehli Hayvanlar	89
4.1.2.1. Koyun, Koç, Keçi, Teke	89
4.1.3. Kanatlı Ehli Hayvanlar	94
4.1.3.1. Tavuk, Horoz	94
4.2. Evcil Hayvanlar	96
4.2.1. Kedi	96
4.1.2. Köpek	98
4.2.3. Tazı	108
4.3. Yabani Hayvanlar	109

4.3.1. Yırtıcı Memeliler	109
4.3.1.1. Aslan/Arslan	109
4.3.1.2. Ayı.....	116
4.3.1.3. Kaplan, Pars, Leopar.....	119
4.3.1.4. Kurt	126
4.3.1.4.1. Türeyiş Sembolü Olarak Kurt Ata/Kurt Ana	127
4.3.1.4.2. Ad Almada ve Ad Vermede Kurt	130
4.3.1.4.3. Haber Sormada Kurt	131
4.3.1.4.4. Şekil Değiştirmede Kurt	132
4.3.1.4.5. Benzetme Unsuru Olarak Kurt.....	133
4.3.1.4.6. Kahramanın ve Atının Mücadele Ettiği Hayvan Olarak Kurt	139
4.3.1.4.7. Tehlikeli Olarak Görülen Kurt.....	140
4.3.1.4.8. Sıfat Olarak Kurt.....	140
4.3.1.4.9. Başlık Parası Olarak Kurt	141
4.3.1.4.10. Yer Adı Olarak Kurt	142
4.3.1.4.11. Halk İnanışlarında Kurt.....	142
4.3.1.4.12. Halk Hekimliğinde Kurt	143
4.3.1.4.13. Malzeme Yapımında Kurt.....	143
4.3.1.4.14. Özgürlük Sembolü Olarak Kurt	144
4.3.1.5. Samur	144
4.3.1.6. Tilki.....	146
4.3.2. Yırtıcı Olmayan Memeliler	153
4.3.2.1. Domuz.....	153
4.3.2.2. Fil	156
4.3.2.3. Gergedan	157
4.3.2.4. Geyik.....	159

4.3.2.5. Sıçan, Fare.....	167
4.3.2.6. Tavşan.....	169
4.3.3. Yırtıcı Uçarlar.....	172
4.3.3.1. Atmaca.....	172
4.3.3.2. Baykuş.....	173
4.3.3.3. Doğan, Şahin.....	175
4.3.3.4. Kartal.....	180
4.3.4. Yırtıcı Olmayan Uçarlar.....	188
4.3.4.1. Kaz.....	188
4.3.4.2. Ördek.....	191
4.3.4.3. Guguk Kuşu.....	193
4.3.4.4. Güvercin.....	195
4.3.4.5. Karga, Kuzgun.....	197
4.3.4.6. Kırlangıç.....	203
4.3.4.7. Kuğu.....	204
4.3.4.8. Serçe.....	206
4.3.4.9. Turna.....	207
4.3.5. Sürüngenler.....	210
4.3.5.1. Yılan.....	210
4.3.6. Böcekler.....	214
4.3.6.1. Kelebek.....	214
4.3.6.2. Karınca.....	215
4.3.7. Yüzücüler.....	217
4.3.7.1. Balık.....	217
4.4. Efsanevi Hayvanlar.....	219
4.4.1. Alp Karkuş, Anka, Simurg, Garuda.....	219

5. SONUÇ.....	221
KAYNAKLAR	225
1. YAZILI KAYNAKLAR	225
2. İNTERNET KAYNAKLAR.....	246
ÖZ GEÇMİŞ.....	249

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

AHBV	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Çev.	Çeviren
ET.	Erişim Tarihi
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
TDK	Türk Dil Kurumu
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
vs.	Vesaire
YY	Yüz Yıl

1. GİRİŞ

Bir milleti anlamının en doğru yolu yaşam tarzı, edebi ürünleri, dili kullanım şekillerini, geleneklerini ve benzeri özelliklerini araştırmaktan, anlamaktan geçer. Kültür bir milletin toplumsal hafızasını hayata bakışını ve özünü yansıtır. Destanlarda milletin içinde bulunduğu kültürel öğelerin geneli hakkında bilgi verir. Türk halk anlatıları içerisinde önemli bir yere sahip olan destanlar, gerçek hayatın ve insan hayalinin birleştiği noktada ortaya çıkan edebî ürünlerdir. Bu edebî ürünler, sembollerle bezenmiş doğal bir kurguya sahiptir. Metnin içerisine şifrelenen sembolik kodlar, millete dair kültürel kimliği de ortaya koymaktadır. Bu yönüyle her bir sembolün ayrı bir değeri vardır ve bu değerlerin derin felsefesi âdeta metinlerin içerisine gizlenmiştir. İşte bu sebeple Türk dünyası destanları içerisinde yer alan hayvanların pek çoğu sembolik anlamlar taşımaktadır.

Anlatmaya dayalı türlerin olay örgüsü içerisinde asıl kahramanlar haricinde bazı yardımcı hayvan kahramanlarının da isimleri geçmektedir. Derinlemesine inceleme yapıldığında ilk başta göz ardı edilen bu hayvan kahramanların olayların gerçekleşmesinde önemli görevler üstlendiği görülmektedir. Edebi metinlerin şahıs kadrolarında sıkça insan vasfı verilmiş varlıklar kullanılırlar. Destan metinlerinde insan dışı varlıklara, insana ait özellikler verilerek eserlerde kişileştirmeler yapılmaktadır. Örnek olarak destanlarda atların ve diğer hayvanların insan gibi konuşması, kuzgunun canının bağışlanmasına karşılık pazarlık yapması gösterilebilir.

Çalışmanın temel amacı; Türk dünyası destanlarında yer alan hayvan sembollerini belirlemek, bu hayvanların destanlara yansımalarını ortaya koymak ve bu hayvanların destanlardaki işlevleriyle karakter özelliklerini hem mitolojik hem de sembolik açıdan ele alıp değerlendirmektir. Bütün bu tespitler ve karşılaştırmalar sonucunda destanlarda, dolayısıyla Türklerin kültür hayatında hayvan sembolizminin hangi duygu ve düşüncelerle metinlerde yer verildiğini göstermek çalışmanın önemini daha da arttırmaktadır. Ayrıca destanlarındaki bu tür unsurların tespit edileceği çalışmalara ihtiyaç duyulması da böyle bir konunun seçilmesinde etken olmuştur.

İnsan, yeryüzünde var olduğu andan itibaren, yaşadığı evreni anlama çabası içerisine girmiştir. Bu çaba tek yönlü bir duygusal yoğunluk ve bakış açısından çok insanın

heyecanını, merakını, keşfetme arzusunu, korkularını, saldırganlıklarını, iyiliğini ve kötülüğünü kısacası tüm duygu ve değerleri içeren somut veya soyut duygular bütünüdür. Tabiatın zorlu ancak muhakkak suretle mücadele edilmesi gereken şartları içerisinde çaresiz kalan insanoğlu, korumak zorunda olduğu fiziki varlığının yanında bir inanca uyum sağlaması gereken zihnî dünyasını, mitlerin ve mitolojinin olağanüstü gücüne inandırarak korkularından arınmıştır. Aynı zamanda ontolojik varlığını disipline etmiştir. Böylece mitolojik düşünce bireyi belli bir kalıp içerisine sokarken, toplumu da düzenli bir birlikteliğe ulaştırmıştır.

İnsanın evrene dair gizli ve aşikâr bilgiyi, doğum ile ölüm arasındaki merhaleleri, sonsuzluğa ulaşmanın yollarını, maddi ve manevi gerçekliği bulma, anlamlandırma çabası kendi doğasını bir bütünlük içerisinde tanımasını sağlamıştır. Bu süreç içerisinde ontolojik farkındalığa sahip olan insan, dili kullanma becerisiyle tinsel olgunluğa erişmiş, böylece hayata geniş bir açıyla bakabilmiştir. Çünkü dil, sadece iletişimin değil, aydınlanmanın, ilerlemenin, kültürel aktarımın, sembolik kodlamanın ve daha pek çok olgunun birincil şartıdır. Dili kullanma becerisi zaman içerisinde gelişen insan bu sayede duygu ve düşüncelerini doğrudan anlatmak yerine semboller aracılığıyla ifade etme yoluna gitmiştir.

Türk dünyası destan metinlerinde yer verilen hayvanların sembolik analizi yapılırken mitoloji, dini inanışlar, tarihi kaynaklar ve sembollerden yararlanılmıştır. İnsanlar doğayı, tabiatı, gök cisimlerini tanımlarken çeşitli mitlere başvurarak olayları izah etmeye veya açıklamaya çalışmışlardır. Metinler oluşturulurken çeşitli sembollerden de faydalanmışlardır. İnsanoğlunun bilgi birikimi ne kadar artarsa artsın destan, masal, efsane, halk hikâyesi ve fıkra gibi anlatmaya dayalı türleri ortaya koyarken mutlaka mitolojik veya sembolik ifadeler metinlerin içerisinde yer bulmaktadır. Destan metinlerindeki mitik ve sembolik anlamlar ihtiva eden Türklerin yaşadığı coğrafyada bilinen hayvanlar olduğu muhakkaktır. Destanlarda yer alan hayvanların Türk inanış ve düşünüş kalıpları içerisindeki yeri, Türk toplum hayatında üstlendikleri roller çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

Türk dünyası coğrafyası çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu coğrafya içerisinde destanlar üzerine ilk elden malzeme toplamak amacıyla kişilere erişim; zaman, maliyet yönünden güç olacağı için çalışma yalnızca yazılı kaynaklarla sınırlandırılmıştır.

Bu alışmada Türkiye Türkleri ile Altay, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Kazak, Kırgız, Nogay, zbek, Tuva, Sagay (Abakan), Uygur ve Yakut Türklerinin destan metinleri taranmış, destanlarda yer alan hayvanlarla ilgili kısımlar tespit edilmiştir. Bu Türk boyları eski Türklerin kökleşmiş bir destan anlatma geleneğine sahip oldukları için çalışma sahası olarak bu boylarda vücut bulmuş destanlar seçilmiştir. Türk Dünyası Destanlarında Hayvan Sembolizmi konulu çalışma kapsamında destanlarda yer alan hayvanlar sembolik açıdan incelenmiş ve bu hayvanların destanların olay örgüsündeki önemi anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışma yöntem olarak, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılarak hazırlanmıştır. Çalışmada, Türkiye’de yayımlanmış Türkiye Türkçesine aktarılmış destan kitapları, akademik dergiler, ulusal tez merkezinde bulunan yüksek lisans ve doktora tezleri ile internet üzerinden yayın yapan dergilerdeki metinler esas alınmıştır. İlgili kaynaklarda yer alan yüz doksana altı destan metni taranmış ve bu metinlerde yetmiş altı hayvan tespit edilmiştir. Ancak bu yetmiş altı hayvan içerisinde sembolik anlam taşıyan kırk sekiz hayvan sembolizm açısından değerlendirilmiştir.

2. SEMBOL VE SEMBOLİZM KAVRAMLARI ÜZERİNE

2.1. Sembol

İnsanlık tarihi ile başlayan ve toplumun bütün kesimlerince kabul edilip üzerine düşünülen sembol kavramıyla ilgili günümüze kadar birçok tanım yapılmış ve yapılmaya devam edilecektir.

Sembol sözcüğünün köken olarak eski Mısır dilinde symbolon sözcüğünden Grekçe'ye geçmiş hali olan symballein fiili olduğu belirten Salt, “birlikte tartışmak, birlikte birleştirmek, bir arada toparlayıp bağlamak” (2020: 5) anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir. Latince de symbolum, İngilizcede symbol, Fransızcada symbole, İtalyancada simbolo, Almancada symbol kelimesi, genelde Türkçede simge, timsal ve remz kelimeleri ile karşılanmaktadır. İlk olarak sözlükler ve ansiklopedilerde yer alan sembol/simge ile ilgili tanımlara yer verilecektir.

Sembol, Türkçe Sözlük'te; “Duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret; remiz, rumuz, timsal, simge” (2005: 1727), Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te; “Bir fikir, düşünce, his vb.ni akla getiren, onu düşündüren işaret, resim, ses, harf, kısaltma vb. remiz, amblem” (Ayverdi, 2010: 1081), Öz Türkçe Sözlük'te; “Kararlaştırılmış, belirli bir anlamı olan im; bir şeyin imi olarak kullanılan şey” (Püsküllüoğlu, 1966: 266), Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü'nde; “Simge, remz, timsal. Eşya âleminden ya da tabiattan alınarak bir toplumun veya kavmin hafızası mesabesinde olan tarihî akış ve birikim içinde özel bir anlam kazanan ve bir duygu ve düşüncenin anlatımında kullanılan işaret yahut sözler” (Karataş, 2001: 369), Açıklamalı Dilbilim Terimler Sözlüğü'nde; “Göstereniyle gösterileni arasında belli oranda nedenlilik ilişkisi kurulabilen, çoğu kez görüntüsel nitelik taşıyan ama yine de uzlaşım sal özelliği bulunan gösterge türü” (Vardar, 2007: 177), Sanat Terimleri Sözlüğü'nde; “Bir şeyi tanıtan, temsil eden şekil, alâmet. Soyut bir fikri ifade eden timsal” (Turani, 1975: 115), Paradigma Felsefe Sözlüğü'nde; “Bir düşünce, fikir ya da nesnenin yerini tutan, bir kavram veya bir düşüncüyü belirten gözle görülür ve anlamı bilinen işaret” (Cevizci, 1999: 765), Ansiklopedik Dinler Sözlüğü'nde; “İki ayrı varlık arasında bir tanıma alametidir. Bu iki varlıktan her biri bu alametin yarısına sahip bulunmaktadır. Diğer yarısına bakarak biri diğerini tanımaktadır” (Aydın, 2005: 682) şeklinde tanımlanmaktadır.

Son dönemlerde psikoloji, teoloji, felsefe, fizik, müzik, resim, arkeoloji ve edebiyat gibi disiplinlerde sembolizm üzerine yapılan çalışmaların artmasıyla birlikte sembol kelimesinin kullanım alanı yaygınlaşmış ve beraberinde sembol teriminin de birçok tanımı yapılmıştır.

Jung, sembolü; “Gündelik yaşamımızdan bilip tanıdığımız alışlagelen, açık anlamına ek olarak özgün bağlantılar da sunan, bir terim, bir ad hatta bir resim” (2009: 20) olarak tanımlamaktadır. Sembollerin, kişiliğin gelişmesini sağlayan, çatışmaları çözen doğal birer gelişim etmeni olduğunu söyleyen Jung, bu doğrultuda sembollerin bir psikolojik durumdan bir diğerine geçişte yardımcı olduklarına inanıyordu. Dolayısıyla sembollerin, iyileştirici yönleriyle ve benliğin bütünlenişine katkılarıyla vazgeçilmez bir yere sahip olduğunu (Stevens, 2014: 147) belirtmiştir.

B. Franklin Kimpel sembolü; “kendisinden başka bir realiteye dikkat çeken, bir şeyin yerine geçen ve onu tasvir eden bir nesne, bir fiil veya insanlar tarafından yapılmış herhangi bir işaret” (Ataşun, 1997: 369) olarak tanımlamaktadır.

Hadumod Bussmann ise; “Gerçek nesnenin yönlerini açıklayıcı bir şekilde taklit ederek ve nesneyle benzerliklerini ortaya çıkaran görsel ve akustik işaretler” (Bussmann, 1998: 530) olarak vermiştir.

Kimpel ve Bussmann gibi Gilbert Durand da sembolü, işaret kategorisinde değerlendirmektedir. Sembolü; “Anlatılmaz ve görünmez bir gösterilene gönderen ve bundan dolayı da anımsayamadığı bu denkliği somut olarak tecessüm etmek zorunda olan, bunu da uygunsuzluğu tükenmez bir biçimde düzelden ve tamamlayan ikonografik, ritüel, mitik yinlemeler oyunu aracılığıyla yapan işaret” (2017: 19-20) şeklinde tanımlamıştır.

Saussures, sembol teriminin form (signifiant) ve anlamın (signifié) bütünleşmesinden meydana geldiğini, akustik bir kelimenin zihinde belli bir resim olarak tanımlamıştır (Erdal, 2017: 685).

Ray Livingston, sembolü; “belli bir seviyedeki hakikatin, başka bir seviyede ona tekabül eden hakikatle temsil edilmesidir. Sembolik ifade, zahiren görünüp bilinmediği halde, delil ve ispat olmaksızın hemen herkes tarafından kabul edilen bir şeye atıfta

bulunabilmesini sağlayan, o şeyi hatırlatan en iyi formül olarak kabul edilen bir ifade” (Çetindağ Süme, 2011: 1) olarak tanımlamaktadır.

Erich Fromm ise; “Başka bir şeyin yerinde duran, onun yerini alan ve onu temsil eden” (Fromm, 1992: 24) şeklinde ifade etmiştir.

Sembolün bir toplumu birleştiren ve kenetleyen önemli faktör olduğunu, inanç ve davranışlarına şekil verdiğini belirten Uluç, “tabiatı gereği duyularımızla algılayamadığımız, yanımızda mevcut olmayan bir varlığın ve gerçekliğin yerine geçen algılanabilir bir obje veya imge” (2005: 242) şeklinde sembolü tanımlamaya çalışmıştır.

Galip Atasagun, sembolü; duyu organlarıyla idraki imkânsız herhangi bir şeyi, tabii bir münasebet yoluyla hatıra getiren veya belirten her türlü müşahhas şey yahut işaretler (1996: 1) olarak belirtmiştir.

Pınar Olguner Ergene ise sembolü; “görünmez veya algılanamaz bir şeyi, benzerlik, uygunluk, bütünlük gibi yollarla temsil etmek için kullanılan ya da algılanan bir nevi işaret; soyut bir şeyi anlatmaya yarayan somut şey; ilke, bilgi ve fikirleri açıklayan işaretler” (2011: 69) olarak vermiştir.

İlk dönemlerden başlayıp günümüze kadar devam eden sembol çalışmaları genel olarak görsel sanatlar üzerine yoğunlaşmış olsa da zamanla etki alanı genişleyerek felsefeden edebiyata, estetikten dine kadar birçok alandaki çalışmalarda kullanılmaya başlanmıştır. Türk kültürü içerisinde son zamanlarda kapsamlı olarak sembolizm ile ilgili yapılan çalışmaların çoğu dinî sembolizm üzerine yoğunlaşmaktadır. Güngör, dinî sembolizm içerisinde sembol/simge kavramına karşılık olarak şeâir/şiâr (2022: 73) kelimelerinin kullanıldığını belirtmektedir. Şiâr, dinî açıdan İslam ümmetinin kendine özgü sembollerini ifade etmektedir. Bunlar, Müslüman kimliğini inşa eden, bize tevhidi ve Rabbimize lâayk bir kul olmamız gerektiğini hatırlatan işaretlerdir.

Yapılan tanımlarda ve açıklamalarda da görüldüğü gibi sembolün kalıplaşmış bir cümle ile tanımını yapmak zordur. Semboller genel olarak doğrudan bir anlama veya nesneye işaret etmezler. Semboller özelliği gereği çok anlamlıdır ve sanat, tarih, edebiyat, felsefe, din, mitoloji vb. alanlarda kullanılmaktadır. Yapılan bu tanımlardan yola çıkarak

sembol kavramı ile ilgili şu şekilde bir tanım yapabiliriz: “Sembol, bir gerçeğin yerine kullanılan, duyu organlarımızla algılayamadığımız düşünceler, nesneler, dinî anlamlar gibi gözle görünmeyen şeyleri somut hâle getiren kelime, nesne veya işaretlerdir”.

2.2. Sembollerin Sınıflandırılması

Sembollerin tanımında olduğu gibi sınıflandırılmalarında da birçok araştırmacı/yazar tarafından değişik şekillerde sınıflandırma çalışması yapılmıştır. Bu sınıflamaları araştırıcılar çeşitli unsurları esas alarak oluşturmuşlardır. Sembollerin sınıflandırılmasına dair bazı örnekleri burada vermek istiyoruz:

Sembollerle ilgili ilk sınıflandırma sosyolog Erich Fromm’un, *Rüyalar, Masallar, Mitler. Sembol Dilinin Çözümlemesi* adlı eserinde; “*geleneksel* (bir topluma özgü semboller), *rastlantısal* (dar bir kullanım alanı vardır sadece sembol kavramını bilenler anlar) ve *evrensel semboller* (tüm dünyadaki inşalara aittir herhangi bir sınırlaması yoktur)” (Fromm, 1992: 25) şeklindedir.

İkinci sınıflandırma ise Amerikalı bilim adamı Edwyn Bevan’a ait olup *Symbolism and Belief* adlı eserinde semboller; “*Şeffaf semboller* (arkalarında ne olduğu görülebilir başka sembollerin yerine gidebilirler) ve *Şeffaf olmayan semboller* (arkalarına ne olduğu görülemeyen ve hakikî manaları arasındaki münasebet o kadar sıkıdır ki onun yerine başka bir sembol kullanılmaz)” (Schimmel, 1954: 73) şeklinde iki başlık altında sınıflandırılmıştır.

Bir diğer sınıflandırma Montgomery Watt’a aittir. Watt semboller; “*Kalıp semboller, geleneksel semboller ve temel semboller*” olarak üç başlık altında toplanmıştır. Watt’ın sınıflaması şu şekildedir:

a) *Kalıp Semboller*: Şiirde kullanılan kalıplar ve benzetmelerdir.

b) *Geleneksel Semboller*: Sembolle sembolize edilen arasında geleneğe dayanan ilişki dışında hiçbir benzeyiş ve hatırlatma bulunmayan sembollerdir.

c) *Temel Semboller*: Evrenin ilk dönemlerinin çeşitli aşama ve görüntülerinin insandaki bir karşılığı, bir yansımasıdır. Evrenin sonsuzluğu insanı kuşatır. Onda merak ve

hayret duygusu uyandırır. Bunun yanında evrenin sonsuzluğunun bazı yönleri insan mahiyetinin bir parçası olarak görülür (Ataşağın, 1997: 373-374).

Yukarıda verilen sınıflandırmalara göre en detaylı sınıflandırma Alparslan Salt'a aittir. Salt, bir sembolün çözülebilmesinde en önemli özelliğın, sembolün hiçbir niteliğının gözden uzak tutulmaması gerektiğini belirtmiş ve şu şekilde bir sınıflama yapmıştır:

1- Biçimsel Semboller: Daire, küre, insanın biçimi vs. sembolün anlamını anlamada, biçiminin özellikleri, doğadaki diğer biçimler arasındaki yeri ve diğer biçimlerle ilişkileri dikkat edilmesi gereken noktalar dır.

2- Renklerle İlgili Semboller: Kimi zaman sembolün rengi de bir anlam taşır. Renklerin fiziksel ve psikik etkileri farklıdır. Doğada bulundukları yerler de ayrı ayrıdır. Sütün beyaz, göğün mavi, kanın kırmızı, bitkilerin genelde yeşil oluşu vs.

3- Sayısal Semboller: Kimi sembollerde yalnızca sayısal sembolizm görülür. İnişiyelere göre evren sayılar üzerine kurulmuş bir sistemdir.

4- Doğada Canlı Sembolleri: Nergis, aslan vs. Bu tür sembollerin çözümünde söz konusu canlının fiziksel özelliklerinin yanı sıra davranış özelliklerinin bilinmesi önem taşır. Köpeğın sadık oluşu, kurdun hiyerarşiyeye saygılı oluşu vs.

5- Doğadaki Cansız Nesnelerin Sembolleri:

6- Kişi ve Kişiliklerle İlgili Semboller: Sembolizme konu olan kimsenin sergilediğı karakter.

7- Olaylarla İlgili Semboller: Olayların konusu ve olayların içerdigi mesaj. Neo-spiritüalist görüşe, sufilere ve kimi tradisyonlara göre insanın karşısına çıkan hiçbir olay tesadüfi değildir, karşılaştığı olayların bazılarında bir mesaj vardır (Salt, 2020: 6-7).

Sembolün tanımında olduğı gibi sembollerin sınıflandırılmasını da belirli bir kalıp içerisinde vermek güçtür. Bunda sembolün geniş bir kullanım alanına sahip olması ile çok anlamlılığının etkili olduğı söylenebilir. Verilen sınıflandırmalar dikkate alındığında semboller alanlarına ve niteliklerine göre iki başlık altında sınıflandırabiliriz:

1. *Alanlarına Göre Semboller:* Dinî semboller, sanatsal semboller, bilimsel semboller.

2. *Niteliklerine Göre Semboller:* Biçimsel semboller, sayısal semboller, renklerler ilgili semboller.

2.3. Sembolizm

Sembole bağlı olarak sembolizm/simgencilik kavramı da son dönem çalışmalarında sıklıkla kullanılmıştır. Sembolizm tanımlarına yer veren sözlük ve ansiklopedileri şu şekilde sıralayabiliriz:

Türkçe Sözlük'te: "Olayları yorumlamaya veya inançları anlatmaya yarayan simgeler sistemi" (2005: 1727), Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te: "Çeşitli sanat ve ilimlerde maksadı ifade etmeye yarayan semboller sistemi" (Ayverdi, 2010: 1081), Öz Türkçe Sözlük'te: "Düşünceleri anlatmada simgeler kullanma yolu ya da eğilimi" (Püsküllüoğlu, 1966: 266), Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü'nde: "Simgencilik. Gerçeklik bilgisine ve sonsuza sembollerle varılabileceğini, bilinen dünyayı aşmanın yanı sıra aşkın âleme adım atmanın ancak simgesel düşünmeyle ve simgeler yardımıyla mümkün olabileceğini savunan ve bunu amaç edinen sanat akımı" (Karataş, 2001: 369) olarak tanımlanmaktadır.

Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları* adlı eserinde sembolizmi; olayların, objelerin (nesnelerin) kullanılagelen deyim ve sözcüklerin, daha çok dinsel, felsefi ve estetik açıdan yorumunu yapan sistem olarak tanımlamaktadır. Kişinin hayal gücü, kültür yeteneği ile bakış açısının boyutları oranında, gizli ve örtülü kalmış olan başka anlamları arayıp bulması ve bunları dile getirmesini sembolizmin amacı olarak belirtmiştir (2000: 9).

Temren ise sembolizmi; "sembollerle anlatma işlemi veya anlatım aracı olarak semboller kullanma; vakıaları yorumlamaya ve inançları dile getirmeye yarayan semboller sistemi" (Temren, 1995: 88) olarak tanımlamaktadır.

Pınar Olguner Ergene, sembolizmi; iletişimin günümüzdeki biçimlerinin henüz var olmadığı, bilimsel açıklamaların ve pozitif bilimlerin olanaksız olduğu dönemlerde karşı tarafa anlatılmak istenen düşünceleri, âdeta bir yazı gibi motiflerle anlatılması olarak açıklamaktadır (2011: 70).

Sembolizm ile ilgili verilen bu bilgilerden sonra şu şekilde bir tanım yapabiliriz: İnsanı doğaüstü ve metafizik gerçeklerin bilgisine ulaştırmayı, bilinmeyen veya görünmeyen şeyleri görülebılır şekilde tasvir etmeyi ve soyut düşünceleri sembollerle somut hale getirip anlatmayı, kültürel deneyimleri aktarmayı amaçlayan işaretler sistemidir.

Sembolizmin beslendiği en temel kaynaklardan biri kültürdür. Kültür, Türkçe Sözlük'te şu şekilde tanımlanmaktadır; "Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevî değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünüdür" (2005: 1282). White ise kültürü; "maddi öğelerin, davranışların, düşünce ve duyguların, sembollerden oluşan sembollere dayalı bir örgütlenme" (Güvenç, 1979: 102) olarak tanımlamaktadır. Manevî yani soyut olan düşünceleri görselliğe çeviren semboller de aslında kültürün gizli kodlarıdır. Bu anlamda semboller hem görülebilen hem de görülemeyen öğeleri ifade etmektedir.

Sembolik olan bir kelime veya obje içinde bulunduğu kültürün özelliklerini alarak bir anlam kazanmaktadır. Sembol ile kültür arasındaki ilişki karşılıklı olarak gerçekleşmektedir. Ortaya çıktığı kültürden etkilenen semboller, sonraki dönemlerde hem ortaya çıktığı kültürü etkilemekte hem de aynı kültürün ve ait olduğu toplumun devamını sağlamaktadırlar. Aynı zamanda bir toplum veya grup içerisinde kullanılan sembollerin incelenmesi farklı bilgiler elde etmeyi sağlamakta, incelenen grubun kültürel altyapısının anlaşılmasında katkı sağlamaktadır (Kızııl, 2018: 1321). Geçmişten günümüze kadar insanoğlu içinde bulunduğu âleme, nesnelere ve kavramlara çeşitli anlamlar yüklemiştir. Zamanla bu anlamlar yaygınlık kazanarak ortak bir çağrışım değeri olarak kabul görmüştür. Millî hafızanın kolektif ürünleri yine kolektif olarak yarattığı semboller ile örülü hâle gelmektedir. Kolektif bilinç dışının meydana getirdiği bu semboller kullanıldıkça yaygınlık kazanarak evrenselleşmektedir. Bu sebeple bir millete dair en hususî değerler, milletin kolektif bilinç yaratma gücüne bağlı olarak şekillenmektedir (Çetindağ Süme, 2011: 2).

Kolektif bilinçdışı, insanlık tarihiyle başlayan bütün çağlarda, toplumlarda var olan benzer sembollerden oluşan bir bütünü temsil etmekte ve ortaya çıktıkları kültürlerde genel olarak aynı anlamı belirtmektedir. Sembolik ve mitolojik unsurlarla şekillenen edebî türlerin en önemlilerinden birisi de destanlardır. Sembollerin ardına kodlanan şifrelerle destanlar, bir

milletin geçmiş hayatına dair en önemli izleri barındırır. Milletlerin ortak şuurunu yansıtan, geçmişin kültür birikimlerini geleceğe aktaran destanlar, bir köprü vazifesi görür ve geçmişten gelen birikimler bugüne, bugünden de geleceğe aktarılır (Çetindağ Sme, 2011: 290). Destanlar ait olduğu toplumun kolektif duygularına hitap eden, millî özelliklerini bünyesinde bulunduran semboller bütünüdür. Türk kültürü içerisinde kolektif bilindişimin ne çıktığı önemli ürünlerden olan destanlarda sembolik ifadeler ortak duyguları vermektedir. Eski Türkler sözcükler ve kavramlarla değil, simgelerle (sembollerle) düşünmüşlerdir. Türkler destanlarda anlatacaklarını, söyleyeceklerini genellikle kültürel semboller aracılığıyla ifade etmişlerdir. Bu semboller destanların meydana gelmesinde, kolektif anlamların aktarılması ve anlaşılmasında önemli görevler üstlenmektedir. Özellikle sembolik unsurları ele alarak incelenen Türk dünyası destanları değerlendirildiğinde Türk milletine dair kodlanmış kültürel unsurları yani kültürel sembolizmin ortaya çıktığı görülmektedir. Çünkü tarihî, coğraf, kültürel unsurları bakımından oldukça zengin destan geleneğine sahip Türk milletinin destanları incelenip zmlendiğinde kültürel sembolizm açısında değerinin daha iyi anlaşılacağı muhakkaktır.

3. TÜRK DÜNYASI DESTAN KAVRAMI ÜZERİNE

3.1. Destan Kavramı, Teşekkülü, Oluşum Aşamaları ve Tasnifi

Tarihî geçmişin köklerine uzanan milletlerde çok zengin bir destan kültürü vardır. Bu milletler içerisinde Türklerin de tarihi çok eski çağlara dayanan ve bu kaynaklardan beslenen zengin destan kültürü bulunmaktadır. Türkler için destan kültürünün temelini yaratılış ve türeyiş destanları oluşturmaktadır. Yaratılış ve türeyiş destanlarıyla başlayan Türk dünyası içerisinde varlığını devam ettiren pek çok destan metinleri Türklerde büyük ve kapsamlı bir destan kültürünün olduğunu göstermektedir.

Destanlar ilkçağın en uzak dönemlerinden bugüne kadar gelen bir edebiyat türüdür. Bir milleti meydana getiren unsurları, onun bütün varlığını, acı ve mutlu olayları destanlarda bulabiliriz. Milletlerin başından geçen olaylar sözlü olarak dile getirilmiş olsalar bile bilinmelidir ki onlar şuurulu çalışmaların ürünü olarak destanlarda biçimlenir. Destanlar aynı zamanda kişisel yeteneklerin eseri olarak da ortaya çıkabilirler. Destanlar milletlerin, millet olabilme yolundaki çabalarının sonucu sayılır ve milletin geçmişteki bütün varlığı olarak ortaya çıkar. Bu yönden geleceği aydınlatacak emellere süslü ve yüklü oldukları görülür (Tuncay, 1999: 5). Her şeyden önce bilinmelidir ki, destan tarih demek değildir. Gerçi her destan, efsanelerle değişikliklere uğramış olan tarihi olayların izlerini taşır. Tarihi olay destanın içinde sadece bir çekirdek olarak yer alır. Destan, milletin hayal gücü ile değişip zenginleşir. Bu sebeple gerçeğinden biraz uzaklaşırsa da o gücü besleyen, hayat veren en eski edebiyat biçimi olarak karşımıza çıkar.

Destanlar, milletlerin büyük işler yapmak için kendilerine güven duymalarında türlü sosyal ve tarihi sebeplerle uzaklaştırdıkları millî benliklerine dönmelerinde; yeniden büyük millet olmak, millî birlik uyandırmak, milliyetleri tanıtmak ve yaşatmak yolunda (Banarlı, 1998: 6) önemli görevler üstlenmiştir. Her milletin destanı yoktur. Bir milletin destanlarının olması için o milletin tarihinde bazı şartların olması gerekir. Zeki Velidi Togan'a göre bu şartlar şu şekildedir:

- 1) Destan tertibine tab'an mütemayil olan bir millet muhtelif devirlerde ve yahut o milletin daha birleşmiş olmayan muhtelif kısımları uzun zaman zihinleri işgal eden vâkıalar, maceralı dahilî hayat geçiriyor. Yahut heyecan verici bir dinî ve fikrî hayat

an'anelerine mâlik oluyor. Bütün bunlar da o cemiyetin halk şairleri tarafından büyük ve yahut ufak destan eczası (Episode lieder) şekli verilerek söyleniyor.

2) Kendisinde hakiki destancılık (Epik) tekâmül edene kadar bu millet, ciddi medenî tesire kapılmamış olduğu bir devirde kendisinin bütün kısımlarını alâkadar eden büyük tarihî maceralar; ahlâkî, fikrî mücadele sarsıntıları geçirmiş olmalıdır ki onun evvelce husule getirmiş olduğu destan parçaları bu son büyük vakayiin hatıratı etrafına toplanmaya başlasın.

3) Millette destancılık (Epik)ın tam inkişâf ettiği bu sırada bu vakayi dolayısıyla büyük bir medenî hareket vâki olmalı ki bununla cemiyetin bir kısmı evvelce tasavvur olunmayan medenî seviyeye birden yükselmiş olsun ve o devirde münevver bir halk şairi, levhaları millet efradının zihinlerinde temerküz etmekte ve bir kül şeklini almaya temayül göstermekte olan millî destanı muayyen bir plân dâhilinde tertip ve tanzim edip ona yazılı, muayyen bir şekil versin (1931: 4).

Bu şartları sağlayan milletlerin şairleri hadiseleri manzum hâle getirerek destanları oluşturmuş, zaman içerisinde dilden dile sözlü kültürde destan metinleri büyüyerek gelişmiş ve millî destanlar vücuda getirilmiştir. Türkler bu şartları sağlayan nadir milletlerden biridir. Türkler böyle zamanlarda türlü sarsıntılar ve zaferler arasında ortaya çıkan millî kahramanlar yetiştirmiş ve destan şairleri de bu kahramanların etrafında biriken maceraları söylemişlerdir. Bazen kendinden önce yaşamış nice destan kahramanını gölgede bırakacak destan kahramanları yetişir ki zamanla asıl sahipleri unutulmuş pek çok millî faziletler o kahramanın şahsında toplanır. Türk tarihine bakıldığında böyle kahramanların sayısının oldukça fazla olduğu görülür.

Hüseyin Nihal Atsız, Türk edebiyatının destanlarla başladığını, destanların bir milletin eski zamanlarda başından geçen büyük hadiselerin halk dilinde edebi bir şekil alması olarak açıklamıştır. Destanın içinde şiir ve hayal unsurlarının yer aldığını ve birkaç nesil sonra bütün milletin ürünü olduğunu belirtmiştir. Teşekkül eden ve her asır geçtikçe az çok değişikliklere uğrayan destanın günün birinde, yazının icat veya kabulünden sonra yazılacağını ve değişmez bir hâl alacağını, ancak uğradığı bütün değişmelere rağmen teşekkül ettiği zamanın genel özelliklerini taşıyacağını ifade etmiştir (Atsız, 1992: 31).

Destan kelimesinin aslı Farsça Dastan'dır. Türk söyleyişi bu kelimeyi destan sesiyle Türkçeleştirmiş ve çeşitli manalarda kullanmıştır. Türkçe destan hem legande hem epepe karşılığıdır (Banarlı, 1998: 1-2).

Türkçe Sözlük'te destan: “Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epope” (2005: 510) şeklinde tanımlanmıştır. Diğer sözlüklerde ise destan “1. Epope, hikâye, masal, 2. Şöhret, ün” (Devellioğlu, 1993: 168), “Hikâye, masal, sergüzeşt, bir vaka, hâl hikâye eden manzume” (Şemsettin Sami, 1989: 598), “1. Masal, hikâye, sergüzeşt, 2. Yaşanmış bir olayı veya hâli hikâye etme” (Parlatır, 2009: 337), “Milletlerin eski çağlardaki din, fazilet ve millî kahramanlık maceraların, başlarından geçenleri dile getiren büyük manzum hikâye, dâsitan, epope.” (Ayverdi, 2010: 694) gibi anlamlarla açıklanmıştır.

Türk dünyasında destan kelimesi karşılığı olarak; Başkurt Türklerinde “destan, epos”, Kazak Türklerinde “jır/batırlar jırı, epos, dastan”, Kırgız Türklerinde “comok”, Özbek Türklerinde “dâstân”, Tatar Türklerinde “destan, epos”, Türkmenlerde “destan, epos”, Uygur Türklerinde “destan”, Hakaslarda “alıptıh nımah”, Sahalarda ise “olongho” (Yıldız, 2009: 8) terimleri kullanılmaktadır.

Destan (epos), bir boy, ulus (kavim) veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biridir. Sözlü geleneğe bağlı bu anonim mahsuller, zaman ve mekân içinde cemiyetin iradesini ellerinde tutan “Kahraman Bilge” şahsiyetlerin menkabevî ve hakikî hayatları etrafında teşekkül etmiş uzun, didaktik hikâyelerdir. Tarihe bağlı olmakla beraber, tarih sayılmayan; ozanların kopuzlarla terennüm ettiği; cemiyetin ortak hayat görüşü ile ülkülerini aksettiren bu eserlerin teşekkülü için bir “yaratma zemini” ile savaş, din değiştirme, göç, kuraklık vb. gibi büyük hadiselerin millet vicdanında birtakım sarsıntılara sebep olması lazımdır (Elçin, 1993: 72).

Destan “epopee” (Epos) anlamına gelir; âşıkların destanlarıyla uzaktan bir ilgisi olabilir. Bu ikinci anlamı ile destanın başlıca niteliği uzun soluklu bir anlatı olmasıdır: Oğuzların Dede Korkut Kitabı adlı destanları, bize kadar ulaşan iki yazmadan birinde (Dresden yazmasında) 12 boya bölünmüş, 300 sahifelik bir metindir. Kırgızların manas destanının seçmelerle kısaltılarak yayınlanmış dört kitabı (Manas-Semetey-Seytek üçlüsü) aşağı yukarı 90.000 dize tutar; destanın bütün varyantlarıyla ve başka başka “Manascı” (destancı)lardan derlenmiş anlatmaları 1.000.000 dize tutar imiş (Boratav, 1992: 35).

Destanlar, milletlerin din, fazilet ve milli kahramanlık maceralarının manzum hikâyeleridir (Banarlı, 1998: 1).

Metin Ekici destanı şu şekilde tanımlamıştır: “Bir millet veya toplumun hayatında derin bir iz bırakmış olaylardan kaynaklanıp; çoğunlukla manzum, bazen de manzum-mensur karışık; birden fazla olayın aktarımına izin veren genişlikte; usta bir anlatıcı tarafından veyahut da ustalardan öğrendiğini aktaran bir çırak tarafından, bir dinleyici kitlesi önünde bir müzik aleti eşliğinde ya da bir melodiyle anlatılan; sözlü olarak anlatılanlarından bazıları yazıya geçirilmiş; bir milleti veya toplumu sonuçları bakımından ilgilendiren bir kahramanlık konusuna sahip; dinlendiğinde veya okunduğunda milli değerleri, şahsî değerlerin üstünde tutmayı benimseten sözlü veya yazılı edebi yaratmadır.” (Ekici, 2002: 18).

Özkul Çobanoğlu ise destanın; “Yeryüzünün ve kâinatın oluşumuna, kaostan kozmosa dönüşüm sürecine dair geleneksel dünya görüşlerinin ilk verileri olarak tanımlanabilecek olan mitlerden sonra ve çoğunlukla onların gölgesini ve çizgilerini bir çerçeve olarak taşıyan, gerek kahramanlarının ve gerekse olayların akışıyla birlikte tarihe ait zamanlarda olmuş olayların hikâyesi inancıyla, sözlü kültür ortamında ve yüz yüze bir iletişim bağlamında teatral çizgilere sahip bir biçimde anlatılıp nakledilen, en geniş anlamıyla kahramanlık ana temalı öyküler” (2007: 16) olduğunu ifade etmiştir.

Kırgız Adabiyatı adlı eserde comok açıklanırken destanın tanımı “Şifahi edebiyatta yaygın olarak bilinen, genellikle hayal ürünü, vakaları abartmaya dayalı, fanteziye bağlı, muhtevası insana hoş gelen, anlatı türlerindeki eser” (Çeribaş, 2011: 16) şeklinde verilmiştir.

Özbek Türklerinde çeşitli araştırmacılar destan tanımına değinmiştir. Bu tanımlardan biri de Mirzayev ile Bahadır Sarımsakov’a aittir. “Destan, halkın tarih içinde kendi kendini anlamasının büyük bir ifadesi olarak kadimî devirlerde arkaik folklor zemininde meydana gelmiş olup; tarihi gerçekliği, fantezi temelinde yaratılmış ideal tiplerde tasvir eden, melodi ve icra ile sıkı sıkıya bağlı olan, hacimli ve geniş çaplı bir eserdir. Epik ve etkileyici olma destana has bir özelliktir. Destan, konu ve kompozisyon bakımından kapsamlı olayları içine alır. Bu olaylar içerik olarak kahramanlık karakterine sahiptir ve bunların aktarımı halkın idealindeki bir tek kahramanın etrafında birleştirilir. Halkın bütün imkânları ve arzuları,

olağanüstü güçlere sahip olan bu kahramanda vücut bulur. Bu özellikler, destanların özel üslubunu, şekil ve türünü meydana getirmiştir.” (Fedakâr, 2009: 17).

Türk epik destanlarının teşekkülünde, başlangıç tarihi kaynağı olarak ata kültürünün veya ata ruhlarına tapınma inancının ortaya çıkıp sistemleşmesi kabul edilir. Buna göre kaostan kozmosa dönüşümün ve tabiat içinde kendini ve kendi dışındaki gerçeklikleri algılayış ve belli bir sistematik içinde anlamlandırışı ifade eden, Türk mitolojisinin epik destanların kaynaklandığı sosyal ve kültürel zemini oluşturduğu söylenebilir. Türk epik destan geleneği, mitolojik dönemden itibaren şekillenen sözlü gelenek üzerinde, toplumsal yapının bahçe tarımından avcı çobanlık döneminde göçer evli hayat yapısına dönüşmesiyle birlikte oluşan boy birlikleri ve bunların birbirleriyle ve Doğu Avrupalı atlı göçebelerle yaptıkları savaşlarda ön plana çıkan alpların kahramanlık efsaneleri etrafında teşekkül etmiştir (Çobanoğlu, 2007: 37-40).

Milli destanların oluşumu yapma destanlara göre çok farklıdır. Yapma destanlar bir şair tarafından kısa sürede oluşturulabilirken, milli destanlar asırlarca süren bir kolektif işleyişin sonunda nihai kalıplarına oturarak şekillenir. Milli ruh ile asırlarca işlenmiş bir edebiyat ürünü niteliğine kavuşan milli destanın bu son şekline kavuşabilmesi için şu üç aşamayı tamamlaması gerekir:

I. Başlangıç (Çekirdek-Oluşum) Devresi

Savaş, doğal afet (deprem, kuraklık, sel, vb.), göç ve büyük kültürel değişimler gibi bütün toplumu derinden etkileyen tarihi bir olayın gerçekleşmesi ve bu olayın merkezinde yer alan kahramanın ortaya çıkarak bu olaya yön vermesi gerekir.

II. Yayılma (Gelişme) Devresi

Toplumun sözlü kültür geleneğinde dilden dile anlatılan bu olay bir ozan tarafından manzum bir anlatıya dönüştürülür ve aynı kültürün ozanları değişik zamanlarda bu anlatıyı zenginleştirerek yaymaya başlarlar. Böylece nesilden nesile ozandan ozana aktarılan bu anlatının birçok benzer ve eş metinleri, dolayısıyla destan halkaları meydana gelecektir. Bu yayılma süresi içinde yaşanan başka tarihi olaylar ya da rivayetleri ve farklı ozanların hayal dünyalarından kattıklarını da bünyesine alarak çoğunlukla olay tabakaları halinde bir yapıya ulaşan destan ve destan halkaları, destan dilinin damıtılmasıyla da artık yavaş yavaş kalıplaşmaya başlayacaktır.

III. Tespit Devresi

Toplunun medeni bir seviyeye eriştiği çağlarda, genellikle de milli birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyulduğu bir zamanda, destani bilgi ve ruha sahip bir şairin destan halkalarını derleyip toplayarak, destanın temel yapısını ve özünü bozmadan ona yeni bir şekil vermesiyle milli destanın üçüncü devresi de tamamlanmış olur (Kıraç, 2013: 90-91).

Türk destanlarının tasnifi konusunda birçok ilim adamı çeşitli tasnifler yapmışlardır. Bu tasniflerin bazılarını aşağıya alıyoruz:

Fuat Köprülü, Türk destanlarını teşekkül ettikleri bölgelere göre üç gruba ayırmıştır

I. “Altay Yenisey” sahasında vücuda gelen mahsuller

II. “Bozkırlar” sahasında vücuda gelen mahsuller

III. “Tarım-Sır Derya” sahasında vücuda gelen mahsuller

I. Altay-Yenisey sahası henüz iptidai Türk dinini muhafaza eden şamani Altay-Abakan kabilelerine mensuptur ki, bunlar göçebe olmakla beraber, yine yerleşmiş haldedirler. Vaktiyle demircilik gibi bazı sanatlarda ilerlemiş olan bu zümre bugün Türk şubesinin şüphesiz en geride kalanıdır. İşte bunlar bize milli destanın en eski parçalarını, yani esatiri mahiyette olan parçalarını ve kozmogoni hakkındaki ustureleri vermektedir.

II. Saha Moğolistan, Kazakistan ve Türkmenistan bozkırlarında yaşayan “Karakırgız”, “Kırgız-Kazak” ve “Türkmen” kabilelerine mensuptur ki bunlar, göçebe Türklerin medeni seviye bakımından oldukça ilerlemiş ve İslam medeniyeti tesirine kuvvetlice girmiş bir tipini teşkil ederler. Bunların sakladıkları mesela “Manas” ve “Köroğlu” gibi kıymetli destan parçaları, eski efsanevi mahiyetini kaybetmiş olup sadece menkıbevi-tarihi bir mahiyet saklamıştır.

III. Tarım-Sır-Derya sahası, eski Oğuzların ve Tu-kiie siyasi heyetinde bulunan mesela Karluklar gibi zümrelerin eski sahası olup, burada vaktiyle teşekkül eden destan parçaları, medeni amiller tesiriyle kitaplara girerek yavaş yavaş hatıralardan silinmiş “Menkıbevi-Tarihi” mahiyette mahsullerdir (2009: 68-70).

Faruk Kadri Timurtaş ise Türk destanlarını dönem ve boylara göre tasnif etmiştir

I. İslamiyet’ten Önceki Türk Destanları:

Yaratılış Destanı

Saka Destanları: Alp Er Tunga Destanı, Şu Destanı, Kun-Oğuz Destanları

Göktürk Destanları: Bozkurt Destanı, Ergenekon Destanı, Siyenpi Destanı

Uygur Destanları: Türeyiş Destanı, Mani Dininin Kabulü Destanı, Göç Destanı

II. İslamiyet'ten Sonraki Destanlar

Manas Destanı, Cengiz Han Destanı, Timur Destanı, Seyyid Battal Gazi Destanı, Danişmend Gazi Destanı, Köroğlu Destanı (1981: 33).

Nihat Sami Banarlı'nın Türk destanlarını önce iki başlıkta toplamış:

A-İslamiyet'ten Önce Türk Destanları

B-İslamiyet'ten Sonra Türk Destanları

Daha sonra İslamiyet öncesi dönem destanlarını Alp Er Tunga'nın şahsiyeti etrafında toplandığını belirttikten sonra altı bölüme ayırmıştır:

1. Alp Er Tunga Destanı

2. Şu Destanı

3. Hun-Oğuz Destanları

4. Gök-Türk Destanları

5. Dokuz Oğuz-On Uygur Türklerinin Destanı (1998: 11-12)

Hüseyin Nihal Atsız Türk destanlarını İslamiyet öncesi ile sınırlı tutup altı başlıkta şu sınıflamayı yapmıştır:

1. Yaratılış destanı

2. Saka destanı

3. Kun-Oğuz destanı

4. Siyenpi destanı

5. Gök Türk destanı

6. Uygur Destanı (1992: 32).

Hüseyin Namık Orkun ise Türk destanlarını dört gruba ayırmıştır: Hun, Göktürk, Uygur, Diğer Türk Boylarının Efsaneleri (Orkun, 1943: 3).

Dursun Yıldırım ise Türk destanlarını anlatım tekniklerine ve muhtevalarına göre bir tasnif yapmıştır:

A. Anlatım tekniklerine göre destanlar:

a) Nazım olarak anlatılan destanlar

b) Nesir olarak anlatılan destanlar

c) Nazım-nesir karışık olarak anlatılan destanlar

B. Temalarına göre destanlar:

a) Olağanüstü unsurların ağırlık taşıdığı destanlar

b) Tarihi vakaların ağırlık taşıdığı destanlar

c) Günlük hadiselerin ağırlık taşıdığı destanlar (1998: 155).

Umay Günay, Türk destanlarını ana hatlarıyla kültür dairelerine, kronolojik ve içinde teşekkül ettikleri veya muhafaza edildikleri siyasi birliklere göre sınıflandırmıştır:

İlk Türk Destanları:

1. Altay- Yakut: Yaratılış Destanı
2. Sakalar Dönemi: Alp Er Tunga Destanı, Şu Destanı
3. Hun Dönemi: Oğuz Kağan Destanı
4. Köktürk Dönemi: Bozkurt Destanı, Ergenekon Destanı
5. Uygur Dönemi: Türeyiş Destanı, Göç Destanı

İslamiyet'in Kabulünden Sonraki Türk Destanları:

1. Karahanlı Dönemi: Satuk Buğra Han Destanı
2. Kazak-Kırgız Kültür Dairesi: Manas Destanı
3. Türk-Moğol Kültür Dairesi: Cengiz-name
4. Tatar-Kırım: Timur ve Edige Destanları
5. Selçuklu-Beylikler ve Osmanlı Dönemleri: Seyid Battal Gazi Destanı, Danişmend Gazi Destanı, Köroğlu Destanı (Günay, 2006: 26-27).

3.2. Türk Destanlarının Anlatıcıları

Türk milleti destanları bakımından en zengin milletlerden biridir. Türk kahramanlık destanlarının MÖ XII. asır ile MS I. asır arasında teşekkül ettiği görüşünden hareket ederek diyebiliriz ki ilk destan anlatıcıları da bu tarihî süreç içinde ortaya çıkmıştır. Bu süreç kavimlerin teşekkül ettiği avcılık ve çobanlık hayatının başladığı zamanı içine alır.

Bugünkü tarihî ve etnografik bilgilere göre, daha önceki devirlerde Türk kavimlerinin dinî hayatına ait merasimleri idare ettiği tahmin edilen “kam”, baksı”, “oyun”, “ozan” tipleri, avcılık ve çobanlık çağında bilinen Türk destan anlatıcıları tipini yaratmışlardır. İlk destan anlatıcıları hakkında bize tarihî açıdan bir fikir

verecek tek destancı Korkut Ata'dır. Türk epik destanlarının icrası irticali yaratmaya dayanır. İcra edilen eserin başarılı bir kompozisyona sahip olabilmesi için, üç şartın bir arada mevcut olması gerekir. Bunlardan birincisi, destancının anlatacağı hikâyenin kahraman, olaylar ve olay örgüsü gibi ana hatlarını iyi bilmesi, geleneksel yapı formüllerini ezberlemesi, irticali söz söyleme kabiliyetine ve bu nedenle de yaratıcı bir hafızaya sahip olmasıdır. İkinci husus, destan anlatma sırasında temalara uygun melodileri ve ritimleri bulup kullanmadaki ustalığıdır. Üçüncü husus ise, icra sırasında sanatçıyı teşvik edecek ve destandan anlayan bir seyirci topluluğunun bulunmasıdır. Bu üç şart gerçekleştiğinde sanatçı müzik aleti eşliğinde destanını başarılı bir şekilde icra etme şansına sahip olur (Yıldırım, 1998: 151-153).

Türk kültür tarihinin geç dönemlerine ait olmakla birlikte en eski Türkçe kaynakların başında gelen Göktürk kitabelerindeki bilgilerden ozanların İslam öncesi Türk kültürü döneminde resmî defin törenleri olan yuğlarda da “sığıtçı”, “ağıtçı” ve “övücü” fonksiyonlarıyla yer aldığı görülmektedir. Fuat Köprülü'nün ifadesiyle ozanların önceleri kamlığın bir uzantısı olması sebebiyle “ruhani bir mahiyeti haiz olan” bu rol ve fonksiyonları zamanla değişir ve “matem ayinlerinde ölünün sevgili hatırasını yaşatacak şiirler meydana gelmeye başlar”, uçsuz bucaksız bozkırlarda savaşılan kahramanların, cenkleri, kahramanlıkları” menkıbeleri kopuz beraberliğinde topluluğa karşı inşad olunuyordu” ibaresiyle belirttiği gibi “yas tutuculuğun” yanı sıra, ruhanilikten sıyrılmış bir rol ve fonksiyon içinde “ölen kahramanların övgüsüne” dönüşmüştür (Çobanoğlu, 2007: 61).

Türk kültür tarihinin çeşitli dönemlerinde yukarıda ifade edildiği gibi destan anlatıcıları kam, baksı, oyun, ozan, sığıtçı, ağıtçı şeklinde adlandırılırken günümüzde ise, Altay Türklerinde “kayçı”, Başkurt Türklerinde “yırsı, yırav ve sesen”, Tatar Türklerinde “sesen ve yırav”, Özbek Türklerinde “dâstânçı” denilmekle birlikte Sır-Derya bölgesinde “yüzbaşı”, Oş civarında “sâki, sazende” ve Fergana bölgesinde “sanavçı”, Kazak Türklerinde “cırav, akın, cırçı”, Uygur Türklerinde “destançı, bahşı, vayız, goşakçı, gıssahan, yüzbaşı ve meddal”, Türkmenlerde “bahşı”, Hakas Türklerinde “haycı”, Azerbaycan Türklerinde “aşığ” ve Kırgız Türklerinde “comokçu, “akın” şeklinde adlandırılmıştır. Bunun dışında destanların tamamını bilmeyip bir kısmını icra edenlere de “cırçı”, Manas destanını icra edenlere özel bir saygı ile “Manasçı” veya söylediği dairelere göre “Semeteyci”, “Seytekçi” (Yıldız, 2009: 8) gibi isimler verilmiştir.

Destan söyleyicileri, genellikle destanlarını çeşitli müzik aletleri eşliğinde icra ederler. Bu destancılar, destanın ritim ve melodisini Korkut Ata'nın kopuzu ve onun Azerbaycan'da, Türkiye'de saz veya bağlamayla, Türkmenlerde, Karakalpaklarda ve Uygurlarda dutarla,

Altaylarda topşuurla, Hakaslarda çathanla, Kazaklarda dombrayla oluşturmuşlardır (Çobanoğlu, 2007: 75).

Türk dünyasında destan anlatıcıları halk tarafından geçmişten günümüze kadar ruhani bir kişilik olarak kabul görmüş ve onlara saygı gösterilmiştir.

4. TÜRK DÜNYASI DESTANLARINDA HAYVAN SEMBOLİZMİ

Dünyanın yaratılışı ile başlayan insan-hayvan ilişkisi zaman geçtikçe ayrılmaz bir bütün oluşturmuştur. İnsan günlük yaşam içerisinde hayvanları bütün ihtiyaçlarında kullanmaya başlamıştır. İnsan dünyada kendi varlığının yalnızlığına düşmeden bireysel ve toplumsal süreçlerde her daim hayvanlarla etkileşim halinde olmuştur.

Semboller, kimi zaman sahip oldukları anlam derinliği sebebiyle insan hayatında ve buna bağlı olarak yaratıldıkları toplumların kültüründe daha işlevsel bir rol üstlenmektedirler. Toplumların sosyo-kültürel yaşamına paralel olarak şekillenip belleklerine yerleşen söz konusu semboller içerisinde öne çıkanlardan bir tanesi de hayvan sembolizmidir (Gönel Sönmez, 2018: 214). İlk zamanlar insanoğlu hayvandan korkmuş ilerleyen zamanda onun gücüne, yaratılış özelliğine hayran kalmıştır. Türk milleti de yaratılışından beri doğayı gözlemleyerek hayatı öğrenmeye çalışmıştır. Türkler barınmayı, giyinmeyi, beslenmeyi, hastalıkları tedavi etmeyi, savaşmayı, savunmayı hep hayvanlardan öğrenmişlerdir. Hatta hayvan-ata/hayvan-ana olarak görmüştür. Türklerin hayvandan türeyiş efsaneleri bunun delillerindendir. Türkler için bazı hayvanlar tanrı olarak görülmüş ve bu kutsiyetle bir ongun olarak kabul edilmiştir. Bu düşünceyle hayvan kültleri oluşmaya başlamıştır. Türkler, Bozkurt'u kendine en uygun hayvan olarak görmüş hatta Bozkurt'un bütün özelliklerini kendisiyle özdeş olarak değerlendirmiştir. Oğuz'un yirmi dört boyunun ongunlarının yırtıcı kuşlardan seçilmesi hayvan sembolizminin sonucudur. Göktürklerin taşlar üzerine yazdıkları şaheser Orhun abidelerini bir kaplumbağa üzerine oturtmaları yine sembolizmle ilgilidir. Kaplumbağa ile Türk inancında devletin gücü, koruyuculuğu, ölümsüzlüğü ve sonsuzluğu simgelenmiştir. Atı evcilleştiren Türkler atı kendilerine kardeşten daha yakın olarak ifade etmişlerdir. Hayvanların (güç, kuvvet, uçma, hızlı koşmak, vahşilik, uzun yaşam, vb.) özelliklerini kıymet verdikleri kişilere (tanrılar, beyler, alplar, vb) yakıştırarak bu düşünce etrafından zamanla hayvanlar sembolik anlamlar ifade etmeye başlamıştır.

Zaman içerisinde gelişen sembolizm kavramı diğer alanlarda olduğu gibi Türk destanları içerisinde de kendine yer bulmuştur. Yapılan bu çalışma ile destanlarda tespit edilen hayvanların Türk kültürü ve mitolojisi içerisinde aldığı sembolik anlamlar verilmeye çalışılmıştır.

4.1. Ehli Hayvanlar

4.1.1. Büyükbaş Ehli Hayvanlar

4.1.1.1. At

At, bütün tarih boyunca Türklerin hayatında önemli bir yer tutmuştur. Bütün yazılı kaynaklarda verilen bilgiler, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntular ve yüzey araştırmaları sonucunda belirlenen tasvirler Türklerin hayatında atın ne derece özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu itibarla Türkler atlı kültürün oluşturucusu ve yayıcısı oldukları gibi, bu kültürün geliştiricisi olarak da tarihte yerlerini almışlardır (Durmuş, 2021: 2).

Atın tam evrimsel atası eohippustur (Buffalo ve Firedancer, 2007: 97). Türkçe Sözlük, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Misalli Büyük Türkçe Sözlük ve Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'nde; "atgillerden, binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan, Orta Asya menşeli, tek tırnaklı memeli hayvan" (2005: 139; Eren, 1999: 24; Ayverdi, 2010: 79; Parlatır, 2009: 113) şeklinde tanımlanmıştır. Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesinde, Kırgız Türkçesinde, Özbek Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde, Uygur Türkçesinde at; Başkurt Türkçesinde, Tatar Türkçesinde at, yılık; Kazak Türkçesinde at, jilkı (Ercilasun vd., 1991: 32) şeklinde kullanılmaktadır. Türkler bu kullanımların yanında erkek için aygır, dişi için kulan ve kısarak kelimelerini de kullanmaktadır. Ayrıca yund/yond gibi kelimelerle de atı ifade etmektedirler. Yond (at), On İki Hayvanlı Türk Takviminde bir yıl adı olarak geçmektedir. Türkler, kullandıkları bu on ikili devrenin her bir çağına mensup olduğu hayvanla birlikte birtakım hükümler izafe etmişlerdir. Yond (at) yılı için verilen hükümler: "Bu yıl karışıklık, fitne ile gelir, cenk ve savaş zuhur eder. Yazı hoş, hububat çok olur; dört ayaklılara hastalık ve helak erişir. Kış gayet yumuşak ve uzun olur; meyvelere afet erişir. Bu yol doğan zahmet çeker, muhabbetli ve hikmetli olur; ortasında doğan iyi işli hoş huylu; sonunda doğan gamlı, kötü sözlü ve kötü huylu olur." (Turan, 2009: 99-104) şeklindedir. At bu takvimde zamanı sembolize etmektedir. Ayrıca bu yılda cenk ve savaşın zuhur etmesi ile atın bu olaylarda baş aktör olarak bulunmasını sembolize etmesinden dolayı da değerlidir.

Orta ve İç Asya'da son zamanlara kadar yapılan araştırmalardan, töz kültürünün yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Arkeolojik deliller tözlere dayanan ata kültürünün Proto-Türk ve

Hunlarda yaygın olduğunu göstermektedir. Erken dönemlerde birçok hayvan gibi at da bazı kabilelerin kendisinden türediğine inandığı kutsal bir hayvandır. Bu yönüyle bir tözün temsil ettiği at bir ata sembolü veya türeme sembolü olarak düşünülebilir (Çoruhlu, 2019: 31). Bozkırda doğup gelişen kültürün sahipleri savaşçı insanlar olan Ural-Altay kavimleridir. At bunlar tarafından ehlileştirilmiş ve demir bunlar tarafından işlenmiştir. Bozkır kültürünün temelini bir Altaylı kavim olan Türklere mahsus olduğu da Andronovo kültürüne ait son kazılarının sonuçlarıyla ispat edilmiştir (Sertkaya, 1995: 25). Bozkır kültürü içerisinde, at binek hayvanı olarak evcilleştirildikten sonra insanların kolayca bir yerden bir yere gitmesini sağlamış, birbirinden habersiz insan topluluklarının kültür alışverişinde bulunmalarını sağlayarak medeniyetlerin kurulmasında etkin rol oynamıştır (Çınar, 1993: 13). Menghin, atı ehlileştirmek ve genellikle hayvan yetiştirmek gibi medeniyet tarihindeki çok mühim bir safhanın Türklerin ataları ile yakından ilgili bulunduğunu söylemişti. Bozkırlar bölgesinde üç kültür devresi (kemik kültürü, hayvan besleme kültürü ve at yetiştirme kültürü) tespit edilmiştir. Son merhale olarak, merkezinde atın yer aldığı savaşçı çobanlar kültürünün doğduğunu belirtmiştir (Kafesoğlu, 2003: 220). Eski İç Asya göçebelerinin soyundan gelen Türkler, Hunlarda görüldüğü üzere at yetiştiriciliği vasıflarıyla tarih sahnesine çıkmışlardır. Çinliler, Türkler hakkında “*Türklerin hayatı, atlarına bağlıdır.*” demiştir (Esin, 1995: 54). Çin ve diğer ilk dönem kaynaklarında bozkır tasvirleri önemlidir. Bozkırlarda şiddetli bir kara iklimi hüküm sürer. Coğrafya şartları ile iklim hususiyetler bu yerlerde hayvan yetişmesi için elverişli bir vasat hazırlamıştır, işte bu sebeple ilk devirlerden itibaren bu yaylada yaşayan kavim veya milletlerin hayatında hayvanın ehemmiyeti büyük olmuştur. Uzun asırlar avcı-çoban kültürü içinde belli usullere bağlı göçebe-yerleşik küteler hâlinde yaşayan Türklerin hayatında da hayvan, birinci planda gelen bir unsurdur. Türkler, Orta Asya’nın batı kesimlerindeki ilk yurtlarında yaşadıkları coğrafyanın imkânları içinde kendilerine en faydalı hayvanın at olduğunu görmüşlerdir (Elçin, 1995: 160).

4.1.1.1.1. Atların Yaratılışı

Türk sosyal yaşamı içerisinde önemli bir yere sahip olan at, Türk mitolojisine göre de şamanı kutsal güçlerin yanına götüren, ölümün ve sezginin sembolüdür. Tanrıların insanlara yardım etmesi için atın varlığı gerekmektedir. Esrarengiz bir âlemi yeryüzünde temsil eden hayvandır. Şamanın ve insanların en iyi dostudur. İnsanı cennete ulaştıracak yolu da at bilmektedir (Seyidoğlu, 1995: 93). Mitoloji ve ritlerde atın tuttuğu yer ise çok başkadır. Tam

ve tipik anlamıyla bir ölüm hayvanı ve ruh göçürücü olan at, şaman tarafından çeşitli bağlamlarda esrimeye, yani mistik yolculuğu mümkün kılan “kendinden-çıkışa”, ulaşmak için kullanılır. Bu mistik yolculuğun ille de yeraltına doğru yapılması şart değildir; “at” şamanın havada uçmasını, göğe çıkmasını da sağlamaktadır. Ata dayalı mitolojide yeraltına değil ölüme ilişkin karakter ağır basar; at ölümün mitsel bir görüntüsüdür ve bu nedenle esrime mitolojisinin ve tekniklerinin içine alınmıştır. At öleni öbür dünyaya taşır; “düzey atlamayı”, yani bu dünyadan başka dünyalara geçişi gerçekleştirir ve bu yüzden, aynı zamanda erkekliğe giriş anlamı taşıyan bazı katılma/sır-ra-erme törenlerinde de birinci planda rol oynamaktadır (Eliade, 1999: 508). Atlar, ruhlar dünyasıyla bağlantıda bir araç olarak düşünüldüğü için şamanların deflerine bazen şaman atı denilmiştir. Atların, ölenlerin ruhlarını öbür dünyaya götürdüklerine inanılmıştır. Karakalpaklarda tabuta, ağaç at (Beydilli, 2005: 71) denilmektedir. Hastalara bakmağa ve tedavi etmeğe çağrılan Yakut şamanı eve girdiği gibi üst başa, odanın en saygılı yerine geçer; boz at derisinden yapılan post üzerine oturur. Ayin başlamadan boz at postunun odanın orta yerine konulması (İnan, 1986: 114-115) postun ayin törenindeki önemini belirtmektedir.

Türk mitolojisine göre at, Tanrıları görmüş onlara yakın olmuştur. Kâinatın sırlarına vakıftır (Seyidoğlu, 1995: 94). Sibiry şaman Türk ve Moğol halk edebiyatında, umumiyetle at sürüsü, ilâhî bir menşe maliktir. Hele Yakut eposunda bahadırların atları, at sürüsü, ilahesi tarafından, sema âlemindeki güneş ülkesinden gönderilmektedir. Bunlar, malik oldukları üstün vasıfları dolayısıyla kritik anlarda hem Yakutça konuşan hem de sahibine hâkimane öğütler veren ve bundan dolayı da ilahî ve sihri vasıfları haiz insan zekâsı üstünde, birçok fikrî meziyetleri de kendilerinde toplayan birer kuvvet veya kudret timsalidirler (Caferoğlu, 1953: 201). Orta Asya’da, göksel bir atın soyundan gelme, çok güçlü ve atılgan çok ilginç bir at ırkı bulunur. Daha yakın tarihli Çin kroniklerinde, kayaların üzerinde bu atların toynak izlerine rastlanıldığı belirtilir. Ayrıca Orta Asya’da hiç kimsenin yakalayamadığı atların yaşadığı bir dağ olduğu anlatılır. Bölge halkı göksel aygırla birleştirme amacıyla kısraklarını bu dağa getirir (Roux, 2005: 43-44). At ile gök arasında şüphesiz bir bağlantı olduğu anlaşılmaktadır. Bu hayvanın gök kökenli olduğu veya göğe benzediği yolundaki düşünce, henüz milâttan önceki dönemde bile bozkırlarda yaygın olan bir inanç olsa gerek. Dolayısıyla, bu inancın Türklerde var olması gayet muhtemeldir (Roux, 2015: 35). Atların mitolojik en ilkel şeklini Yakut, Tuva, Başkır, Altay ve diğer Türk halklarının epik eserlerinde görmek mümkündür. Yakutlar arasında anlatılan efsaneye göre at gökteki

tanrıların buyruğu ile yerdeki adamlara (kahramanlara) hizmet etmesi için gökten gönderilmiş ve ürün ay toyon adlı tanrı tarafından insana verilmiş kutsal bir hayvandır (Karadavut, 2010: 75). Destanlarda tespit edilen Tanrı menşeli atlar şu şekilde verilmiştir: Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı'nda: *"Göl gürletip, göl çırpındıran, yerde fırtına çıkartıp, Ak boz çıkar mal kutu, bütün hayvanlardan sonra, alnından okşasan, dile gelip söyler o. Ne dilesen her işini, hiç düşünmeden yapar o. Altından eyerini, kaşına kamçı iliştirmiş, kızıl deriden süslenip, başına dizgin takılmış. Keçesi koşumu her şeyi, birlikte koşulup dikilmiş, ebedi ondan almamaya, birleştirilip konulmuş. Otlamak istese o özü, başının çektiği yere, sormadan gider o, bir kıl yakıp, çağıranda gelir o. Bütün malın bitse de Boz atlar kalır yanında, yoldaş olur yolunda, batır olur savaşında"* (Suleymanov vd., 2014a: 183), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: *"Altı ayaklı ala atı, yedi ayaklı doru atı, yanımda götürüyorum"* (Alimova, 2017: 117), Altay destanlarından Ak Biy Destanı'nda: *"Ak-sur at, Altın-Koo'nun kulağına şöyle dedi: Gökyüzü ülkesinde Üç-kurbustan bizi yaratırken, hiçbir zaman adımı çok anmasın, kanlı savaşa girip çaresiz kaldığında, adımı ansın dememiş miydi?"* (Dilek, 2007b: 390), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı'nda: *"Bahadır demirciden hediye karşılığı demir atı alır. Demir atı getirirler bahadırın önüne, üstünde atlıyı hissedene at demir kanatlarını açar ve bulutlara doğru uçar. Er Sogotoh, Timir Buuray'ı evinde bulamaz. Bir süre sonra Timir Buuray'ın gökleri inleyen çılgılığı ile sekiz bacaklı atının kanat sesleri duyulur"* (Ergun, 2013: 426), Hakas destanlarından Ay-Huucın Destanı'nda: *"Tanrı'nın verdiği ala kula, kardeşine binip gidersin. Dokuz kulaç boylu, üç kulaklı ala kula atlı, yıldırdan doğan Ay Huucın adın namın olur"* (P. Ergun, 2010: 234), *"Tanrı kulunu, kırılmaz kanatlı, kızıl konur at, yaratıcının kulunuysa, bindiğim ala kulam da yaratıcının gönderdiği attır"* (P. Ergun, 2010: 244-245), *"Üç kulaklı ala kula atı, kim yaratıp doğurtmuş? Bu duran Ay Huucın'ı, kim yaratıp koymuş? Yedi Tanrı'nın en küçüğü: Ben yarattım, demiş"* (P. Ergun, 2010: 325), Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda: *"Ateşe düşse yanmayan, suya düşse batmayan, yel bile yetişemeyen, dağdan taştan ürkmeyen, er yiğitten başkasını, özüne denk görmeyen, tepse dağı taşı deviren, koşsa deniz yararcasına, zorlukta darlıkta, sana yoldaş olabilecek. Gökte doğup gökte büyüyen, yerde nesli olmayan, anamdan verilen, sevdiğim yiğide, vereceğim hediyem Akboz tulpar", "Gök gürleyip gürültü gelip, yerde fırtına kopartıp, yıldız gibi atılıp, Akboz tulpar atlayıp, gökten gelip inmiş"* (Suleymanov vd., 2014a: 101-113). Verilen bu örneklerde atların Tanrı tarafından gönderilmesi, bozkır kültürü içerisinde atın manevî anlamda önemini ve kutsanmışlığını sembolize etmektedir.

İye, Eski Türk dini-mitolojik düşüncesindeki gizli doğa güçlerine olan inancı anlatan, belli doğal objelerin koruyucuları veya sahipleri sayılan varlıkların genel adıdır. Kısacası koruyucu ruhlardır (Beydili, 2004: 269). Şamanist Altaylıların tasavvurlarına göre bu ruhlar, yer altında, yer üzerinde ve gökte olanlar olarak üç dairede bulunurlar. Genel olarak yeraltı ruhlarına “Körmös”, gök ruhlarına “Kuday”, yer ruhlarına da “Yer-su” adını verirler (Çelepi, 2018: 262). Koruyucu ruhların diğer boylarda aldıkları isimler şu şekildedir: Hakas ve Altaylarda ezi; Tuva, Nogay, Kırgız ve Kazaklarda ie; Tatarlarda iye; Başkurtlarda eye; Özbeklerde eka; Uygurlarda eke; Sakalarda iççi; Türk ağızlarında eçe (Beydili 2004: 269) şeklinde kullanılmaktadır. İnan, atın yaratılması ile ilgili ilk bilgiyi şu şekilde vermektedir: “İlk Yakut yani ilk insan, gökten inen bir yaratıktan türemiştir; bu yaratık yarı at yarı insan”dır (1986: 13). Şükrü Elçin ise, atları yaratılış özelliklerine göre gök menşeli, rüzgâr menşeli, mağara-toprak menşeli ve su menşeli (1988: 412) olarak gruplandırır. At, maddi gücün yanında, kutsal özelliğinden dolayı da Türklerin hayatından büyük bir kültür oluşturmuştur. Bu kültür içerisinde gelişen inanç sisteminde de her hayvanın bir koruyucusu vardır. Atın koruyucusu ise Kambar Ata’dır. Kambar Ata göl ve yolun iyesidir (Çınar, 1996: 82). Türk kozmolojisindeki su unsurunun hayvan şeklindeki sembolü attır. Öte yandan su kökenli ve sudan çıkan kanatlı atlar da su ögesi ile ilgilidir (Çoruhlu, 2002: 141). Köroğlu Destanı’nın Doğu ve Batı rivayetlerinde Köroğlu’nun muhteşem atı Kırat’ın da su ruhundan yaratıldığının bilgisi vardır (İ. Özkan, 1997: 229-230). Destanlarda tespit edilen su ruhu (iye) menşeli atlar, Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı’nda: “*Bineceğin değerli atın Pamuk yeleli koyu kırdır, dedi. Büyük parmağı olan senin, adın ise Kögüdey-Mergen’dir, dedi. Bineceğin koyu kır at, su ruhundan yaratılmıştır, dedi. Sen ise Kögüdey-Mergen dağ ruhundan yaratılmışsın, dedi*” (Bekki, 2007: 412-413), Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı’nda: “*Oçı Ceeren atına binen, Oçı Bala idi. Atı Suu Celbis’ten yaratılmış. Anlı şanlı Oçı-Ceeren, kendisi Suu Celbis’ten yaratılmış*” (Dilek, 2007a: 43), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı’nda: “*Alev gibi kızıl kıymetli at, Argımak’ın kulunuymuş, yerin, suyun iyesi, kızıl aygırın yavrusuymuş. Göğün üçüncü katında, yaratılmış kızıl at. Üç Kurbustan’ın yerinde, yaratılmış argımakmış. Yukarı çıktığında, uçabilirmiş. Aşağıya indiğinde, süzülebilirmiş*” (Dilek, 2007a: 252), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı’nda: “*Babası söyler çocuğuna: -Küheylana ad ver, iyisini güzelini, Yelkanat nasıl? Çok güzel! Aygırına ad verince, babası gider göl kıyısına. Suya sokar onu, aygır konuşmaya başlar: Gerçekten kalbin iyi, kurtardın beni ölümden. Doyurdun, suladın, ayağa kaldırdın*” (Bayram, 2013: 296), Başkurt destanlarından Akhak Kula Destanı’nda: “*Kulunlamak için*

atalarının yurduna dönermiş. Sonra sahibi, bakıp durmuş buna. Bakıp dururken bir ara ne görsün kısırak kulununu arkasına takıp sudan çıkıp gelmekteymiş. Sahibi, bunların karşısına gelip çıkması üzerine kısırak ile kulun korkup, ikisi iki yöne kaçışmış” (Suleymanov vd., 2014a: 293-294), Altay destanlarından Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı’nda: “Yerin, suyun iyesi, Ceerenkey’in yavrusu, güzel atı Kan-Ceeren, kaynak suyunda yıkanarak, başını, gözünü sütle yıkayarak, kızıl atını saldı” (Dilek, 2007a: 375), Altay destanlarından Kögüdey-Kökşin le Boodoy Koo Destanı’nda: “Kөгüdey Көкşin adlı ağabeyim var, dedi. Atı su iyesinden yaratılmış, Kendisi dağ iyesinden yaratılmış” (Dilek, 2007a: 431), Hakas destanlarından Altın Arığ Destanı’nda: “Kirim dağının üzerinde, altı sivri başlı ak kaya duruyor, gece olunca, ay ışıyla parlıyor, gündüz olunca, güneş ışıytsa parlıyor. Altı sivri başlı, ak kayanın içinde dokuz kulaç boyunda, altın-yeleli, altın toynaklı, Ak Sabdar at, kendi kendine yaratılmış” (F. Özkan, 1997: 1997: 49) şeklinde geçmektedir. Örneklerden de anlaşıldığı üzere atların yaratılışlarının su iyesine bağlanmasıyla atın olağanüstü gücünün ve kuvvetinin kaynağı sembolize edilmekle birlikte su menşeli atlar diğer atlara göre daha üstün sayılmışlardır.

4.1.1.1.2. At Kültürü

Yazılı kaynakların yanında, sözlü edebiyatımıza ait eserlerimizin hemen hepsinde at neredeyse kahramanla aynileşmiştir. O zenginliğin, gücün, dostluğun ve sadakatin sembolü olmuştur. Bu vasıflarıyla Türk kültüründe at, sahibinin ölümüne kadar hatta mezarında dahi onun yanındadır. Sözlü Türk edebiyatının muhtelif türlerinde atın olağanüstü güçlere (uçan, konuşan, sahibine yol göstererek akıl veren, zor durumların üstesinden gelebilen) sahip olması hasebiyle ona bir nevi kutsiyet atfedilmiştir (Dilek, 1997: 60). Toplumumuzda ata verilen değer ve at sevgisi binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Türk mitolojisine göre at, Tanrıları görmüş onlara yakın olmuştur. Kâinatın sırlarına vakıftır. Aynı zamanda insanlara da yakındır. Onların iyiliğine yardımcı olmuştur. Bu temel inanışların sonucu at, Türk toplumunda dost, sırdaş, arkadaş, yardımcı özelliklerini bugüne kadar korumuştur (Seyidoğlu, 1995: 94). Türk kültüründe atın çok özel yeri ceza yasanın incelenmesiyle de ortaya çıkabilir. En büyük ceza ölümdür. Ölüm cezası cinayet işleyenlere verilir. Oysa Tu-yu-huen’lerde at öldürmek ve at hırsızlığı ölüm cezasına varan ağır cezalar gerektiren suçlardır, yani at hırsızlığı veya at öldürmek insan öldürmekle eş tutulması ata verilen önemi ortaya koymaktadır (Roux, 2005: 122).

Türk kültür tarihinde at, yalnızca binek hayvanı olarak değil, ekonomik değer olarak önemli role sahiptir. Giyinme, beslenme, barınma ve ticarî bir mal olarak Türk insanının hayatında vaz geçilmez unsurlardan biridir. Siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel sebepler zamanla atın bir kült olarak yer almasına vesile olmuştur. Savaş düzenleri bile atların donlarına göre yapılmıştır. “*At işler er övünür*” atasözü atın buradaki rolünü yansıtmaktadır. Atı çağının en ileri iletişim ve teknolojik aracı saymak mümkündür (Çınar, 1995: 147). At, eski Türklere insan ruhunu okşayan şu iki beşerî imkânı sağlamıştır. Biri at üstünde insanın kendisini başkalarından daha üstün hissetmesi yani üstünlük duygusu, diğeri atın sürati sebebi ile kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme iştiağının tatminidir (Sertkaya, 1995: 25). At, Türk onomastiğine, sırf savaştaki üstünlüğü, kazandığı zafer, unvan ve lakapları ile girmiş değil, sadece bir hayvan olarak da geniş bir surette, toponyme, ethmonyme, anthroponyme ve hatta oronyme sahalarında da kullana gelmiştir. Bilhassa, Ortaçağ ve Yeniçağ Türk halk ve devletinin göçebe veya yerleşik olmasına rağmen, birçok defa geleneğe hürmeten, at kültü kıymetinden asla bir şey kaybetmemiş ve her daim Türk hayatında, kendine has, şüphe götürmez, bir rolü olmuştur (Caferoğlu, 1953: 206-207). At, maddî ve askeri kudret dışında edebiyatın, sanatın âdet ve ananelerin de teşekkülünde dolayısıyla yer tutmuştur. Yuğlarda, şöenlerde, sünnetlerde, evlenmelerde, teamül hukukunda, yer ve insan adlarında, sporda, temsil oyunlarda, tezyinî ve plastik sanatlarda, efsanelerde tesiri görülen at, güzelliği, tenasübü, kuvveti, sürati, tahammülü ve insancıl hususiyetleriyle Türklerin gönüllerini fethetmiş bir varlıktır. Bu varlık, nadir ve nadide mücevherler gibi asırlarca bir armağan konusu olmuştur (Elçin, 1995: 160).

4.1.1.1.3. At Kurbanı

Türkler saygı duydukları atalarının ruhlarına, tanrılarına ve gerçekleşmesini istedikleri dilekleri için kurban sunmaktadırlar. Bu kurban hayvanlarının başında at gelmektedir. Kurban edilen hayvanlar rastgele belirlenmezdi. Bir seçim yapıldı ve öncelikle de tür seçilirdi. Altaylıların kurban etmede tercih ettikleri hayvan en değer verdikleri, en çok sevdikleri hayvan olan attı. Altay halkları at kurban etmekten hiç vazgeçmemişler ve at kurbanı bugün de Orta Asya ve Sibiryâ'nın en muhafazakâr toplumlarında canlı bir ayin olarak varlığını sürdürmektedir (Roux, 2005: 187-203). At kurbanı ile ilgili bu ritüelin Türkiye’de Çorum-Dodurga-Mehmet Dede Tekke köyünde devam ettiği görülmektedir. Mehmet Dede Türbesi’nde her sene mayıs ayında yapılan yağmur duası için at kurban

edilmektedir (Bekki, 2008: 96). Türklerde kurban iki şekildedir. Birincisi kanlı kurbanlar, ikincisi kansız kurbanlardır. Aruu körmöslere kurban olarak kısırak, evcil ya da yabani keçi ve koyun kesilir. Kurbanlar kesilmez, boğulur. Hayvanın ağzını, burnunu tıkayıp dört ayağını dört tarafa çekerler. Kurbanın eti kurban yerinin yanına kurulan kazanlarda pişirilir. Etin bir kısmı ufak parçalara doğranır, özel bir kâseye konulur ve dua edilerek ağaçtan yapılmış bir kepçe ile kurban taşına dualar eşliğinde atılır. Hayvanın, kan da dâhil olmak üzere törenden artan her şeyi bağırsaklara doldurulup pişirilir ve orada bulunanlar tarafından yenir. Kurbanın kemikleri kırılmaz, kurban kesilen yerde toplanıp ardıc ağacının kabuğuyla yakılır. Kurban ayinin başlangıcında şaman, çobrayı sağ eline alır ve bununla kurban yerini, kurbanlık hayvanı tütsüler; sonra onu üç kazıktan (san) yapılmış üçayaklı bir sehpanın üstüne bırakır. Bundan sonra oradakiler tören boyunca ardıcın yanmasını sağlarlar (Anohin, 2006: 36-37). Kansız kurbanlar (idhuk) ise tanrılara cansız ürünlerin sunulmasının yanı sıra tanrılar için başıboş salıverilen hayvanlardan oluşmaktadır. Bu hayvana yük vurulmaz, yünü kırılmaz, sütleri sağılmazdı. Orta ve İç Asya’da yapılan kazılar, mezarlarda yüksek miktarda at kalıntılarının bulunduğunu göstermiştir. Özellikle Bozkır kültürünün ortaya çıktığı çağlardan itibaren kurganlarda atların da kurban edilerek ölüyle birlikte gömüldükleri anlaşılmaktadır. Ölüm sembolizmi ile ilgili bu durumda, atların ölen kişiye öteki dünyada hizmet edeceklerine veya yukarıda belirttiğimiz gibi ölüm sembolü (Bekki, 1996: 18; Çoruhlu, 2019: 27-28) olarak cesedi öteki dünyaya taşıyacaklarına inanılmıştır. Destanlarda at kurbanı ile ilgi tespit edilen örnekler şu şekilde verilmiştir: Altay destanlarından Almış Kaan Destanı’nda: “Anlı şanlı Almış Kağan, zamanı gelip, öldü. Kamışını mezarını halk indirdi. Saksagan uçmaz dağa götürüp, Yeleli atını kurban etti” (Gül, 2008:41-42), Kazak destanlarından Dotan Batır Destanı’nda: “Bir atı kurban olarak kesip, Allah’ım bu balaya kavuştur beni deyip, Hüda’ya bir asil cins atı kurban etti” (Arıkan, 2007: 271), Kazak destanlarından Dürligüv Destanı’nda: “Gençler sağ salim varıp, sağ kalıp düşmandan korunsunlar diye Kazakların geleneklerine uygun olarak boz at kestik” (Avespayeva ve Elbekov, 2013: 27), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda: “Akınlara at verdim, dilek tutup dua ettim. O zaman da çocuk sahibi olamadım. Derviş ile şeyhe, kucak dolusu kuyruklu iyi at verdim, o zaman da çocuk sahibi olamadım” (Yeşildal, 2015a: 521-522), Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı’nda: “Seyitbek türbeye ağlayarak indi. Gelenler türbede ak boz kısırak keserek, Kur’an okuyarak dua ettiler” (Mukasov, 2013b: 43). Verilen örneklerde at kurbanının, ölümü sembolize etmesinin yanında dinsel ritüellerde de önemli rol oynadığı görülmektedir.

4.1.1.1.4. At ve Kahraman

Türk halkları geleneğinde ve folklorunda, efsanevî bir kahraman mahiyetini alan at, bu vasfın gerçek mümessili olmuştur (Caferoğlu, 1953: 204). Kahramanlığın en belirgin delillerinden biri iyi bir ata sahip olmaktır. Divânü Lügat-it Türk'te, “*kuş kanatın er atın (kuş kanadıyla er atıyla)*” (Kaşgarlı Mahmud, 2021a: C-I, 34-35) şeklinde belirtilmiştir. Nasıl ki kuş kanatsız uçamaz ise er kişi (yiğit, alp) de atsız düşünülemez. At, kahramanın yoldaşı, dostudur. Kahramanın doğduğu gün atı da aynı gün doğmaktadır. Özbek destanlarından Rüstem Han Destanı'nda: “*Rüstem'in doğduğu gün, bu kısrak da bir erkek kulun doğurmuştur*” (Fedakâr, 2016: 41). Kahraman ile aynı gün doğan atı kader birliğini sembolize etmektedir. Kahraman, bu yoldaşlığı sadece bu dünya için değil ölümünde sonrası için de olacağına inanmaktadır. Atın kahramanla aynı gün doğmasına paralel olarak, aynı gün öldüğü de görülmektedir. Kahramanın atı ile birlikte ölmesinin (Kalenderoğlu, 2006: 112) örneği, Hakas destanlarından Altın Arığ Destanı'nda: “*İki başlı guguk kuşunun bir başını, Pora Ninci koparmış. Ak-Boz'un canı çıkıp, yere yıkıldı. Kızıl kum gibi, kemikleri ve kanı yayıldı. Kuşun ikinci başını da kopardı, Altın Arığ, ıstırapla inleyip, bağırdı: Acılar içerisinde, inledi. Temiz canı çıktı, beyaz kanı yayıldı. Altın Arığ'ın kemikleri, ak kum olup, yayıldı*” (F. Özkan, 1997: 275) şeklinde verilmiştir.

Kahramanın atsız olamayacağı ve yiğitliğin ispatı olarak iyi bir ata sahip olması gerektiği destanlarda sık sık işlenmiştir. Dede Korkut destansı hikâyelerinden Kazan Beg Oğlu Uruz Begün Tutsak Olduğu Boyu'nda, “*yayanın umudu olmaz*” (Gökyay, 2007: 97), Kazak destanlarından Alankay Batır Destanı'nda: “*Altımda binecek atım yok, gitmekten yorulmayacak. Yiğit delikanlıya layık olan, iyi bir ata binip, çok yer görsem*” (Alpısbayeva vd., 2010: 21), Kazak destanlarından Karaşas Kız Destanı'nda: “*Kazıbek bize düşman, atından ayrılırsan eğer at insanın kanadı sözü nerede kaldı? Yiğitliğinden, atından olursun*” (Avespayeva ve Elbekov, 2013: 99), Kazak destanlarından Anşıbay Batır Destanı'nda: “*Can yoldaşım kara at, hayvancağızda var kanat. Uçan kuştan aşağı değil, hiçbir küheylan ona denk değil. Bir bindin mi bu küheylana, binmiş gibi oluyorsun Burak'a, taşan su gibi akıyor, toynakları yere değmiyor, düşmana korku salan*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 53-55), Başkurt destanlarından Alpamişa Destanı'nda: “*Büyümüş bir yiğide ne gerek? Binip uçacak at gerek ve vurmak için ok gerek*” (Suleymanov vd., 2014a: 332), Başkurt destanlarından Targın ile Kujak Destanı'nda: “*Ey Targın, sen yattansın, at yanında sen eşek*” (Suleymanov

vd., 2014b: 556), Altay destanlarında Kan-Kapçıkay Destanı'nda: *"Sen koltuğumun kanadısın, sen beraber gezdiğim dostumsun! Ölsek cesedimiz bir, yaşasak sözümüz bir, gece arkadaşım, gündüz kanadımsın"* (Dilek, 2007a: 240), Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: *"At olur er yiğidin kanadı, denk olsa da üstündeki celladı, canım atım Gırkök atını dilerim, her kim binse bulur murat maksadı."*, *"Bindiğimde yüğrük atımsın, uçsam benim kanadımsın, bu elde yaban yurtta, at da olsan halkımsın, göz bebeği hayvanım, tulpar atım devletimsin"* (Eşankul, 2017: 35-153), Başkurt destanlarından Konur Boğa Destanı'nda: *"Yiğidim, at yıldıktan değer, yiğidin gözü gibi olur"* (Suleymanov vd., 2014a: 285), Kırgız destanlarından Ak Möör Destanı'nda: *"Kismetime yaratılmış, senmişsin benim bereketim. Canım kadar değerli biricik atım"* (Köse, 2004: 465), Altay destanlarından Temene-Koo Destanı'nda: *"Demir gibi bahadır yaratılışlısın, Dolaşıp gezerken sen, şimdi yaya gezme, yavrum. Binecek atını ben vereyim, Tekpir Ceeren atın olsun"* (Dilek, 2007a: 401), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: *"Çalkuyruk'u bırakıp canımı al"* (Yeşildal, 2015a: 575), Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı'nda: *"Teltoru'nun haberini duyunca Seyitbek bahadır babası dirilmişçesine sevindi. Eyerleyip getirdiklerinde hayvan da olsa sahibi olduğunu bilip Seyitbek'in yanına gelip kişneyiverdi. Seyitbek yelesini okşarken, Teltoru at kafasını sahibinin omzuna dayayarak yas tutuyor gibi iki gözünden de yaş akıyordu"* (Mukasov, 2013b: 50), Başkurt destanlarından Eberey Batır ile Alasabır Destanı'nda: *"Alasabır'ı yarışa başlayan atların peşinden salmışlar. O dönemde atları yirmi kilometrelik mesafede koştururlarmış. Yolda koşu atlarının hepsini geçip gitmiş, iki üç yer boyu bırakıp, meydana tek başına gelmiş. Meydan halkı hayran kalmış. Buhara taraflarından gelen tüccarlar hayvanın boynuna değerli ipek kumaşlar getirip sarmışlar. Meclise gelen zenginler, bana koşu atını sat demiş. Zülkarney düşünüp taşınmadan Alasabır'ı satmış. Başkurt budaladır bazen. Bir sürü yıldı ile bir sürü koyunu kovalayıp evine götürmüş. Denetçilerden biri şöyle demiş: Alasabır yıldı'nın kutu idi. Başkurt o uğurunu değerini korumayı bilemedi Alasabır ile birlikte yıldı kutu Kazak bozkırına geçti"* (Suleymanov vd., 2014b: 569-570), Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı'nda: *"Bindiği atı yeryüzünün canavarı"* (Mirzayev ve İşankul, 2011: 79), Kazak destanlarından Narık Destanı'nda: *"Hanların bindiği kara at, arabaya koşulur mu"* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 631) şeklinde verilen bu örneklerde at, kahramanlık ve yiğitlik alametini sembolize etmektedir.

Kahramanlar kendi sağıklarına ve beslenmelerine önem verdiği kadar canından aziz bildiğı atları için de aynı titizlikle onlara büyük önem vermektedir. Atlı-göçebe kültürün getirdiğı birikimden dolayı Türkler atını en iyi şekilde besleme ihtiyacı duymuştur. Bakım ve beslenmesi iyi olmayan atın başarılı olması ve kahramanı başarıya ulaştırması mümkün değildir. Atların beslenmesi ile ilgili unsurlar destanlarda da yer almaktadır. Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: *“At başına iş gelip, gem ile su içse, bela gelip Çalkuyruk'a, hastalanıp kalırsa diye, aç kalırsa hayvancağız, bitkin düşer diye, en iyisini hazırladım, Çalkuyruk'a layık, en iyi örtüyü yaptım”* (Yeşildal, 2015a: 623-624), Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı'nda: *“İnsan sütünü verdim ben, insan gibi zeki olsun diye. Yılkı sütünü verdim ben, yurttan ayrılıp gelsin diye. Sığır sütünü verdim ben, buzağı burunlu olsun diye. Katır sütünü verdim ben, canı katı olsun diye. Eşek sütünü verdim ben, yola anlayışlı olsun diye. Koyun sütünü verdim ben, koyun gibi uysal olsun diye. Keçi sütünü verdim ben, daim sekerek yürüsün diye. Deve sütünü verdim ben, yüke dayansın diye. Köpek sütünü verdim ben, her yerden gelsin diye. Yılan sütünü verdim ben, yılan gibi gelsin diye. Keklik sütünü verdim ben, çok yabani olsun diye. Geyik sütünü verdim ben, daim zıplayıp dursun diye. Kaplan sütünü verdim ben, çok yürekli olsun diye”* (Mirzayev ve İşankul, 2011: 269), Uygur destanlarından Emir Göroğlı Destanı'nda: *“Göroğlı tayın Leyli Kır'a benzemesine çok sevindi. Ona akıllı olsun diye kuru üzüm yedirdi, iti uzun olsun diye insan sütü içirdi, susuzluğunu gidersin diye geyik sütü, dağları rahat aşsın diye ona deve sütü içirdi”* (Mehmet, 2011: 27). Verilen örneklerde kahramanların göz bebeğı gibi gördüğü atları beslemesinin arkasındaki düşünce kuvvet, kudret ve devlet sahibi olmayı sembolize etmektedir.

Yaşam şartları, ekonomileri, düşünce sistemleri ve yaşadıkları coğrafya itibarıyla kendini özgür hisseden Türkler için at büyük önem kazanmıştır. Türk devlet yapısının en küçük çekirdeğini oluşturan ve kutsal sayılan aile kavramı içerisinde değerlendirilen at, kahraman tarafından aile içindeki fertlerden daha üstün görülmüştür. Destanlarda atın aile fertlerinden daha üstün görüldüğü, Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı'nda: *“Göroğlı Bey, Gırat'ı Yunus ile Miskal yârlerinden, Hasan ve Avaz oğullarından daha sevgili görürdü”* (Mirzayev ve İşankul, 2011: 27), Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: *“Evliyalar sormuşlar: At mı dilersin, evlat mı? diye, Goroğlibek atı çok severdi. O zaman pirlere: Bey olup bindiğinde, atın yorulmasın, bu zahirde kötü günün olmasın, öyle ise atın kalsın, evladın kalmasın, dünyadan zürriyetsiz göç, Goroğlı, diye dua etmişler”* (Eşankul,

2017: 21), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: “Çalkuyruk'un yüzünden, böğüre böğüre ağıladı, gönü gitti bölündü. Hayvanın tulparı Çalkuyruk, Sarıbay'ın gözüne, çocuğu gibi göründü” (Yeşildal, 2015a: 578), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: “Ey, atım buudanım, hayvan da olsan hayvancağız, ahretlik kardeşim!” (Yeşildal, 2015a: 671), Kazak destanlarından Kambar Batır Destanı'nda: “Kanatlı doğan burağım, bana ağabey de kardeş de sensin. Zor zamanda yoldaşım, canım” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 185) şeklindedir.

4.1.1.1.5. Atın Hediye Olarak Verilmesi

İlk devirlerden bugüne kadar at, Türklerin hayatındaki aşikâr ehemmiyetinden ötürü verilip alınan hediyelerin başında gelmiştir. Bunu istisnasız bütün Türklerin hayatında görüyoruz. Uzun asırlar Türklerin maddî ve manevî hayatlarında büyük tesirler uyandıran atın armağan olması millet hayatını -tarih seyri içinde- yapıcı, birleştirici ve perçinleyici hüviyet ve karakteriyle düşünüldüğü takdirde hiç şüphesiz ayrı bir değer kazanır. (Elçin, 1995: 161-164). Türkler arasından en değerli ve kıymetli hediyelerin başında at gelmektedir. Atın hediye verilmesi için karşısındaki kişinin de o hediyeyi hak edecek işler yapması ya da kıymetli biri olması gerekir. Atın hediye olarak verilmesi, Oğuz Destanı'nda şu şekildedir: “Oğuz'un huzuruna geldiler. Ona hediye olarak dokuz tane kır at getirdiler” (Togan, 1982: 28). Başkurt destanlarından Konur Boğa Destanı'nda ise yiğit kişi, Yanbay Ağa'nın kızını istemektedir. Fırsatını bulup isteyemez. Atı koşturdukları sırada Yanbay, yiğidin atına hayran kalır bir ima ile kendisine hediye etmesini ister. Bunu fırsat bilen genç Yanbay'dan kızını şu şekilde istemiştir: “Yanbay Ağa, terli atımın üstüne gözün düştü vereyim, senden kıskansam artık bana da yaramaz! İl ayağından, subaşından gelen ersin, dileğin olsun, deyip hemen atından inmiş de kendi eyerini sıyırıp alıp Yanbay'inkiyle eyerleyip, onu atına bindirmiş. Yanbay Ağa, sen atımı istedin; ben geri çevirmedi, göz bebeği gördüğüm kula atımı verdim. Sen de bana Kolanses kızını verip, akraban yapsan nasıl olur? Diye söze başlamış. Yanbay, yiğidim at yıldıran değer, yiğidin gözü gibi olur. Kız ata-anadan doğar, ikisinin ortak ciğeri olur. Öyle niyetin olduğu için, görüşelim konuşalım demiş” (Suleymanov vd., 2014a: 284-285).

4.1.1.1.6. Savaşlarda At

Atın ilk defa olarak bir savaş vasıtası haline getirilmesi ve okçu süvari ordularının meydana çıkışı Türklerin eseri olmuş ve askeri üstünlükleri de bu sayede sağlanmıştır (Turan, 2014: 130). Türk orduları genelde atlı süvarilerden kuruluydu (Kafesoğlu, 1987: 70-77). Çin yıllıklarında savaşa beraber gittikleri, birbirlerinin arkasını kolladıkları söylenen Türk askerleri temelde atlı kuvvetlerle harbe katılmaktaydılar. Orta Çağlarda meydan muharebeleri kılıç ustalığı şeklinde değil, umumiyetle okçuların maharetleri ve atlıların toplu hücumları halinde gerçekleşiyordu ki, atı sevk ve idarede Türklerden daha üstün bir kavim yoktu (Gömeç, 2016: 830-831). Savaş atının kaderi ile kahramanın kaderi birbirine bağlıdır (Çınar, 1998: 123). Savaşa katılan alpların bindikleri atlar, daima süvarisinin, devlet ve içtimai hayattaki mevkii ile sıkı bir surette bağlı bulunmakta idi (Caferoğlu, 1953: 203-204).

Atların destanlarda var olmalarının temel fonksiyonu düşmanla savaş veya mücadeledir. At da kahraman gibi alplık gösterir. Epik türün temel özellikleri at tipinde de görülür. Kahramanın bindiği at iyi bir binek ve yarış atıdır. Atık, dayanıklı ve dövüşçülüğü ile diğer atlardan ayrı tutulur. Kahramanın yavaş yavaş ortaya çıkışını hazırlayan anlatıcı, ona yardımcı unsurlar da hazırlar. Başyardımcılardan biri ve en önemlisi attır. Kahramanın büyümesiyle birlikte onun arkadaşı, dostu, sırdaşı at da hazır hale gelir. Bunlar sürdürdükleri hayat içerisinde birbirlerini tamamlarlar. Savaşlarda atlar aktif rol alırlar. Düşman topraklarının atların ayakları altına alınması bu aktifliğin ifadesidir. Uzak yerlere atlarla ulaşmakta, yeni ülkeler atların yardımıyla fethedilmektedir. Savaş sadece kahraman ile düşman arasında değildir, atlarda kendi aralarında dövüşür birbirlerini kemirirler. Bu dövüşte genellikle kahramanın atı galip gelir. Kahramanın kaderi atının da kaderi olur. At savaşın cesur kahramanlarından biridir ve hücum eri, öncü akıncısıdır. Alp tipi at, insan kişiliği ile karşımıza çıkar. Kahraman yaralıysa onu savaş alanından kaçıırır (Çınar, 1996: 65-67, 1998: 123). Destanlarda atların savaş meydanında göstermiş olduğu üstün özelliklerin çeşitli şekillerde karşımıza çıktığı örnekler, Kazak destanlarından Anşibay Batır Destanı'nda: *“Bindiği onun kara at, savaş silahı çelik kılıç, vurduğunda kesmeden durmayan, kanatlı küheylan kara atı, ak şahin gibi hızlı uçan”* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 49), Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı'nda: *“Altındaki atına kamçı vurup, Kök-Dompok canavar, tavşan gibi kulak kısıp, tozunu dağ gibi savurup, Bayış'a doğru yöneldi”*

(Akmataliev ve Mukasov, 2013: 131), Kırgız destanlarından Bağış Destanı'nda: *"Akı giden ahmaklar, Surkiyik'e vardılar. Baş kaldırıp yeri kazıp, Gürledi kişneyip, Acı sesiyle Surkiyik, Yer sarsılıp titreyip. Yayın oku delmez, Tüfeğin oku işlemez."*, *"Nişan alıp Bağış saldırdı, hırsızların hepsi dağıldı. İyi yörük Surkiyik, onuna atlamadan atların, dokuzunu vurup düşürdü, dokuzunun işini bitirdi. Haramilerin yirmisi, atlarını bırakıp kaçıp"* (Öztokmak, 2019: 477-481), Başkurt destanlarından Küsek Bey Destanı'nda: *"Bindiği atı yer titretip yelmekte, Karagir atının ayak sesi, günlük yoldan böyle gelmekte"* (Suleymanov vd., 2014c: 541), Başkurt destanlarından Sura Batır Destanı'nda: *"Atlar batırın kanadı, erkek ve at ordunun kanadı"* (Suleymanov vd., 2014d: 83), Uygur destanlarından Abdurrahman Hoca Destanı'nda: *"Atlandım cenk için düşmana, yiğit isen al kılıcını, atını sür meydana"* (İnayet, 2004: 103), Altay destanlarından Altay Buuçay Destanı'nda: *"Kamçı Ceeren yeraltından çıktı, Celbegenin göğsüne tepti, Dokuz başlı Celbegen, Dağ yıkılması gibi yıkıldı, Böğrü devrilip, yatıverdi. O zaman Kamçı Ceeren, Üç yaşındaki koyun gibi beni, Dişiyle söküp kopardı, Atın tek kılı olup, Gökyüzüne çıkıverdi. Altay Buuçay'ın cesedine doğru, Oktan daha hızlı uçu"* (Dilek, 2002: 215-216), Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı'nda: *"Kızıl ata değen oklar, demire değmişler gibi, kaykılıp saçıldılar"* (Dilek, 2007a: 66), Kazak destanlarından Kökşe Batır Destanı'nda: *"Nişan alıp Kalmuk yayı çekti, Kökşe'nin bindiği Tarlan at, başını eğip yatıveririr. Tekrar nişan alıp ok fırlattı, at okun üzerinden atlayıp geçti, at kayar gibi oktan kurtuldu"* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 945), Kazak destanlarından Kökşe Oğlu Er Kosay Destanı'nda: *"Kalmuk yayını çekti, ilk okunu fırlattı. Bakır toynaklı Jiyrenşe, sırtında oturan bahadırla, birlikte bükülüverdi. İkinci okunu fırlattı, Jiyrenşe şaha kalkıp okun üzerinden atladi"* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 985), Altay destanlarından Erke-Koo Destanı'nda: *"Şinci-Sarı ok atmaya hazırlandı, Erke-ceeren baktı ki, salsa Erke-Koo yıkılır. Sihir ve büyüyle Erke-Koo'yu, arkasına doğru fırlattı. Erke-Koo'ya dönüşüp, kendisi çıkıp geldi"* (Dilek, 2007b: 48) şeklindedir.

Destanlarda kahramanlar gibi atları da olağanüstü özelliklerdedir. Bu olağanüstü özellikleri atlar, kahramanı her türlü tehlikeden korumak (savaş meydanı, düşman hilesi, zindandan kurtarmak, vb.) için kullanırlar. Atlar, sahiplerinin çaresiz ve savunmasız durumlarında onları sihirle, büyüyle kurtarır. Destanlarda atın bilinmeyen yerden haber verdiği, sezgisi sayesinde gelecek kötülükleri, tehlikeleri çoğu zaman önceden bilip sahibini uyardığı örnekler, Dede Korkut destansı hikâyelerinden Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda: *"Geyim kılıcdasından, at çokramasından, meger yiğit aygır bineridi. Hanum at kulağı sak*

olur, çekübeni oğlanı uyardı. Oğlan gördi kim bir alay atlu gelür” (Gökyay, 2007: 170), Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı’nda: “Yırtıcı dişli Oçı Ceeren, göz yeten gümüş çöle, birden gelip durdu. Ön ayakları atmadı, arka ayakları tepinmedi. Sağ kulağını sağa çevirip, O Altay’ı dinledi, sol kulağını sola çevirip, sol Altay’ı dinledi. Birbirine benzer iki kara gözü, parıldayıp baktı. Oçı Ceeren şöyle dedi: Yetmiş dağın öte yanında, kara dağın koltuğunda, kara gölün kıyısında, kaşık kadar kara bir şey var, Ne ola acaba? dedi” (Dilek, 2007a: 72), Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı’nda: “Kıymetli at Ak Boro, fırtına gibi dörtnala geldi, su şırıltısı gibi kişnedi, onu işiten Ak Tayçı, neyi bildin, neyi sezdin? Bekletmeden söyleyiver? Ak Boro cevabını şöyle verdi: Erlik Biy’in yardımcısı, Temir Kağan’ın elçisi, dokuz eklemli, kadehi insan başından, Elçe Ködükey Kara-Uul, sana doğru geliyor” (Dilek, 2002: 135), Altay destanlarından Altay Buuçay Destanı’nda: “Bir vakit Kamçı Ceeren, şu haberi dostlarına söyledi: Aranay, Şaranay iki kağanın, bu kemikleri yakmaya gelmek için, hazırlandıklarını sezdim. Şimdi bunları alarak uzaklaşalım, onların bulamayacağı yere götürelim” (Dilek, 2002: 209-210), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes ile Mayanhılıv Destanı’nda: “Kuzıykürpes, giderek ensiz sonsuz bir ormana rastladı. O anda Gök Tolpar dile gelerek: Babanın ay baltasını at! dedi. Babasının ay baltasını fırlatıvermişti, ensiz bucaksız kapkaranlık ormanın ortasından direk bir yol meydana geldi. Gök Tolparla yel gibi geçip gitti. Bir dağ eteğine vardı. Yedi kapıp bir yutarım diyen yedi kurt çıkıverdi. Gök Tolpar: Kamçınla benim sağ kaburgama vur ki sol kaburgamdan kan sıçrayıp çıksın dedi. Kamçıyla vurduktan sonra Kuzıykürpes, gözlerini yumdu, Gök Tolpar yel gibi uçarak kurtların üzerinden geçip gitti” (Suleymanov vd., 2014b: 60-61), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı’nda: “Pamuk yeleli koyu kır at dedi: Ey oğul, dedi, bir yıllık yere vardık, dedi. Geri dönelim, dedi. Kaynayan bu zehirli denizi atlamaya çalışalım, dedi. Pamuk yeleli koyu kır atın, çekmediği tarafını çekti, vurmadiği tarafına vurdu. Azı dişli koyu kır, kırk dağı bir defada atladı” (Bekki, 2007: 436-437), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı’nda: “Hızla giderken atı birden ayaklarını direyerek durmuş, Nurgun çevresine dikkatli bir şekilde bakmış. Kuzey tarafından çok korkunç ve şiddetli bir kasırganın yaklaştığını görmüş” (Ersöz, 2009: 348) şeklinde geçmektedir.

Atların sahibini korumasının bir başka örneği ise; kahramanın tutsak olup zindana atıldığı durumda alp tipi özelliği gösteren atın hem sahibini hem de kendini bu tutsaklıktan kurtarmasıdır. Başkurt destanlarından Koblan Batır Destanı’nda: “Koblan Batır, han kızına: benim yakınımda, han zindanında doru atım bağlıdır. Onu bir yolla bağını çözüp bu yer

zindanının yanına getir. Uzun bir urgan bul. Onu ata dolaştırarak bir ucunu bana sal, der. Han kızı doru atı getirir. Urgana yapışıp bahadır zindandan çıkar” (Suleymanov vd., 2014d: 62), Başkurt destanlarından Alpamişa Destanı’nda: *“Boz Tulpar, Alpamişa’nın yattığı zindana yakın gelip, kuşun deldiği delikten kuyruğunu saldı. Alpamişa, Boz Tulparın kuyruğuna tutunup kurtuldu”* (Suleymanov vd., 2014a: 350), Altay destanlarından Alıp Manaş Destanı’nda: *“Kutsal Ak-Boz at, gökten inip geldi. Zindanın ağzındaki, karadağı tepip fırlattı. Alıp-Manaş bahadırı boğulmaktan kurtardı”* (Ergun, 1997: 121). Metinlerden de anlaşılacağı gibi atın göstermiş olduğu olağanüstülüklerin amacı kahramanı her daim korumak ve onu başarıya ulaştırmaktır. Bu yüzden olağanüstü özelliklerle donatılan at, kahramanın her zaman yanında olan koruyucu ruhu sembolize etmektedir.

Savaşlarda atın güçsüzlüğü yenilmenin en büyük sebeplerinden biridir. Kahramanın en güvendiği dostu, yardımcısı atı bitkin hale gelirse savaş meydanından uzaklaşmak zorunda kalır. Destanlarda atın güçsüz kalıp kahramanı zor duruma düşürdüğü örnekler, Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı’nda: *“Atı iyi olmadıkça, kişinin yiğitliği kalmaz, atın yürüyecek hali yok, her zamanki hali yok, yorulup yürümez oldu. Kötü attan derde girdi başım, bir çare arayıp, bedenine mızrak saplanıp, bedeninden kara kan, bir dere gibi akıp, gözünden akan kanlı yaş, iki yüzünden süzüldü”* (Mukasov, 2013a: 89-110-115-116), Kırgız destanlarından Kurmanbek (Sarıkunan Varyantı) Destanı’nda: *“Altındaki Koykürön nefes nefese kalır, dizlerinden teri şırıldar. Kulakları eğilir, kuyrukları sallanır. Baştaki tayı yok yavaşlayıp, kamçılansa yalpalayıp, gücü gidip halsizleşip, ter bastı. Kovaladığı düşmana yetemeden, düşmanı geri dönderdi”* (Arvas, 2019: 175-176) şeklinde verilmiştir.

4.1.1.1.7. Tabiat Olaylarında At

Yada taşı, Türkler arasından yağmur, fırtına ve kar yağdırma gibi olayları büyüyle gerçekleştiren taş olarak bilir. Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lûgat-it Türk’te, bu taşı yat olarak vermiş ve şu şekilde tanımlamıştır: *“Bir türlü kamlıktır (kahinliktir). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrı’nın izniyle yangın söndürüldü”* (2021a: 3). Destanlarda tespit edilen atların sihri pıskırmalarıyla gerçekleşen tabiat olayları şu şekildedir: Altay destanlarından Üç Kulaktı Ay Kara At Destanı’nda: *“Üç kulaklı ay kara*

at, durup, pıskırdı, tuz gibi sis yayıldı, gece karanlığı çöktü. Acı acı kişnedi, kayalar yıkıldı. Bağrılrsa duyulmaz, tırmalansa bulunmaz gece oldu. Üç kulaklı ay kara at, kendi canını alıp kaçtı” (Dilek, 2007b: 407), Tuva destanlarından Alday-Buuçu Destanı’nda: “Han-Şilgi at bakıp görmüş ki, Gök oğlu Demir-Möge’nin eti kızıvermiş. Han-Buuday’ı tutan, güç veren dermanı kalmamış. Han-Şilgi at, kutsal pıskırığını pıskırıp, kutsal sidiğini işeyince, Gök oğlu Demir-Möge’nin üstüne, yavaş yavaş yağdığında, keçe kadar kar yağmış. Küçük küçük yağdığında, masa kadar kar yağmış. O anda Demir-Möge’nin eti tekrar kararıp, soğuyup sönüvermiş. İki koltuğunun altından, iki üç yaşında inek gibi, kara köpükler çıkıp sıçrayıp, bozkırda çarpışıp yuvarlanmışlar. Gök oğlu Demir-Möge, Han Şilgi atlı Han-Buuday adlı kişi, beni öldürdü bitirdi, diye inlemiş” (Ergun ve Aça, 2004: 255-256), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı’nda: “Ulu ulu yaşlı insanlar, suda yüzüver, Boktu-Kiriş, diye söyleyivermişler. Suyu kesinlikle girmez huylu, kişiyim ben diye cevaplamış. Hizmetçi kocakarı bunun üzerine, eğer suda yüzmezsen kadın olduğun gerçektir, diye söylemiş. Yüzebilirim aslında, suya girince çok sinirlenen, kişiyim ben, demiş. Atının yanına gizlice, yürüyüp gelip Boktu-Kiriş demiş: Suda yüz diye, bu halkın zorlaması hadsizdir. Ne yapayım ben? demiş. Suyun kıyısına varıp, ediğini-elbiseni çıkara dur, ben kutsal yada pıskırığımı, kutsal yada sidiğini gizlice pıskırıp sidikleyeyim, demiş. Boktu-Kiriş koşup varıp, kemerini çözüp elbisesini çıkarıvermiş imiş. Bora-Şokar’ı gizlice, kutsal pıskırığını pıskırıp, kutsal yada sidiğini sidikleyince, sıcak-açık olan göğü, kapanıp yağıp boşanıvermez mi. Ediğini-elbisesini çıkarıp, suya girmek üzereyken, çok şiddetli bir yağmur gelivermiş” (Ergun ve Aça, 2004: 409). Verilen bu örneklerde atın göstermiş olduğu olağanüstü sihri güçle fırtına çıkarabilmekte, yağmur yağdırabilmektedir. Ata verilen bu özellikle yada taşının sihri gücü sembolize edilmiştir.

4.1.1.1.8. Atların Fiziki Özellikleri

Destanlarda atların fiziki özellikleri içerisinde göz, kulak, ayak, yele, damga, don ve kuyruklarından söz edilmektedir. Destanlardaki fiziki özellikler atların güzelliklerini ifade ettiği gibi onların özel güçlerinin de olduğu göstermektedir.

4.1.1.1.8.1. Göz, Kulak, Ayak (Toynak), Yele

Gözlerin iriliği, yapısı, şekli atın karakter özelliklerini yansıtır (Çınar, 1996: 30). Destanlarda atların gözlerinin olağandışı verilmesi onların karakteri ile ilgilidir. Tuva

destanlarından Kangıvay-Mergen Destanı'nda: "*Dört gözlü, sekiz ayaklı, Dönen-Kaldar at*" (Ergun ve Aça, 2004: 476) olarak verilmiştir. Burada atın dört gözlü olarak ifade edilmesi atın üstün yaratılışını sembolize etmektedir. Tuva destanlarından Arzılan Kara Attığ Çeçen Kara Möge Destanı'nda: "*Uzun Sarıg Kağan, benim kara gözlü kıskıl atımın tozu demiş*" (Ergun ve Aça, 2005: 307) ile Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: "*Tutulmuş aya benzeyen, iki benzer kara gözleriyle, her tarafa bakıyorlardı*" (Bekki, 2007: 521) şeklindeki örneklerde ise atın kara gözlü olarak verilmesi güzellik sembolü olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Kulakların yapısı ve duruşu, hareketleri atın mizacını ve ruh yapısını verir (Çınar, 1996: 31). Altay destanlarından Üç Kulaktı Ay Kara At Destanı'nda: "*Ak ırmağın kıyısında, ak dağın böğründe illi, yurtlu yaşamış. Üç kulaklı ay kara atlı, ihtiyar Altın-kaan*" (Dilek, 2007b: 406), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı'nda: "*Dört kulaklı boz taya dönüşüp, tavşan gibi hızla koştu*" (Dilek, 2007a: 300), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: "*Dört kulaklı pamuk yeleli, koyu kır at, iki kulağı göğü yarıyor, iki kulağı yeri yarıyor*" (Bekki, 2017: 417), Altay destanlarından Malçı Mergen Destanı'nda: "*Altı kulaklı kara aygıra ulaşmak için, Altay üstünü altı kez dolaşır*" (Dilek, 2004: 235) şeklinde verilen örneklerde atların kulak sayısı diğer atlardan farklılık göstermektedir. Kulak sayıları üç kulaklı, dört kulaklı ve altı kulaklı şeklinde verilen atlar olağanüstü yaratılışın ruhunu sembolize etmektedir.

Destanlarda geçen ayak (toynak) ve yele benzetme ifadesi olarak kullanılmaktadır. Yele yumuşaklık, güzellik ve ipeksi olarak sembolize edilmiş, ayak (toynak) ise güç, kuvvet ve asalet sembolü olarak belirtilmiştir. Altay destanlarından Alıp Manaş Destanı'nda: "*Ak yeleli atlı, Ak-Köbön bahadır.*" (Ergun, 1997:117), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: "*Bineceğin değerli atın Pamuk yeleli koyu-kırdır*" (Bekki, 2007: 413), Altay destanlarından Kögüdey-Kökşin le Boodoy-Koo Destanı'nda: "*Altın dizgini alıp sallayıp şingırdattı. Pamuk yeleli Kök-Boro'su sıyrılıp geldi*" (Dilek, 2007: 427), Altay destanlarından Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı'nda: "*Dağ zirvesinden inerek, sarayına gelmekteyken, Kan Altın ondan önce geldi. Çelik parçası toynaklı, dalgalanan alaca yeleli*" (Dilek, 2007a: 373), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: "*Yedi benzer koyu kırlar, ön ayaklarıyla eşiniyor, arka ayaklarıyla coşuyordu. Doksan iki düğümlü kuyrukları, topuklarına dolanıyordu, yelelerinin yetmiş örüğü, dizlerinden aşağıya sarkıyordu*" (Bekki,

2007: 521), Altay destanlarından Kökin Erkey Destanı'nda: *"Kıymetli at Temir Çokır, yelesini, kuyruğunu yayarak, kendine doğru hızla geliyor"; "Babamın, anamın verdiği adım Ançı Mergen'dir. Altay dağlarından tuttuğu atım, altmış kulaç kuyruklu, Ak Sarı'dır"* (Dilek, 2007a: 187-190), Tuva destanlarından Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı'nda: *"Otuz kulaç boylu, üç kulaç kuyruklu, üç karış tüylü Dört ayağı çelik gibi, Kulağı göğ'e takılmış, Kuyruğu yere serilmiş, Han Şilgi atlı imiş"* (Ergun ve Aça, 2004: 153), Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı'nda: *"Anlı şanlı Oçı-Bala, altmış iki kat işlemeli altın dizgini alıp, sallayıp şingirdatti. Yeni ayın üçünde hayvan, kuş avlamaya gitmeli, diye bahadır kız düşündü. Azı dişli Oçı-Ceeren atı koşturup geldi. Gökkuşağı gibi al donlu atın, doksan iki düğümlü kuyruğu ayaklarına inmiş. Yetmiş iki örgülü yelesi dizlerinden sarkmıştı"* (Dilek, 2007a: 44-45), Altay destanlarından Ak-Biy Destanı'nda: *"Altın at direğinin dibinde, Ak-sur at beliriverdi. Dikkatle bakıldığında, arka boynuna ak bulut yüklenmişti, kalçasında gök bulut yarılmıştı, iki kulağı göğün bulutunu yukarı aşağı dağıtıyordu. İki gözü sabah yıldızı gibi yeri göğü inceliyordu. Dört ayağı elmas çelik gibi, kılıç kargı yüklenmiş bir atmış"* (Dilek, 2007b: 379), Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı'nda: *"Renk renk yilkılar, tavla tavla güttüren, bir kalkıp soluduğunda, dağ-taş yeri parçalayan, kılıç kesmez boyunlu, batırları toplayan, zenginler zengini, darlıkla sırdaş olurluk, Ak Padişah denen babamın, sevip bindiği atı var. Bütün yilkının kutu o. Ateş yokken o ateş verir, su yokken o su verir, uçsuz bucaksız denizden, uçup çıkar kuş olur, yelesi apak ipek gibi, rengi kara-boz sadece, sekiz gözden düz gine! Kamış kulak bakır göz, gözbebeği de apak, boynu yüksek dar böğür, balık eti sıkı mı sıkı, şahin burun geniş delikli, çift azılı keskin dişli, sivri avurt kuru yanak, çift yelesi, işte o"* (Suleymanov vd., 2014a: 182), Tuva destanlarından Aldın-Çaagay Destanı'nda: *"Yuvalı kuyruklu, yuvalı yelesi ala kısırak kulunlamış. Dört tırnağı dört Bolçatılıg boz tepe gibi, kendisi tayga gibi sarı kulun"* (Ergun ve Aça, 2004: 539), Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda: *"Sirtına eyer konulmuş, eyerinin başına elmas kılıç takılmış. Eyerinin kaşı altın, dizginin başı altın, kulağını biz gibi delmiş, yelesini kız gibi taramış, tuluk gibi burunlu, şahin göğüs, dar böğür, yüksek toynaklı, tavşan gözlü, bakır göz, kısır yılan boğazlı, boyunları bir kulaç"* (Suleymanov vd., 2014a: 113), Altay destanlarından Kögüdey-Kökşin le Boodoy Koo Destanı'nda: *"Pamuk yelesi Kök Boro'su, sıyrılıp geldi. Altın tüyü parlayan, ay gibi damgası ışıldayan, yarış atının ünlüsü, iyi koşan hayvan, kıymetli at geldi"* (Dilek, 2007a: 427), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı'nda: *"Gökkuşağı gibi Kan Ceeren at, burada duruyordu. Üç bileğine demir bukağı vurulmuştu. Doksan kulaş kara ipek, halatla bağlanmıştı. Demir direğin*

etrafında dönüp, kızıl atı kişneyip durdu. Demir bukağı şingirdayıp, tepiklenip durdu. Birbirine eş makas gibi kulakları, göğün bulutunu, sisini sağa sola savurdu. Birbirine eş iki kara gözü, Tutulmuş ay gibi Parlıyordu. Dört toynağı yağ gibi ısıldıyordu” (Dilek, 2007a: 222-223), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes Destanında: “Atı yel gibi idi, ayağı yere değmez idi, boynu kuğu boynu gibi idi, yay gibi duruşu, yüzük ile denk idi.” (Suleymanov vd., 2014b: 612), Kazak destanlarından Karabek Batır Destanı’nda: “Bindiği kula atın, kaburgası dört santim, kaçtığı anda alnı tıpkı tavşan alnı, göğsü kapı kadar, kasları da beşiği andırır. Onun burun deliği dağdaki mağara deliği kadar, kesik kamış kulaklı, ocak yeri kadar toynağı, yeri tekmeleyip yerinde durmuyor” (Arıkan, 2007: 413), Nogay destanlarından Çora Bahadır Destanı’nda: “Dört ayağı akıtmalı, kuyruğu yalı kınalı, çarpıştığında soy kurtaran” (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 79), Tuva destanlarından Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı’nda: “Otuz kulaç boylu, üç kucak kuyruklu, üç karış tüylü, dört ayağı kılıç, çelik olmuş dört ayaklı canlı” (Ergun ve Aça, 2005: 284), Uygur destanlarından Boz Yiğit Destanı’nda: “Benekli ve çok güzel bir vücudu olan Leyli Kır’ın boyu posu deveye, dış görünüşü ise bir meleğe benzerdi. Bu atın boynunu örten yelesi yere değecek kadar uzun, toynakları yukarıya doğru uzamış olup, o olağanüstü bir attı” (Mehmet, 2011: 23), Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı’nda: “Görünümü maral gibi, dört nala başlayınca gidişi rüzgâr gibi” (Mukasov, 2013a: 22), Başkurt destanlarından İdil ile Yayık Destanı’nda: “Akboz uçup geldi. Kulağı tığ gibi dikilmiş, yelesi kız gibi taranmış, dağılıp yere sürünmüş. Kuyruğu düğümlemiş, toynağı yontulmuş ok gibi, perçemi değerli asıl püskül gibi, burunları körük gibi, bakışları kartal gibi, göğsü enlenmez, omuz başları yer konulmaz, butları dar Akbozat” (Suleymanov vd., 2014a: 165), Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı’nda: “Ateş yokken o ateş verir, su yokken su veriri, yelesi apak ipek gibi, rengi kara boz sadece, sekiz gözden düz yine, oynayıp duran toynağı basıp duruyor düz gine, kamış kulak bakır göz, göz bebeği de apak, boynu yüksek dar böğür, balık eti sıkı mı sıkı, şahin burun geniş delikli, çift azılı keskin dişli, sivri avurt kuru yanak, çift yelesi, işte o” (Suleymanov vd., 2014a: 182), Altay destanlarından Ay Sologoy lo Kün Kologoy Destanı’nda: “Altın at direğinin dibinde, Ak Sarı at duruyordu, Yelesi şimşek gibi, sırtı ova gibi, Dağ gibi ısıldayan, Nehir gibi şırıldayan, Kıymetli Ak Sarı’nın, Birbirine eş makas gibi iki kulağı, Göğün gökkuşağını, Yukarı aşağı oynattı, Birbirine eş iki ala gözü, Birbirine eş iki sabah yıldızı gibi Parıldayıp durdu” (Dilek, 2007a: 120), Hakas destanlarından Han Orba Destanı’nda: “Kızıl doru at koştuğunda, kara yer sallanıyor, gökyüzü sarsılıyor. Gökyüzünün kara bulutu, kara yere yayılıyor. Kandan kızıl doru at, dört

nala gidip şahlandığında, dağın dorukları gürüldüyor, söğüt başları sallanıyor” (Aktaş, 2011: 49-50-51), Hakas destanlarından Alıp Sarıg Plat Hıs Destanı’nda: “İyi yaratımlı yiğit atlar, dörtnala ilerlediklerinde, yerin üstü oraya buraya gidip, değirmen gibi çekilmiş. Beşik gibi sallanmış. Ateş üstündeki kazanlar, sallandılar. Ak boz at ile sarı atın, ön ayaklarına, ak dağlar sarılıp çekiliyorlar. Arka ayaklarına yeşil dağlar saçılıp eziliyor” (Aktaş, 2012: 528), Hakas destanlarından Altın Arıg Destanı’nda: “Çift kanatlı at, Han Pozırah durmaktadır. Dokuz kulaç boyundaki altın yeleli, altın toynaklı at Ak Boz duruyor” (F. Özkan, 1997: 199) şeklinde ayak (toynak) ve yele çeşitli unsurlara benzetilerek sembolik anlamlarda kullanılmıştır.

4.1.1.1.8.2. At Kuyruğu

Eski Türk töresine göre savaşta askerler, komutanlarına yüzde yüz itaat etmek zorundaydılar. En küçük bir uygunsuzluk veya isyan hareketinin cezası ölümdü. Harbe girecek er atının kuyruğunu bağlar veya keserdi ki, buna eski Türkler “tullama” diyorlardı. Artık o kişi, vatan ve millet için kendini fedaya ve şehitliğe hazırlamış demektir (Gömeç, 2016: 830). Baytarnamelerde at kuyruğunun kesilmesi İslâmiyete aykırı olduğu belirtilir. Savaşa giden erler, cirit oyunu sergileyen ciritçiler atlarının kuyruklarını bağlar, böylece hareket serbestisi sağlamış olur (Çınar, 1996: 73). Destanlarda da at kuyruğunun örülmesi veya kesilmesi ile ilgili örneklerle rastlanmıştır. Kazak destanlarından Karasay ile Kazı Destanı’nda: “Kazı atının kuyruğunu örer, sonra da atını dört nala sürüp şehrin etrafında bir kez döner” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 323), Kazak destanlarından Karadön Destanı’nda: “Alaca atlara binmiş, at kuyruğunu sımsıkı düğümlemiş” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 367), Kazak destanlarından Süyiniş Destanı’nda: “Süyiniş eriniz, düşman askerini görür. O zaman Kara At’i eyerler, at kuyruğunu örer” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 449), Kazak destanlarından Tama Destanı’nda: “Açık alana çıkınca, Tama durup döner, atının başını çevirir, atının kuyruğunu örer, düşmanın geldiğini görür” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 551), Kazak destanlarından Şora Destanı’nda: “Büyük bir savaş onlara göstermeye kararlı Şora, kalkıp yerinden bakar. Taspeker’i eyerleyip, yelesini kuyruğunu örer” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 689), Kazak destanlarından Asankaygı, Togan, Abat Destanı’nda: “Silahlar kuşanmış hepsi de birer yiğittir. Kolsuz zırh giymişler, ellerinde var mızrakları. At kuyruğunu sımsıkı örmüşler” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 835), Dede Korkut destansı hikâyelerinden İç Oğuza Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boyu’nda: “Beyrek burada

soyladı: *Yiğitlerim yerünüzden örü durun, Ağ boz atumun kuyruğunu kesün*” Beyrek’in ölümü üzerine, *“Ağ evi eşiğinde şiven kopdu. Kara (kaza) benzer kızı gelini ağ çıkardı kara geydi. Ağ boz atının kuyruğunu kesdiler”* (Gökyay, 2007: 191-192) şeklinde verilmiştir. Verilen bu örneklerde görüleceği üzere at kuyruğunun örülmesi veya kesilmesi Türkler için savaş sembolü olarak görülmüştür.

4.1.1.1.8.3. Donlarına Göre Atlar

Atlarda don, tüylerin aldığı rengin adıdır (Çınar, 1996: 38). At donlarının tahlili ve tasviri tamamıyla atların kıl rengine, bu kıl renginin atın tüm vücudundaki durumuna, atın uzantıları denilen kuyruk, yelesine ve yine bunlarla bağlantılı olarak nişaneleri açısından atı tanımlamak için (Arçın, 2022: 268) kullanılmıştır. Atın bedenindeki tüyleri ifade etmek için renk kelimesinin kullanılması pek doğru bir yaklaşım olarak kabul edilmemektedir. Biz de bu çalışmada don kelimesini kullanmayı tercih ettik (Sağol, 1995: 126).

Türkler, bindikleri atların cinsine, bilhassa renklerine büyük ehemmiyet vermişlerdir. Renklere göre cihet (yön) tayini geleneğini Çinlilerden alan Hunlar savaşlarında, bu geleneğe bağlı kalarak, garb (batı) cephesine beyaz atlıları, şark (doğu) cephesine boz atlıları, şimal (kuzey) cephesine kara atlıları, cenup (güney) cephesine kıızıl atlıları göndermekle at kültürü geleneğine sadık kalmışlardır (Caferoğlu, 1953: 202-208). Gülden Sağol “Tarihî Şivelerde At Donları” adlı çalışmasında toplam 44 at donu tespit etmiş ve bu donları şu şekilde sıralamıştır: “ak, akça>agca, al, ala, alaça, az, ak az, beyaz/ala beyaz, boz, ak boz, temir boz, çal, çapar, çil, çilgü, egir/eygir, kara, kır, demir kır, kızgıl, kıızıl, sızılsagı, kongur, kök, kökiş, kuba, kula, kıızıl kula, kuru kula, kül levünlü/kara kül levünlü, or, sarıg, sıçan tüli, sis, taz, tıg, torug, hurmayı torı, yagız, az yagız, kara yagız, yaşıl, yegren ” (1995: 127-143). Ayrıca yaygın olarak ak (ağca, ak boz, pamuk kır, süt kır), al (alaca, çil aygır), boz (boz at, demir kır, bakır kır), doru (hurmai doru, kara doru, kestane doru, yağız doru), gök (gök kır, gökiş), kahverengi (konur, kuba), kara (çöm kara, kara yağız), kır, kula, sarı, yağız, yeşil gibi donlar kullanılmış ve bu donlar da kendi içerisinde çeşitlendirilmiştir (Küçük, 2009: 1834-1845). Destanlarda at donları, Altay destanlarından Almış Kaan Destanında: *“Ak sarı rahvan atlı, Almış Kağan yaşadı”*, *“Ak turnaklı, ak kuyruklu, beyaz benekli ata binerek, at yarışını kazandı”* (Gül, 2008: 2, 20), Uygur destanlarından Çın Tömür Batur Destanı’nda: *“Ala kuyruk gök bozat, kişneyip durur ahırda”* (İnayet, 2004:

157), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı'nda: *"Altı kez sarılarak bağlanan, dokuz kulaç boyunda kula at, at yetişkinliğine ulaşmıştır"* (Killi Yılmaz, 2013: 63), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı'nda: *"Ak kır at; Benekli sarı at", "Kızıl kır atlı alp", "Kuzguni yağız at", "Açık kula at"* (Killi Yılmaz, 2013: 69, 73, 87, 119), Sagay destanlarından Ay Tolızı Destanı'nda: *"Ak boz atlı, yaşlı Aydırhan", "Kötü yürekli kötü niyetli, Kara doru atlı Kattancula"* (Tezel, 2021: 111-115), Hakas destanlarından Han Kicegey Destanı'nda: *"Kır atlı Ah Han, Tulpar kır atı, ihtiyar atı vardı, Ah Han'ın kendisi, ihtiyar kişiydi"* (Aktaş, 2012: 571) şeklinde verilmiştir. Atların tasvirinde at donlarının zenginliği Türklerde atların ne kadar değerli ve donlarına göre atların çeşidinin çokluğunu gösterir. Dolayısıyla Türk destanlarında atlar donlarına göre sembolize edilmiştir.

4.1.1.1.9. Atların Yürüyüş Özellikleri

Atların yürüyüşleri genelde bir ahenk içinde olur. Atlar doğuştan gelen bir yürüyüş şekline sahiptir. İçinde bulunduğu duruma göre atlar yürüyüş çeşidi gösterirler. Tırıs, rahvan, ağır aksak yürüyüş çeşitleri vardır. Bunlardan hariç bazı sebeplerden dolayı yürüyüş kusurları olabilmektedir. Genetik veya sonradan ortaya çıkan sakatlık, zayıflık, yorgunluk, nal yapımından kaynaklanan sıkıntı, binicinin hatalı durumları gibi birçok sebep yürüyüş kusuruna neden olabilmektedir. Destanlarda kahraman atı üzerinde kendini özgür hissederek. Bu çerçevede içerisinde kendini yeryüzünün yönetiminden sorumlu tutar. Atının sırtı onun köşkü, sarayıdır. En güvendiği mekân burasıdır. Güvendiği, inandığı varlıkların başında atı gelir. Atının sırtında hiçbir şeyden korkmaz. Kahraman atı üzerinde sağlam oturmalıdır. Düşman onu kılıç, kargı veya süngü darbesiyle olmasa bile, atından düşürdüğü zaman yenilmiş sayılır (Çınar, 1996: 94). At ayağının sürçmesi destanlarda olumsuzluğu çağrıştırmaktadır. Altay destanlarından Er Samır Destanı'nda: *"Kara Kaltar atı ise, defalarca sürçtü. İstemezi isteme, hızla gitmeyip, yığılma, dedi. Sezilmeyeni sezip, leş olup yığılma, dedi"* (Dilek, 2002: 76) şeklindedir. Destanlarda yürüyüş kusuru olarak at ayağının sürçmesi sonucu kahramanın ölümüyle sonuçlanan örnekler de vardır. Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı'nda: *"Bora-Şokar, göz yetmez kara bozkırın aşağısına doğru koşturup gitmekteymiş. O koşturup giderken, Bora-Şokar atı, kara taşa yan basıp ayağı sürçüp takılıp düşmüş. Boktu-Kiriş'in boyun kemiğini düşürüp kırmış"* (Ergun ve Aça, 2004: 345-346), Uygur destanlarından Garip ile Senem Destanı'nda: *"Vezir-i azamın atı taşa sürçülüp düştü. Cenabi vezir atın altında kaldı. Onu, ecel kuşu koynuna aldı"* (İnayet,

2004: 206), Uygur destanlarından Tahir ile Zühre Destanı'nda: *"Akhan kendini tutamadı. Atını kamçılıyıp atın dizginlerini bıraktı. At sürçülüüp düştü. Atın yuları koptu. Akhan'ın boynu koptu ve can verdi"* (İnayet, 2004: 259) şeklinde verilmiştir. Burada atın üzerinde sağlam durulması, ciddiyetten uzaklaşmaması belirtilmektedir. At, kahramanın en sadık dostu, can yoldaşı da olsa her türlü tehlikeye karşı dikkatli olunması gerektiği ifade edilmektedir.

4.1.1.1.10. Besin Kaynağı Olarak At

Türkler atın etinden, sütünden, derisinden faydalanmıştır. Türklerin besin kaynağı olarak at eti yemesi destanlara da yansımıştır. Toylarda gelen misafirlere ikram edilen et de hiç şüphesiz en değerli olan at etidir. Destanlarda kahraman hem kendisi yemek hem de misafirlerine ikram etmek için atı kesmektedir. Eski Türklerde at eti ve sütü en değerli olarak kabul edilmektedir. Dede Korkut destansı hikâyelerinde attan aygır kesilir ve göl kadar kırmızı sağılır, yenilir, içilir şeklindeki ifadeler bu değeri ortaya koymaktadır. At eti besin değeri, enerjisi ve yağ oranı yönünden en çok tercih edilen ettir. Destanlarda at eti tüketimi örnekleri, Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı'nda: *"Er Sogotoh aşırı zengindi, iyi yer içerdi. Bazen sabah yatağından kalkar, yedi çam ağacı devirir, ocağı yakardı. Yüklülerinden üç yağlı kısırak seçer, büyük kazanda pişirip bir çırpıda yerdi"* (Ergun, 2013: 421), Oğuz Destanı'nda: *"Oğuz yurda varması şerefine toy için dokuz yüz kısırak kesilmesini emretti"* (Togan, 1982: 47), Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda: *"Babam, gelen misafirlere ikram etmeye, en şişman kısırakları seçip kesmelerini söyledi"* (Suleymanov vd., 2014b: 167), Başkurt destanlarından Maktımhılıv Destanı'nda: *"Babamın meclislerini hatırladım. O, dokuz doğurmamış kısırak keserdi"* (Suleymanov vd., 2014b: 286), Kazak destanlarında Kubikul Destanı'nda: *"Şölen toy için kestiğinin hepsi, doğurmamış kısırak olsun"* (Arıkan, 2007: 53), Başkurt destanlarından Tülle Membet Destanı'nda: *"Semiz tayı kesip konuk edersiniz"* (Suleymanov vd., 2014c: 401), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı'nda: *"At koşturup ziyafet verdi. İşte böyle uygun buldu. Kısıraklarını yakalatıp, kestirip, ikişer tabak et ikram ettirip, at etinden sucuk yaptırdı"* (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 45) şeklinde verilmiştir. Türkler için at etinin tercih edilmesindeki önemli bir faktör ise kişi ile et arasında bir bağ kurmasıdır. At eti yiyen kişinin çevik, güçlü ve pratik olduğuna inanılmıştır.

4.1.1.1.11. İnançlarda At

Geçiş dönemlerinden doğum öncesinde kadınların çeşitli yiyeceklere aş ermesi yaygın bir inançtır. Destanlarda ise daha çok aş erilen yiyecek at etidir. Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: “Çıyırdı'nın karnı şişti. Henüz beş ay dolarken yerinden kalkamaz oldu. Cakıp üzerine titreyerek baktı. Genç atın eti diye, üç günde bir at kesti” (İnayet, 2017: 70), Başkurt destanlarından Sura Batır Destanı'nda: “Minhılıv tarpan (at) eti arzulamaya başladı. Narıkbay bir tarpanı ok ile vurup, sicim ile yakalayıp istediği eti yedirdi. Fazla zaman geçmeden Minhılıv'ın doğum sancısı başladı” (Suleymanov vd., 2014d: 75), Kazak destanlarından Akjonas Oğlu Er Kenes Destanı'nda: “Kadın bir gün aş erer. Yılıdan aygır kestirdi” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 1007) şeklindedir. Destanlarda kadının at etine aş ermesi sembolik olarak doğacak çocuğun alp olarak yetişmesi düşüncesine dayanmaktadır.

4.1.1.1.12. Atlara Ad Verme

Destanlarda hemen hemen her atın kendine has bir adı ya da bir sıfatı vardır. Atların ad almaları fiziki özelliklerine, yaşlarına veya gösterdikleri kahramanlıklara göre verilmektedir. Bahadırlar, ancak sihri kuvveti haiz, savaşta kahramanının göstereceği yararlıkta, bir nevi tılsım rolü oynayabilecek seçkin ve ad, san kazanmış atlara bindirilirdi. Bundan dolayı da alpların bindikleri atlar, kahramanlar kadar zaferlere ortaklaşa iştirak ederlerdi ve onlar gibi de unvanlar alırlardı. Hatta ölüm halinde, özel merasimle, defnedilirdi. At, Türk halklarının epik eserlerinde, yalnız mümtaz bir yer tutmakla kalmamış, aynı zamanda onların unvan ve lakaplarına da girmiştir. (Caferoğlu, 2010: 203-207). Atın destanlarda isimlerinin geçmesinin yanında destanlara ad olarak verildiği de görülmektedir. Destanların bir kısmında at, sahibinin adıyla birlikte kullanılmaktadır. Altay destanlarından *Kan-Ceeren Attu Kan-Altın*; Tuva destanlarından *Han-Şilgi Attıg Han-Hülük*, *Arzılan-Kara Attıg Çeçen-Kara Möge* ve *Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün*'dür. Müstakil olarak destana ad olan at isimleri ise Altay destanlarından *Üç Kulaktu Ay Kara At*, Başkurt destanlarından *Akbozat*, *Akhak Kula*, *Kara Yurga* ve *Kara At*'tir. Ad kahramana verildiği gibi atlara da verilmesi atın, Türk kültür hayatı içindeki değerini ve alp birey olarak görülmesini sembolize etmektedir.

Destanlarda kahramanlar genelde kendini tanıtırken önce atının adını söyler, sonra kendi adını zikrederler. Dede Korkut destansı hikâyelerinde: “*Boz atlı Kam Gan oğlu Bayındır Han; Konur atlı Kazan Bey; Boz aygurlu Beyrek*” (Gökyay, 2007: 1184), Hakas destanlarından Kara Kuzgun Destanı’nda: “*Ay Kara atlı Kara Kuzgun*” (İlgın, 2008: 28), Hakas destanlarından Ah Çibek Arığ Destanı’nda: “*Ak oy atlı Ah Han*”, “*İpek yeleli Ak Sabdar atlı Ah Çibek Arığ*”, “*Aran-çula kan pozırah atlı, alp kişi Hannıg Hılıs*” (Davletov, 2015: 45-53), Altay destanlarından Ak Taycı Destanı’nda: “*Senin bindiğin atınsa, kıymetli at Ak-Boro’dur*” (Altay, 2002: 122), Altay destanlarından Kökin Erkey Destanı’nda: “*Babamın, anamın verdiği adım, Ançı Mergen’dır. Altay dağlarından tuttuğu atım, altmış kulaç kuyruklu, Ak Sarı’dır*” (Dilek, 2002: 190), Altay destanlarından Kozın Erkeş Destanı’nda: “*Kilin Kara atlı Kodur Uul’um*”, “*Ak boro ata binen, Ak Bökö atlı kişiyim*”, “*Kızıl Konur ata binen, Kozın Erkeş bahadırım*”, “*Kara Küren atlı Karatı Kağan*” (Dilek, 2002: 262-263), Tuva destanlarından Arı-Haan Destanı’nda: “*Boş dağ gibi Ak Sarıg atlı, Arı Haan*”, “*Sarıg Kaldar atlı, Şara Melçen Haan*”, “*Han Şilgi atlı, Han Sayın Hovugun*” (Ergun ve Aça, 2005: 236, 250, 267), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı’nda “*Doru renkli hırçın atlı Culuruyar Nurgun Bootur diye adlı bir bahadır*” (Ersöz, 2009: 324-325), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı’nda: “*Altın yeleli ak kır atlı, Altın Arığ*” (Killi Yılmaz, 2013: 77), Tuva destanlarından Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı’nda: “*Kök Bora atlı Kögeldey Mergen denen kişiyim*” (Ergun ve Aça, 2005: 174), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı’nda: “*Dokuz kulaç boyunda kula atlı, aydan temiz güneşten güzel, Altın Taycı*” (Killi Yılmaz, 2013: 63), Başkurt destanlarından Gaysa Oğlu Emet Destanı’nda: “*Atların, birinin adı Aşkışa, diğerinin adı Tupçak’dır*” (Suleymanov vd., 2014c: 388), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı’nda: “*Kan boz atlı Han Mirgen*”, “*Dokuz kulaç boylu, gök mavisî gök boz atlı Kün Han*”, “*Kara küren atlı, Kün Han oğlu Kün Tönis Han*”, “*Ak sarı atlı Pay Sarıg Han*”, “*Üç kulaklı ala kula atlı, yıldıdan doğan Ay Huucın*” (P. Ergun, 2010: 182, 188, 189, 234), Altay destanlarından Üç Kulaktu Ay Kara At Destanı’nda: “*Üç kulaklı ay kara at çocuğa şöyle dedi: Yavrum, senin adın Üç kulaklı ay kara atlı Kan-Toodiy olsun, dedi*” (Dilek, 2007b: 418), Altay destanlarından Malçı Mergen Destanı’nda: “*Bahadır bekleyen at idim, sen beni buldun, senin atın olabilirim. Sen bahadır yaratılışlı imişsin. Senin adın bundan sonra, Malçı Mergen bahadır olsun. Benim adım ise, kanatlı kara at olsun*” (Dilek, 2002: 236-237) şeklindedir. Destanlarda kahramanların atlarının adıyla birlikte anılması Türklerin sosyal hayatında atın, yiğide eş değer görülmesini sembolize etmektedir.

4.1.1.1.13. İşlevlerine Göre Atlar

Türkler hayatlarını at üzerinde düzenlemelerinden dolayı atla ilgili bir kültür oluşturmuşlardır. Bu kültür içerisinde ata yön vermişler ve her durumda ondan faydalanmışlardır. Yaptıkları işlerin hemen hemen hepsinde atı kullanmaktadırlar. Yaptıkları işlerin uygunluğuna göre kullanacakları atları sınıflamışlar ve ona göre kullanmışlardır. Destanlarda tespit edilen sınıflama şu şekildedir: Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanında: *“Av için sement atı, oyun için boz atı, beyaz omuzlu gezi atı, yürüyüşlerde kullandığı yedi arşın uzunluğunda yeleli ve altın toynaklı, uzun kuyruklu doru yolkısı vardı.”* (Ergun, 2013: 416), Altay destanlarından Altay Buuçay Destanı’nda: *“Ava giderken bindiği, Atı Bay Çookır idi. Hayvanları otlatırken bindiği atı, Kayçı-Ceeren, savaşa giderken bindiği atı Kamçı Ceeren idi.”* (Dilek, 2002: 200)

4.1.1.1.14. Olağanüstü Atlar

Türk destanlarında kahramanlar gibi olağanüstü özelliklere sahip atlar bulunmaktadır. Bu atlar yeri geldiğinde konuşur, yeri geldiğinde uçar, yeri geldiğinde rüzgâr gibi koşar, yeri geldiğinde şekil değiştirirler.

4.1.1.1.14.1. Konuşan Atlar

Etnografların hayvan biçimli habercisi her zaman konuşan bir hayvan olmuştur. İnsan gibi konuşabilme yetisi ya da insanlara ne dediğini anlatabilme yetisi birçok metinde yer almaktadır. Hayvan ve insan boylarının oluşması, aralarında ittifaklar ve savaşlar olması, bu iki grup arasında iletişim olmasını şart koşar. Hayvanların kendi adlarını bilmeleri ve insanların söylediklerini en azından kısmen anlamaları deneyime dayanan bir olgudur. Hayvanlar asla dilsiz değildir. Anlamsız olmayan sesler çıkarırlar; birbirine yanıt verir ve birbirlerini çağırırlar (Roux, 2005: 146-147).

Destanlarda atlarda insanlar gibi konuşmakta ve konuşmalarında herhangi bir sınır bulunmamaktadır. Kahramanla atı çoğu zaman konuşarak anlaşmaktadır. At, kahramanın her zaman sırdaşı, yoldaşı ve en güvendiği dostu olmuştur. Kahraman mutluluğunda, üzüntüsünde, zor duruma düştüğünde her daim atı ile konuşarak ondan akıl almıştır. Destanlarda insan gibi konuşan atların sayısı bir hayli fazladır. Destanlarda insan vasfı

verilerek konuşan atlar şu şekilde geçmektedir: Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nda: *"At; geçmiş yıllarda, eski günlerde, önceki zamanlarda, Sahaca konuşurmuş. İnsan gibi anlatırmış. O an da Uraanhayca (Sahaca) konuşmuş. Nurgun şaşırıp bakakalmış. Sonra at üç defa gür bir sesle kişneyip dört ayağını birden yere sağlamca diremiş. Ondan sonra özlü sözler söyleyerek söyle konuşmuş: "Ce... bo... Efendim sevgili sahibim, benim ağzımdan çıkanı dikkatlice dinle. Seçilmiş sağlam muhakemenle doğru bir şekilde anla. Bu Timir Iyista Hara adlı bahadır, seçilmiş sağlam sığınağına ulaşırsa musibet gelip çatacak. Çok büyük bir felaket etrafı saracak. Dikkatli ol, gözlerini dört aç! Güneşin battığı, kühenenin koptuğu an iste bu andır. Beni sertçe mahmuzla. Sonra üzerimde ustaca otur. Ben, şimdi hızla koşmaya hazırım. Onun tasta sığınağına onunla aynı anda başarılı bir atlayış yapmamız gerek"* (Ersöz, 2009: 355-356), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: *"Bu pamuk yeleli koyu kır, ne biçim attır böyle? dedi. Koyu kır at cevap verdi: Kız bile ata bindiğinde, ıslıklı kamçı vurur. Sevgili Kögüdey-Mergen, ne kadar tecrübesiz imişsin? dedi"* (Bekki, 2007: 419), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı'nda: *"Ala kula aygır dönüp, O anda konuşmuş: Yılıktan doğsan da halk arasında yaşarsın. Korkunç yüzlü His Han ulu ablan olur, atadan birlikte çıkmasa da dokuz kulaç boylu kan boz atlı Han Mirgen ağabeyli olursun, üç kulaklı ala kula kardeşlisin"* (P. Ergun, 2010: 233), Tuva destanlarından Haan-Tögüldür Destanı'nda: *"Haan-Tögüldür, yaz kış donmayan, soğuk kara suları benim naçiz vücuduma döküp soğut, deyip duran şefkatli Kan-Hüren atmış"* (Arçın, 2014: 81), Kazak destanlarından Kubikul Destanı'nda: *"Hayvancağız dile gelip, insan gibi konuşur: Şaşırdın yiğit sen, niçin böyle yolundan şaştın? Nice tulpar duruyor, ihtiyarlamış küheylanım ben. Kaburgaları gözüken zavallıyım, gideceğin düşmana galip gelemem, izin ver yaşlı ata, der"* (Arıkan, 2007: 87), Tuva destanlarından Aldın-Çaagay Destanı'nda: *"Öçlünün öcü anar, dostun bağı yumuşar, düşmanı kolu ile tutup basınca, iyi şey olmaz mı? Neden böyle yaptın ettin Aldın-Çaagay, diye güzel atı söylenip durmaz mı"* (Ergun ve Aça, 2004: 543), Altay destanlarından Közüyke Destanı'nda: *"Ak halatı kement yaptı. Ak gökte sallayıp, atın boynuna attı. Kan gibi Konır gülüp, insan diliyle konuştu. At tutmak isteyen alp sen kimsin? Onu işiten Közüyke, üstüne bineceğim atım olmadığı için, tutup almayı düşündüm. Onu işiten kan gibi Konır, böğürüp kişnedi, ona karşı koşup geldi. Kızıl etten, birlikte doğduk. Göbeğimiz ise bir günde kesildi, gece koyundaşın, gündüzdeyse arkadaşın, ben olurum Közüyke"* (Dilek, 2002: 323-324), Altay destanlarından Malçı Mergen Destanı'nda: *"Öldürmek için mi geldin? Kulun etimi akıtma, kunan gücümü düşürme, söyleyeceklerini söyle. Altay üstünde altmış Alpin, hepsini yendim, korkmadım,*

yalnız senin halatından, çok fazla korktum” (Dilek, 2002: 236), Tuva destanlarından Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Destanı’nda: *“O gök dağın üstüne çıkıp geldiğinde, atı duruverip söylemiş: Ta göz yetmez sarı bozkırın ötesinde, gölgeli gök şey gözükmekte, nedir bu? diye sormuş”* (Ergun ve Aça, 2004: 589), Altay destanlarından Alıp Manaş Destanı’nda: *“Yelesini yayıp dua etti. Yalvarıp şöyle dedi: Kanatlı ak-boz at sahibi yok, kimsesiz kaldı, er hası Alıp Manaş yer altında ölüyor”* (Ergun, 1997: 124), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı’nda: *“Doru yolkı Er Sogotoh’a insan dilinden konuşarak: Sahibim! Dinlenmeme izin ver. Daha sonra ben uçarak geçerim nehri, dedi”* (Ergun, 2013: 417), Kazak destanlarından Kubikul Destanı’nda: *“Bindiğim ey yoldaşım, size akıl danışıyorum. Üst dudağı kıpırdayıp, alt dudağı kımıldayıp, Kula at durdu fısıldayıp: Ümitsizliğe düşme yiğit sen, dedi.”* (Arıkan, 2007: 109), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes ile Mayanhılıv Destanı’nda: *“Gök tulpar konuşarak: Şimdi ben seninim, ne buyurursan onu yaparım”* (Suleymanov vd., 2014b: 59), Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: *“Gırkök at her türlü oyunu bilirdi, Goroğli, Hasan ve Avaz ne derse yapardı. Her dili anlardı”* (Eşankul, 2017: 157), Nogay destanlarından Koplanlı Batır Destanı’nda: *“Atın nereden geldiğini bilmiyorlardı. Hiçbir insan binemiyordu. Koplanlı halkın toplandığı yere o ata bakmaya yönelir. Koplanlı yakın varınca, Küren at kişneyip Koplanlı’yı tanır”* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 169), Kazak destanlarından Kındırbay Oğlu Kobılandı Destanı’nda: *“Doru at konuştu: Yurttan çıkıp gideli, gemimi hiç çıkartmadım, başımı yere eğdirtmedin. Sırtımdaki deri yara bere içinde, eyerinin arka kaşının altı girdi artık sırt etime. Arkamdan akan kanlı irin, indi artık ayak dirseğime. Ayaklarımda kas bile kalmadı, yürümeye gücüm kalmadı, demiş”* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 791). Verilen örneklerde atların bu şekilde konuşması, kahramanla dertleşmesi ata verilen kutsiyetin yanı sıra bir insan gibi düşünüldüğünü de sembolize etmektedir.

Destanlarda konuşan atların, kahramana yol gösterme ve tehlikelerden koruma gibi görevleri de bulunmaktadır. Atların kahramanlara nasihat verdiği örnekler, Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda: *“Birdenbire, Altındaki Çalkuyruk, İnsan gibi konuştu o zaman. Erliğin var, aklın yok, Töştük! Hiçbir şeyden haberin yok Töştük! Çeviksin, aklın yok Töştük! İnsanlar arasında senin gibi yiğit yok Töştük, Çalkuyruk atının sözünü dinle Töştük! Söz dinlemezsen ölürsün Töştük”* (Yeşildal, 2015a: 628), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: *“Kılkara’dan ses çıkıp, insan gibi konuşup, Coodar yiğide şunları der: Kurbanın olayım yiğidim, aklın var fakat düşünmezsin, hiçbir şey umurunda*

değil. Benim gördüğümü gördün mü, benim duyduğumu duydun mu? Önünde gizlice gözetleyen, türlü düşman çıkar karşına” (Alimova, 2017: 97), Altay destanlarından Almış Kaan Destanında: “Yıldız benekli atı şöyle dedi: Tembelliğin çökse, şarkı söyleyerek git, uykun gelse uyuyarak git, eyer kayışından tutunup yollan, at dizginini gevşetip yollan!” (Gül, 2008: 111-112), Başkurt destanlarından Miney Batır ile Şülgen Padişah Destanı’nda: “Duran bindiğim at bakıp, bir şey söylemeye doğrulmuş gibi, bana bakıp tekrar tekrar öksürdü. Uyanmış gibi oldum, sanki o akıl verip bana bağırdı. Akıllı at elimdeki kılıcıma terli tenini gelip sürdü. Kendime gelip, orada kendim bağırmadım az kala sevincimden. At terinden yılan çok korkar, ondan saklanır o attan hep. Bu sırrı sana açıp verdim, kendin anla, dostum, kendil bil, demiş gibi sadık dostum” (Suleymanov vd., 2014a: 245), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı’nda: “Vefalı at dile gelip Boz Körpeş’e şöyle dedi; Boz Körpeş, sana isabet eden ok zehre bandırılmış, yere in yarayı yerini emip zehrini çıkarayım! dedi” (İnayet, 2013: 71-72), Tuva destanlarından Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı’nda: “Han Şilgi atı durup: Tam kuzeye dürbünle bak Han Hülük, demiş.”, “Han Şilgi atı buna, hayvanın yüreği sıcaktır. Şuradaki kara taşta soğutup yemez misin? demiş.” (Ergun ve Aça, 2005: 158-168), Tuva destanlarından Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün Destanı’nda: “Şöögün Bora atı o anda, sıcak insan eti kötüdür, kara kaya üstüne soğutmaya bırak, demiş” (Ergun ve Aça, 2005: 394), Altay destanlarından Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı’nda: “Yırtıcı dişli Kan Ceeren, Kan Altın’a şöyle dedi: Erlik Biy’in elçisi, kara buurul dinç atlı, pehlivan Kan Kapçıkay imiş. Yer kızılı börklü, Cer Cenes adlı bahadırlı, ona soğuk dokunmaz, kederinde ölmek yok, iki gözünün ortasında, parmak kadar kara boynuz var, atacaksan tam ortasına at” (Dilek, 2007a: 351), Altay destanlarından Altın Ergek Destanı’nda: “Kıymetli at durdu, anlı şanlı Altın Ergek, at üstünden indi, Kan Ceeren’e Şöyle sordu: Öleceğimi mi bildin? Yaşayacağımı mı sezdin? Kıymetli at şöyle dedi: Bu dağın koltuğunda, yuva kurup uyuyan, yetmiş kulaç kuyruklu, kızıl tilki varmış. Altay üstünde dolaşan, altmış kağanın yolunu bilir, seni gördüğü zaman, yetmiş şekilde alay eder. Yetişi benden olsun, tutması senden olsun dedi” (Dilek, 2007a: 448-449), Altay destanlarından Şulmıs-Şunı Destanı’nda: “Ak-Boro’su, şöyle dedi: Gittiğimiz yolumuz kayıymış, geldiğimiz yolumuz güçmüş. Yetmiş iki köşeli, altmış iki parçalı bakırdan kara dağ varmış. Atıp yedi yerinden vurursan, yetmiş iki başlı Ceek-cılan’ın yurdu orası. Onun yetmiş iki başını vurup, yetmiş tarafa saç” (Dilek, 2007b: 328), Başkurt destanlarından Zayatülek ile Hıvhlılv Destanı’nda: “Kök tulpar dile gelip Zayatülek’e: Ağabeylerin bu gece seni öldürmeyi düşünüyorlar. Gece olunca ben çadırın arkasına gelirim. İki kaburgama

kamçıyla birer defa vurursan gözden kayboluruz, demiş” (Suleymanov vd., 2014a: 316), Hakas destanlarından Kök Han Destanı’nda: *“İri yağız at, koca dilini çıkarıp, insan sesiyle seslenmiş, kişi sesiyle konuşmuş: Evet, sevgili sahibim İzil Han, kızarak ateş yanan, kızıl kumlu ovaya, girerek koşarım”* (Aktaş, 2012: 841), Hakas destanlarından Ah Çibek Arığ Destanı’nda: *“Kan pozırah at kişneyip, kişi sesiyle seslenip, kişi diliyle dillendirdi: İyem yiğidim Hannığ Hıls, aklın aşır koştı gitti herhalde, usun özünden geçti herhalde!”* (Davletov, 2015: 271-273), Altay destanlarından Erke-Koo Destanı’nda: *“Atı Erke-ceeren şöyle dedi: Paltonun altından er çıkar, eyer keçesinin altından at çıkar, birbirimize uyumlu olalım”* (Dilek, 2007b: 40), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı’nda: *“Atı Kan-ceeren şöyle dedi: Kıymetli atın ben mi oldum? Güçlerimizi sınavalım mı? Yiğitliğimizi deneyelim mi?”*, *“Kıymetli Erke-küren, sahibine cevap verdi: İşbirlikçi canavarlar toplanmış. Erlik-biy’den itibaren burada toplananlar, dokuz canavar olmuş. Kendisi alev alıp yarılırmış. Sayısız ölmezi öldüren heybetli canavarmış o”* (Dilek, 2007b: 197-221), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeley Destanı’nda: *“Bora-Şokar at: Kişinin üzülüp tasalandığı şey o mu, sol taraftaki tulumun içinde şifalı ot var, işte onu sürüver, demiş”* (Ergun ve Aça, 2004: 336), Tuva destanlarından Kangıvay-Mergen Destanı’nda: *“Atı: benim sol yanıma, azı dişim parlarcasına çekip, sağ taraftaki sağrıma aşık kemiği gözükkürcesine vur, demiş”* (Ergun ve Aça, 2004: 489), Tuva destanlarından Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı’nda: *“Koltuğuma kolan çekilmemiş, sırtıma eyer konulmamış, ağzıma ağızlık takılmamış. Huylanabilirim belki, şahlanabilirim belki, dikkatli sak bin! demiş”* (Ergun ve Aça, 2005: 285), Hakas destanlarından Kara Kuzgun Destanı’nda: *“Ay Kara at insan diliyle konuştu: Sahibim, yiğidim Kara Kuzgun, bundan daha yüksek sıradağı aşacağız, kendi halkına han olan Han Kız’ın yurduna ulaşacağız”* (İlgin, 2008: 45-49), Altay destanlarından Er Samır Destanı’nda: *“Kıymetli at Ak Sarı, Er Samır’a söyledi: Kara Kaltarın gittiği yere, ben niçin gitmeyeyim? İki üzengiye basarak, Eyer kaşından sıkı tutun, diye, kıymetli atı söyledi”* (Dilek, 2002: 101-102), Altay destanlarından Kökin Erkey Destanı’nda: *“Temir Çookır atı, kilim gibi güzel dağdan, dört nala koşup indi, Su şırıltısı gibi kişneyerek konuştu: Er yaratılışlı Kökin Erkey, orta yaşına varıp geldin. Er olup yaşın geldiği halde, niçin bir kadın bulmuyorsun?”* (Dilek, 2002: 172), Altay destanlarından Katan-Kökşin le Katan-Mergen Destanı’nda: *“Kara-küren atı: Öleceğimizi sezmedim, yaşayacağımızı bilmedim. Yolumuz kapalıymış, onu geçmek güçmüş. Bu yamacın öte yanında, iki yuvarlak taş vardır, iki yolun kavşağında, Eki-Toş’un nöbet yeri vardır. Orada iki bahadır durur, sert kara kılıcınla çekinmeden vuruş, demiş”* (Dilek, 2007b: 290-291),

Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı'nda: “*Kıymetli at Ak-Boro, su şırıltısı gibi kişneyerek geldi, sinek gibi uçarak geldi. Zavallı Ak Tayçı, Temir Kağan kinlenmiş. Kanı dökülmez, canı alınmaz, çanmak? Kara aygırlı, çanmak Bökö bahadırını göndermiş. Onunla nasıl savaşırsın? Oturup çaresini düşün, silahını, zırhını hazırla! Ak-boro bunları söyledi. Tekrar dönüp uçup gitti*” (Dilek, 2002: 140) şeklinde verilmiştir. Metinlerden anlaşılabileceği gibi atların kahramana yol göstermesiyle Türklerin yaşamındaki atın önemi ve yaratılışındaki tanrısallığın etkisiyle geleceği görmesi sembolize edilmektedir.

Türklerin kendine yakışacak güçlü, hünerli ve iyi olan atı seçmesinin yanında destanlarda atların da sahiplerini seçtiğine dair bir inanış görülmektedir. Altay destanlarında Kan-Kapçıkay Destanı'nda: “*Kıymetli at şöyle sordu: Yerimde dura dura, kamçı gövdeli oldum, dedi. Ben dinlene dinlene, kıl gibi sırtlı oldum, dedi. Kutsal anavatan Altay'da, hür dolaşacağım, dedi. Gideceksen hemen gidelim, gitmeyeceksen beni hemen sal, otlayıp keyif yapayım*” (Dilek, 2007a: 223-224), Tuva destanlarından Arı-Haan Destanı'nda: “*Ben at denilen canlıyım diyen, sarı tayı söylemiş; At sahiptir olmamalıdır. Atı olmayan er kişide olmamalıdır. Ben sana at olayım, sende bana sahip ol*” (Ergun ve Aça, 2005: 229), Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı'nda: “*Akbuzat: Yiğit yerin batırı, Hevben batır sen olsan, yumru toynak yıldı, at tulparı benim. Yelem sana güç verir, kılıç tutsan kolunda, kuyruk kılıcı yakarsan, yanına koşup gelirim, at olurum savaşında, demiş*” (Suleymanov vd., 2014a: 195) şeklinde verilmiştir. Atların kendine sahip olabilecek iyi bir kahramana ihtiyacı olduğu ve kahramanın her anında yardımcısı olacağı belirtilmiştir.

4.1.1.1.14.2. Uçan Atlar

Destanlarda tespit edilen atların çoğu kanatlı ve uçabilmektedir. Atların bu olağanüstü özellikleri sayesinde kahramanı ulaşması gereken yere çok kısa zamanda ulaştırabilmektedir. Destan ve hadiselerin çeşnisine göre, at bu vazifesini ya göğe veya cehenneme uçmakla ifa etmektedir (Caferoğlu, 1953: 201). Göğe doğru uçan atlar, uzun süre gökte kalabilmekte ve kahramanı güvenli bir şekilde varacağı yere ulaştırmaktadırlar. Uçan bu atların kanat sesleri kuvvetli bir rüzgâr oluşturabilmektedir.

Uçan At veya Mistik At manasında kullanılan “kanatlı at” anlamına gelen “Tulpar” sözünün tarihi Türk kültürünün kendisi kadar eskidir. İslamiyet'ten sonra Manas Destanı'nda, destan kahramanı Manas'ın bindiği Akkula, efsaneleşmiştir. “Tulpar” adıyla

anılmış ve bir “kanatlı at” olarak hafızalarda ve sanat eserlerinde yerini almıştır (Aslan, 2013: 309). Tulpar kelimesi Türkiye Türkçesinde küheylân, Azerbaycan Türkçesinde cins/âsil at, Başkurt Türkçesinde hırğa/alka, Kazak Türkçesinde tulpar/arğımak, Kırgız Türkçesinde tulpar, Özbek Türkçesinde tulpar, Tatar Türkçesinde tolpar/akbuzat, Türkmen Türkçesinde bedev, Uygur Türkçesinde tulpar (Ercilasun vd., 1991: 32) şeklinde kullanılmaktadır.

Tulpar, destan kahramanlarının atlarına verilen ad. Tulparlar kanatlı olarak tasvir edilir fakat kanatlarını kimse göremez. Onun kanatlarını yalnızca karanlıkta veya büyük engelleri ve mesafeleri aşarken açtığı düşünülür. Havalanmadan önce sahibi gözlerini kapatır çünkü onu kanatlanırken gören olursa kanatları kaybolur. Tulparlar, başkalarına tanınmamak için önce farklı biçimlerde (uyuz, kel, zayıf ...) görünürler. Ancak kahraman büyüyüp ona sahip olduğunda gerçek hallerine dönerler. Kahramanlar bu atlarıyla yedi kat yer altına ve yedi kat göğe seyahat edebilirler. Tulparlar zor durumlarda kahramana akıl verir (Dilek, 2021: 820-821).

Destanlarda kanatlı ve uçan atlar şu şekilde verilmiştir: Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı’nda: “Ay kanatlı kızıl atı, kara dağın başından, kanatlı kuş gibi süzülüp indi, sayısız sular geçti, birçok dağ aştı.”, “*Dinç atı Oçı Ceeren göğün üçüncü katından, gürüldeyerek uçup inmiş.*”, “*Anlı şanlı Oçı Bala, yeni ayın üçünde kızıl atına binerek, göğe doğru uçup çıktı*” (Dilek, 2007a: 48, 115, 119), Başkurt destanlarından Koblan Batır Destanı’nda: “*Kulun doru imiş, arkasında küçücük iki kanadı varmış*” (Suleymanov vd., 2014d: 57), Altay destanlarından Erke-Koo Destanı’nda: “*Erke-Ceeren atlı Erke-Koo atına bindi. Göğe doğru yönelerek, uçarak gitti. Şinci-Sarı’nın yurduna hızla gitmeli deyip, gök buluta karışıp, ak bulutta yuvarlanıp, hızla gitti*” (Dilek, 2007b: 47), Hakas destanlarından Altın Arığ Destanı’nda: “*Çibetey Han, Han Pozırah’a binmiş. Üstteki dizgini dolayıp çekmiş, Han-Pozırah, durduğu yerden, kanat çırpmış. Bükülmez kanatla kara yerin üzerini yararak vurup, gökyüzünün han katına uçuvermiş. Han Pozırah, ayrık kanatlarıyla beyaz bulutları dağıtmaktaymış. Bükülmez kanatlarıyla, mavi bulutları geçmekteymiş*” (F. Özkan, 1997: 161), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı’nda: “*Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur, başını yukarı doğru, kaldırıp şöyle söylemiş: Seçilmiş genç atım, bana bağışlanmış atım, uzak da olsan yakın ol. Yok da olsan var ol, demiş. Doğu semanın kutlu ufkundan kızıl yülkının yelesini ve kuyruğunu ayırıp tutmuş gibi Siegi Cagıl Aattık birden iki*

tarafa ayrılmış. Bunun pesinden at, yelesiyle ve kuyruğuyla kanatlanıp uçarak yetişip gelmiş. Şap, diye bir ses çıkartarak basıp inmiş. Kız kardeşi Aytalı Kuo'yu sağrısına oturtmuş. Yüzünü en güneye doğru çevirip gürültüyle uçmuş. Sanki yüksek bulutların altından alçak bulutların da üstünden uçup gitmişler” (Ersöz, 2009: 377-378), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı'nda: “Han göğün bağırında, kanat çırpıp gelir. Uzağın uzağı yerde, kanat uğuldayıp gelir altı kulaç boylu yuvarlak kanatlı ak konur at. Han göğün bağırında, kanat kökü gürüldeyip gelir. Yeri başka yere yönelip gelir, suyu başka sulara inip uğuldayıp gelir. Yerin kıyısı yere yumulup gelmiş tulpar at” (P. Ergun, 2010: 348-349), Altay destanlarından Malçı Mergen Destanı'nda: “Eşi Ak Şankı, Maçlı Mergen'e düşüncesini söyledi. Gözlerinin yaşını döküp, yolcu etti. Kanatlı yaratılışlı kara at, sinek gibi uçuverdi. Durduğu yerdeki izi artıp kaldı. Gittiği izi görünmedi. Kanatlı kara at, gündüzleri durmadan Malçı Mergen bahadır, gece olduğunda uykusuz, nice dağ aştı” (Dilek, 2002: 243), Kırgız Er Töştük Destanı'nda: “Kanatlı Maaniker, uçuyor gibi koştu. Kuyruğu sallanıp, Kököyü'ün Maaniker'i, uçuyor gibi gidiyordu” (Yeşildal, 2015a: 518-519). Destanlarda verilen atların kanatlı ve uçuş özelliğine sahip olmaları onların mitolojik yönlerini ifade etmektedir. Uçan atların, kahramanın gök (Tanrı) ile iletişimini sağlamasını ve kahraman öldüğünde öbür âleme taşınması için aracı olarak kullanılmasını sembolize etmektedir.

4.1.1.1.4.3. Hızlı Atlar

Destanlarda atın öne çıkan özelliklerinden biri hızı diğer gücüdür. Atlar ister gökyüzüne çıksınlar ister yeraltına insinler durmadan, soluklanmadan hedeflerine ulaşmak isterler. Atların gidişleri veya koşmalarıyla yeryüzü sallanmakta ve ayak sesleri diğer âlemden duyulmaktadır. Bastıkları yerlerde küçük göller oluşmakta, toynaklarından kopan taşlardan küçük dağlar oluşmaktadır. Atın, destanlarda uzak mesafeleri yakın etmesi ve kahramanın içinde bulunduğu zor durumdan göz açıp kapayıncaya kadar uzaklaştırması olağanüstü hızının önemini gösterir. Atın olağanüstü hızını ve gücünü gösteren destan örnekler oldukça fazladır. Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: “Altındaki Kılkara yelesini, kuyruğunu yaymıştı. Yürüyüşüne hayvan yetişemeyen, hızına yel yetişemeyen, rüzgâr gibi yol almıştı.” (Alimova, 2017: 89), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nda: “Kudretli Nurgun Bootur, atına atlayıp en kuzeye doğru yönelmiş. Sekiz uçlu, yedi düğümlü, çok esnek ve görkemli kutsal kamçısını şaklatıp atını kamçılarmış. At, karla kaplı dört kuru ot yığının benzeyen taş gibi sert toynağıyla yatan

ineğin karnı büyüklüğündeki kara taşı şiddetle teperek yelesiyle ve kuyruğuyla kanatlanmış. Gürültüyle uçup gitmiş. (Nurgun'un) kulağının sesi, yeşil başlı ördeğin kanadının sesi gibi çınlamış. Yüzü, ince söğüt dalıyla öldürürcesine dövülmüş gibi cızırdamış. Atın, nefesi buzdan mızrak olup üç günlük uzaklığa, toynaklarına yapışan kara toprak da bir günlük uzaklığa gidiyormuş. Cılız ve zayıf ağaçlar, sırt damarı gibi lapa olurcasına yere serilmiş. Çok sert ve sağlam ağaçlar, öküz kuyruğu gibi yukarı doğru uzamış. Gürleyen yıldırımla arkadaş olup şiddetli gök gürlemesiyle yoldaş olup iste böylece gitmiş." (Ersöz, 2009: 353), Altay destanlarından Almıs Kaan Destanında: "Yıldız benekli kıymetli atıyla, attığı ok gibi fırlatarak uzaklaştı, ay altında ışıldadı, uçan kuş gibi silüet etti, güneş altında ışıldadı. Çelik parçası tırnaklarından ateş çıkardı. Altın çelik kuyruğundan, cila parıldayıp uçtu. Ayın güneşin geldiği yere attığı ok gibi kondu." (Gül, 2008: 111-112), Hakas destanlarından Altın Arıç Destanı'nda: "Han Pozırah'a binip atın, başını çevirmiş. Han Pozırah, kara yere basıp, koşup gitmiş. Çift kanatlı at, Han Pozırah, kara yere basıp, koşunca, çift kanatlı kuş gibi, aylı topraklara doğru gidiyormuş. Çift kanatlı Han Pozırah, Yere basıp koştuğu zaman da iki kanatlı kuş gibi, yerden başka yere doğru gitmekteymiş. Aran-çula at, Han Pozırah, atmaca gibi yürümekteymiş. Atı Han Pozırah'ın üzerinde, Kanlı Kılıç Han olan yaşlı kuş gibi yaşlanmaktaymış. Herhangi bir yerde, Parlak dağı görünmüş. Han Pozırah'ın başını çevirmiş. Han Pozırah kara yerde tıktırsız, Gökyüzünün yüksek katlarında sessizce koşmaktadır. Kısa otların ucuna basmadan, yırtıcı kuş gibi koşmaktadır, uzun otların ucuna basmadan, süzülerek koşmaktadır, yırtıcı kuş gibi koşmaktadır." (F. Özkan, 1997: 227), Kırgız destanlarından Manas Destanı'nda (Cusup Mamay Varyantı): "Kasırgadan yaratılmış hayvan, Toynağı yere değmeden, Uçan doğan gibi." (İnayet, 2017: 238), Başkurt destanlarından İdige ile Muradım Destanı'nda: "Akboz tolparına binip, deniz yüzüp savaş açıp." (Suleymanov vd., 2014c: 166), Kazak destanlarında Musahan Destanı'nda: "Musahan'ın bindiği boz idi. Yere basar basmaz herkesi geçirdi." (Türkmen ve Arıkan, 2007: 233), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes Destanı'nda: "Kazak bozkırlarına ava gitmiş. Müreffeh yol yürümek, kazançlı avlar Karabay'ı pek başarılı bir avcıya çevirmiş. Atı iyi olduğundan, o yoldaşlarından sık sık öne çıkarak pek çok ganimetle dönüp gelmiş." (Suleymanov vd., 2014b: 591), Kazak destanlarından Nuradın Destanı'nda: "Şubar ata binip gider, yuvarlanıyormuş gibi yeler, doksan günlük bir mesafedeydi, iki ara sık kum tepeleri idi. Kum tepesine rastladığında Şubar aşar, ayaklarını kulaç kulaç açarak basar. Derin suya rastladığında, karşılaştığı her deryayı atlayıp geçer. Hızına dikkatle baktığında, koşusu onun görünürdü, dağ keçisi ile ceylan gibi, yürüyen canlı da görmedi. Hızı gittikçe

güçlenip artınca, insan dayanabilir mi koşusuna, adımları böyle atınca, hızı onun işte böyle idi, uçan kuş misali yol aldığında.” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 191-193), Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı’nda: *“Ak Tayçı konuştu, elini uzatıp tokalaştı. Ak Boro atına bindi. Altın Tana kızı kaldırıp ata bindirdi, baba yurduna doğru, Ak Boro’yu çevirdi, Ak Boro geceli gündüzlü, ay kanatlı kuştan hızlı, ayrı turnaklı hayvandan hızlı, atılan oktan hızlı, hızla gidip görünmez oldu.”* (Dilek, 2002: 130), Türkmen destanlarından Yusuf Bey-Ahmet Bey Bozoğlan Destanı’nda: *“Bindiği atı koşar ay tabında, tavşan gibi çırpınır ceylanca vardı.”* (İ. Özkan, 1989: 425), Kazak destanlarından Karadön Destanı’nda: *“Kara at rüzgarla eşit idi, dört ayağını denk basıp, uçan kuşla yarıştı. Gittikçe artırdı hızını, dört nala ilerlerken, kulaklarını yatırıp koşarken, Karadön atından çok memnun kaldı.”* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 357), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda: *“İyice kudurmuş Maaniker, ağzı ile kapışıp, tozunu arkada bırakıp, uçuyor gibi koştu.”* (Yeşildal, 2015a: 518), Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: *“Altındaki bedav at, geyik gibi gidiyor. At gidiyor bağırıp, atılan ok gibi vınlayıp, atın nefesi tan rüzgârı, bakır borazan gibi zırlayıp.”* (Eşankul, 2017: 77), Kırgız destanlarından Bağış Destanı’nda: *“Hakiki tulpar Surkiyik’in, ağzı çuval gibi açılıp, dört toynağının değdiği yer, tandır çukuru gibi oyulup, arkasından çıkan toz, yürüyen duman gibi yayılıp. Kaçan karacaya yetişiyor, yiğidin kanadı Surkiyik.”* (Öztokmak, 2019: 308-309), Tuva destanlarından Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alışkılar Destanı’nda: *“Kuzguna yakalanmaz kula at, rüzgâra yakalanmaz sarı at.”* (Ergun ve Aça, 2004: 578), Kazak destanlarından Kökşe Oğlu Er Kosay Destanı’nda: *“Gümüş toynaklı kızıl kahve at, Koştuğunda hiçbir hayvandan geri kalmamıştır. Hortum gibi savrulup, atılan ok gibi vınlayıp, adımlarını hızla atarak ilerledi. Göğsünden akan ter, sağanak yağmur gibi yere döküldü, uçan kuştan hiç aşağı değildi.”* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 959-961), Hakas destanlarından Altın Arığ Destanı’nda: *“Altın Arığ, Ak Boz atına binerken, Alp Saaday’ın ülkesine gitmek üzere, atının yar gibi ağzındaki gemini çekmiş. Vadiye benzer geniş sağırsını kamçılarmış, Ak Boz at, Alp Saaday’ın ülkesine doğru, gerilip, esneyerek, dört nala koşurmaya başlamış. Rüzgâr gibi esmekte, kasırga gibi ortalığı kasıp kavurmaktaymış.”* (F. Özkan, 1997: 117), Kırgız destanlarından Ah Çibek Arığ Destanı’nda: *“Aran-Çula ak sabdar at, çatal kanatlı bir kuş gibi, ayların yılların olduğu ülkeye savrulup, koşturup durmaktadır. İki kanatlı bir kuş gibi, ülkeden başka ülkeleri baştan sonuna dek koşturarak geçmektedir.”* (Davletov, 2015: 167), Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı’nda: *“Deh deyince Arap atlar, geyik gibi olup tirkildeyip, at varıp hörküldeyip, atılan ok gibi vızıldayıp, at boyunu tan rüzgârı, güzel zurna gibi zırıldayıp, kamçı değse Arap*

atlar, uçar kuş gibi pırlayıp.” (Mirzayev ve İşankul, 2011: 59), Sagay destanlarından Ay Tolızı Destanı’nda: “Ay kara at koşmaya başlayıp, uçuyor ise kanat sesi yok oldu, koşuyor ise toynak gürültüsü yok oldu, kâh yer üstüne varır, kâh yeraltına varır.” (Tezel, 2021: 113), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı’nda: “Kan-ceeren atlı Kan-Mergen bahadırın, durduğu izi kaldı. Gittiği izi yok oldu. Genç bahadır Kan-Mergen, sayısız dağlar aştı, sayısız ırmaklar geçti. Hiç durmadan gitti. Kara ağaca çarptığında, (ağaç) ortasından yarıldı. Sert taşa vurduğunda, taş ufalanıp saçıldı. Kıymetli Kan-Ceeren’in hızla teptiği yerlerden taşlar bir günlük uzağa düştü. Yavaşça teptiği yerlerden az biraz taş düştü. Kuzgunun uçararak sonunda çıkamayacağı sarı çölü fırtına gibi geçti, saksacağının uçararak sonunda çıkamayacağı sarı çölü rüzgâr gibi geçti.” (Dilek, 2007b: 238-239), Kazak destanlarından Karabek Batır Destanı’nda: “Yükseğe doğru tırmandı, ucan kuşla yarıştı, kulaşa at gibi küheylan.” (Arıkan, 2007: 407), Kazak destanlarından Jubanış Destanı’nda: “Bineceksen eğer ışığım, bin bağlı duran Kara ata, yorulup yıpranmaz tabanı. Uzun da olsa hayli yolu, dolu dizgin aşarsın. Giderken bak ölç hızını, o hızını hiç azaltmaz. Ucan kuştan geri kalmaz. Yavaş gitmeyip yeler, yuvarlanıyormuş gibi ilerler, ayaklarını kulaç kulaç açıp atar. Mızrak kadar yarla karşılaşsa, üzerinden atlayıp geçer. Taşan deryayla karşılaşsa, onu da atlayıp geçer.” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 387-391-393), Kazak destanlarından Kargaboylu, Kaztuvgan Destanı’nda: “Yurduna doğru dört nala gider, doru yorga atının dizginlerini, o zaman kız serbest bırakır. Alaca hortum olup toz bulutları kalkar. Toynaklarından kalkan toz savrulup, atılan ok gibi vınlayarak koşar.” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 915), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı’nda: “Onun atı ise Yelkanat, rüzgâr önünde koşuyor.”, “Yelkanat biliyor yolu, rüzgârdan hızlı koştuğundan, kısaltıyor uzun yolu.” (Bayram, 2013: 45-438), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: “Altındaki Kılkara yelesini, kuyruğunu yaymıştı. Yürüyüşüne hayvan yetişemeyen, hızına yel yetişemeyen, rüzgâr gibi yol almıştı.” (Alimova, 2017: 89), Başkurt destanlarından Koblan Batır Destanı’nda: “Bindiği tulparı yel gibi esip, nice yerler geçip, askerinden on iki gün önce düşman önüne varıp dayanmış. Doru atın tulparlığı burada bilinmiş.” (Suleymanov vd., 2014d: 60), Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı’nda: “Ardından kimse yetişmez, yaratılmış gibi rüzgârdan.” (Mukasov, 2013a: 77), Altay destanlarından Katan-Kökşin le Katan-Mergen Destanında: “Kara-küren’i önüne katıp, hızla gidip uzaklaştı. Bir aylık yeri altı günde, bir yıllık yeri yedi günde, ak göğün altıyla, gök göğün üstüyle geçip gitti Katan-Mergen.” (Dilek, 2007b: 312), Altay destanlarından Ösküs Uul Destanı’nda: “Ay kanatlı kara rahvanın, teptiği yerden toprak koptu, bastığı yerden taşlar saçıldı. Ön toynağının teptiği yerden çıkıntılı dağ saçıldı, arka

toynağının teptiği yerden dağın örtüsü koptu. Teptiği yerlerden yuvarlak kara göller oluştu. Basıp gittiği yerlerden çamurlu kara sular çıktı.” (Dilek, 2007a: 186), Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı’nda: “Kırk günlük yolda yorulmaz, güçlü kırk yağız at” (Mukasov, 2013a: 20), Kırgız destanlarından Bağış Destanı’nda: “Yedi ay binsem yorulmaz, Surkiyik atım önümde, yedi ay sallasam kılı, yel gibi uçar bileğim” (Öztokmak, 2019: 340), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı’nda: “Kızıl atın ayak vuruşundan yer sallanmış. Bu demir şingirtı gökten de duyulmuş. Kızıl atın bu ayak sesi Altay üstünde yankılanmış. Yer üstünün yetmiş kağanı birlikte bakıp şaşırılmış” (Dilek, 2007a: 230), Altay destanlarından Katan-Kökşin le Katan-Mergen Destanında: “Kara-corgo ile Kara-küren’in vurulmaz yerlerine vurdular. Kıymetli atları hızla gidip gözden kayboldular. Sert toprağa aşık kemiğine batacak şekilde bastılar, yumuşak toprağa dize batacak şekilde bastılar. İki atın rüzgarından kayalar, taşlar yerinden yıkıldı, kuru ağaçlar kırılıp kaldı” (Dilek, 2007b: 307), Hakas destanlarından Altın-Arığ Destanı’nda: “Ak-Boz, kara yerin tozunu toprağını savurarak, koşturarak gittiği yerde, derin göller geride kalmaktadır. Yeryüzünün topraklarını savurarak kalmış” (F. Özkan, 1997: 287), Hakas destanlarından Kara-Kuzgun Destanı’nda: “Ot başı sapsarı at tepip koşunca, at tepiş kara çamur, Han gökyüzünün kara bulutu gibi dağılır, dokuz gün boyunca ağarmaz duman çöker. Oyulan yerlerde derin göller oluyor, yayılmış yerlerde taşkın göller oluyor. Geniş taşa tepip yürüyünce, alevli ateş yanıyor. İnce taşlı yere tepip yürüyünce, kızıl alev taş yanıyor, kara yer sallanıyor, Han gökyüzü gürlüyor. Oyuk tümsek yerlerde ak kuş gibi uçuyor. Dökük-saçık yerleri ak tavşan gibi sıçırıyor. Dağ yamacı yerlerde Sessiz kuş gibi vızıldamış” (İlgin, 2008: 127) şeklindedir. Verilen örneklerde görüldüğü üzere Türkler, ata hızıyla ilgili olağanüstü özellikler yükleyerek onun kutsallığını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla atın olağanüstü gücü ve hızıyla, rüzgârdan yaratıldığı sembolize edilmiştir.

4.1.1.1.15. Şekil Değiştirmede At

Şekil değiştirme sözcük anlamı olarak birisinin başka birisinin yerine geçmesi olarak tanımlansa da anlatı metinlerinde şekil değiştirme; evrenin sınırlarını zorlamak isteyen kolektif bilinçaltının metinsel bağlam itibarıyla yaratma, tahayyül etme, tecrübe etme eylemlerinin içinde gizlendiği dünyayı ve evreni yeniden okuma/görme biçimidir. Anlatı metinlerinde sıkça rastlanan şekil değiştirme motiflerinin temelini; kahramanların uzak diyarları yakın etmek istemeleri, içinden çıkılması zor zamanlarda bir arayış/kurtuluş yolu

içine girme arzuları, yazıya aktarılmadan önce anlatıcıların metindeki dramatik aksiyonu arttırmak için dinleyicinin dikkatini cezbedecek hadiseler ortaya koyma isteği, anlatıcının sıradanlığı aşarak metni daha esrarengiz bir hale büründürmek istemesi oluşturur (Polat, 2021: 430-431).

Destanlarda atların şekil değiştirmeleri genellikle kahramanla birlikte bir nesneye veyahut bir varlığa dönüşüm şeklinde gerçekleşmektedir. Atlar bazı durumlarda don (şekil) değiştirerek sahibiyle birlikte zor durumdan kurtulurlar. Köroğlu destanında Köroğlu kıyafet değiştirdiği zaman, atının da Köroğlu'nun kıyafetine göre şekil değiştirdiği görülür. Köroğlu derviş kılığına büründüğü zaman, Kırat da eşsiz bir at olmaktan çıkıp uyuz bir derviş atı hâline bürünür. Köroğlu'nun "derviş", atının ise "derviş atı" şekillerini tercih etmelerinde, savaşçı kimliklerini gizleme gayesi ağır basmaktadır (Bakırcı, 2010: 863). Şekil değiştirme Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: *"Pamuk yeleli koyu kır at durarak, Kögüdey-Mergen'e nasihat etti: Dokuz köşeli kara dağı, doksan pudluk dökme demir tokmakla, yedi gün tokmakla, dedi. Yedi gün boyunca tokmakladı. Yedi günün sonunda, dokuz köşeli kara dağda, bir koltuk (mağara) açıldı. Pamuk yeleli koyu kır at, atsineğine dönüşüp, içeri doğru uçtu"* (Bekki, 2007: 539-540), Altay destanlarından Şulmus-Şunı Destanı'nda: *"Ak-bora kıymetli at, etrafında dönüp silkindi, kara böcek oluverdi. Er yaratılışlı Şulmus-Şunı yatıp silkindi, Ceek-cılan'a dönüştü"* (Dilek, 2007b: 329), Tuva destanlarından Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı'nda: *"Han Hülük Bey, Han Şilgi atını yapağılı kızıl taya, büyüleyip dönüştürüp yavaş yavaş gidermiş"* (Ergun ve Aça, 2005: 159), Altay destanlarından Üç Kulaktı Ay Kara At Destanı'nda: *"İri gözlü gök boğa durduğu yerde silkindi, gök boğa görünüşü yok oldu. Üç kulaklı ay kara at oluverdi; Sur-kara at durduğu yerde silkindi, küt ağızlı boz turna balığına dönüştü. Üç kulaklı ay kara at, durduğu yerde silkindi, altın yüzgeçli ak çabak olup ay gibi denize daldı"* (Dilek, 2007b: 417-447), Altay destanlarından Ösküs Uul Destanı'nda: *"Kara rahvan iyi atını, yetmiş yaşına ulaşmış, yaşlı kadın Cebelek'e dönüştürdü"* (Dilek, 2007a: 191), Altay destanlarından Katan-Kökşin le Katan-Mergen Destanı'nda: *"Kıymetli at Kara-küren, Ak başlı kartal olup, Ak bulutun üstüyle, Ay gibi göğün altıyla, Uçup duruyormuş"* (Dilek, 2007b: 273), Altay destanlarından Kozın Erkeş Destanı'nda: *"Kızıl Konır at silkindi, Ayağı sürçen iki yaşındaki tay oluverdi"* (Dilek, 2002: 265), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: *"Dört kulaklı, dört örüklü boz kısrak, dört kulaklı, dört boynuzlu, dört yaşında gök bir ineğe döndü."*; *"Pamuk yeleli koyu kırlar, yedi benzer kartla olup, anında şekil değiştirdiler"* (Bekki, 2007: 397-

523), Altay destanlarından Altın Ergek Destanı'nda: “*Kıymetli at Kan-Ceeren, yetmiş yaşa yetmiş, ihtiyar kadına dönüştü*” (Dilek, 2007a: 453-454), Altay destanlarından Alıp Manaş Destanı'nda: “*Alıp-Manaş bahadır, atından inip silkindi. Saçları yapağılanmış, sesi titreyen, kürkü eskimiş, sümüğü salyası akan, düşkün bir garip kel oluverdi. Kutsal Ak-Boz at, yıpranmış gemli, çatlak söğüt eyerli, ottan keçeli, ağaca asılmış deri gibi, kemikleri sayılan, tüylü bir beygircik oluverdi*” (Ergun, 1997: 137-138), Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı'nda: “*Ak Tayçı atından indi. Parmağından kan çıkarıp sarı kargısına sürdü. Ay tarafına tutarak, acı acı bağırdı, güneş tarafına tutarak, sağa sola ısıklık çaldı. Göğün dibi kızarıverdi, sert rüzgâr çıktı. Ak kar savrularak yağdı, şiddetli soğuk oldu. Kıymetli at Ak Boro, altın tüylü ayıya dönüştü*” (Dilek, 2002: 126), Tuva destanlarından Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge Destanı'nda: “*Arzılan-Kara'sını yapağılı, kara taycık kılıp, kendisini zavallı sarı kepenekli fakir, sefil oğlan, olarak dönüştürüp, yavaş yavaş gidermiş*” (Ergun ve Aça, 2005: 293) şeklinde geçmektedir. Metinlerde şekil değiştirmeye genellikle tehlikelerden korunma ve bir amaca ulaşma sembolize edilmektedir.

4.1.1.1.16. At Damgaları

Damga çoğunlukla zâtî mal olduğunu göstermek üzere at ve sığırların sağrılarına, davar cinsi hayvanların kulaklarına vurulmuştur. Bu damgalar devlet sembolü olarak Türk hanedanlarının aile alâmeti olarak kullanılmıştır (<https://islamansiklopedisi.org.tr/damga>). Damga için Türkçe Sözlük'te, “Bir şeyin üzerine bir nişan, bir işaret basmaya yarayan araç ve bu araçla basılan nişan, işaret veya bir şeyin kime, hangi çağa ait olduğunu gösteren belirgin iz, işaret, nitelik” (2005: 470) olarak verilmiştir. Damga, eski Türkçe kelimelerinden birisi olup, Kutadgu Bilig ve Orta Türkçe ile Çağatayca'da tamga, Kumuk Türkçesinde tanma, Oyrat ve Soyon Türkçelerinde tanına, Kazan Türkçesinde tamga, Türkiye Türkçesinde ise damga olarak kullanılmaktadır (Gülensoy, 1995: 98).

Atlara damga vurulması geleneği eski tarihlere dayanmaktadır. Savaşçı Türklerin savaş anında birbirlerini tanımları için çeşitli uygulamalar yapılır. Bu uygulamalardan biri de atlara damga vurulmasıdır (Çınar, 1996: 102). Türklerin boylarını ifade etmesinde sembol olarak kullanılan damgalar, atların muhtelif yerlerine basılmaktadır. Atlarda damga basılan yerler şöyledir: Sağ veya sol sağrıları nadiren her iki sağrıya da damga basılabilir, boyun, yanak, baldır içi atı çalan kişi fark edip damgayı tahrif etmesin diye baldırın içine ve

görünmeyen yerine vurulur, boyun bitimi ile sırt başlangıcı arasındaki çıkıntı bölgesinde, kürek kemiğinin biraz gerisine eyer basıp, damgayı tahrif etmesin veya örtmesin diye bu bölgeye vurulur (Gülensoy, 1995: 97). Destanlarda tespit edilen damga ile ilgili örnekler şöyledir: Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı'nda: *"Anlı şanlı Oçı-Bala, altmış iki kat işlemeli altın dizgini alıp, sallayıp şingırdattı. Azı dişli Oçı-Ceeren atı koşturup geldi. Yetmiş iki örgülü yelesi dizlerinden sarkmıştı. Binilen yanında, ay tuğralı damgası parladı, güneş tuğralı damgası ışıldadı"* (Dilek, 2007a: 44-45), Altay destanlarından Almış Kaan Destanında: *"Cılanaş Uul boylu boslu atı görünce, benekli ata yavaşça yaklaştı, bilinmez yerinden bildi, sezilmez yerinden sezdi. Dört ayağı da çelik gibi, sırtının arkası yıldız benekliydı. Bindiği tarafta, altın akçe damgalı, kamçıyı soktuğu tarafta, kıymetli güğüm damgalı, koltuğunda kanatlı, korkunç güzel at idi"* (Gül, 2008: 102), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: *"Azı dişli değerli atın, binilen tarafında ay damgası, Kamçı vurulan tarafında güneş damgası vardı, Değerli at, böyle bir attı"* (Bekki, 2007: 417), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı'nda: *"Kova gibi memeli boz kısrağı, damgalı koyu donlu kısrağı yakaladı"* (Dilek, 2007b: 85), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanında: *"Büyük dağı sırtına vursan toynağı bile sürçmezdi. Ay damgası parıldayan, altın yelesi ışıldayan, güneş gibi nalı ışıldayan, gökkuşağı gibi Kan Ceeren'im, dörtnala koşan yarışçı soyundan kıymetli at bağırarak kişnedi"* (Dilek, 2007a: 223), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: *"Binilen tarafında Ay'a benzer damga vardır. Kamçı vurulan tarafında Güneş'e benzer damga vardır"* (Bekki, 2007: 353). Metinlerde at damgalanmasıyla atın hem kutsiyeti ve güzelliği hem de mitolojik yönleri ifade edilmektedir.

4.1.1.1.17. Atların Koşum Takımları

Destanlarda at koşum takımları üzerinde de durulmaktadır. Divânü Lügat-it Türk'te at koşumu hakkında en çok eyer adı görülmektedir (Çınar, 1995: 151). Destan metinlerinde koşum takımsız bir at hiçbir vasfı olmayan sıradan bir at gibi görülmektedir. Türkler, at bakımına önem verdiği kadar, koşum takımlarına da önem vermişlerdir (Esin, 1995: 70).

Eski Türklerde savaş atları, kahraman atlarına göre daha iyi giydirilmiş ve süslenmiştir. Savaşlara katılan atları okların kolay kolay delemeyeceği zırhlarla örtmek, ölümden ve yaralanmalardan korumak için yapılmıştır (Caferoğlu, 1953: 203). At koşumu genellikle hafif donatımlı olmuş, atın süratini engelleyici unsurların olmamasına dikkat

edilmiştir. Binicilerin giyimlerine de hafif olmaları için özen gösterilmiştir. Koşum takımlarına verilen önem günden güne olgunlaşan ve çeşitlenen atla ilgili bir sanat türünün gelişmesine yol açmıştır (Çınar, 1995: 151).

Koşum takımları destanlarda genelde ihtiyar ata tarafından mağarada muhafaza edilmekte ve zamanı gelince kahramana verilmektedir. Bu koşum takımlarını kahraman, atına takmasıyla atının bir anda yaşı büyümekte ve göz alıcı şekilde güzelleşmektedir. Heybeti dosta güven, düşmana korku veren bir şekle bürünmektedir. Destan metinlerinden tespit edilen koşum takımları bölümleri şu şekildedir: Tuva destanlarından Aldın-Kurgulday Destanı'nda: *"Gümüş nakışlı gemi, yuları takınca, üç yaşında bir tay oluvermiş. Ova gibi keçesini gerip sırtına koyunca, dört yaşında kara at oluvermiş. Sirt, aşıtı gibi kızıl yamaçlı yerini koyunca dört yaşında at oluvermiş. Otuz kuskununu kuskunlayıp, otuz göğüslüğünü göğüsleyip, altmış kolanını çekip takınca, yetişkin genç koca at oluvermez mi?"* (Ergun ve Aça, 2004: 549), Tuva destanlarından Alday-Buuçu Destanı'nda: *"Kulununa gümüş gem, yular takarmış. Üçünde atım ben, diye razı olurmuş. Ova gibi keçesini, gerip ata salmış. Tepe gibi kocaman eyerini vurmuş. Dördünde atım ben, deyip razı olmuş. Altısında atım ben, deyip razı olmuş. Otuz iki palanını bağlayıp, otuz iki kolanını bağlayıp çekmiş. Yetişkin genç atım ben, diye kulağının unuyla, gökyüzünün ak, kara bulutunu aşağı yukarı sürüklemiş."* (Ergun ve Aça, 2004: 219-220), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanında: *"Değerli Kara-Kaltar'ın başını, gözünü sıvazlayıp altın dizginlerini taktı. Altın sırtı ile belini kaşağılayıp beyaz terliği yaydı. Üzerine bronz-altın eyerini koyup elli kolanı sıkıca bağladı. Doksan kolanı sayarak bağladı. Kayışlardan örülmüş iki kat kemeri çekip kuyruk altından geçirdi, üç halkalı döşlüğü göğüs kayışı göğsün altından çekerek eyeri bağladı. Atını eyerledikten sonra alp elbisesini giymeye başladı."* (Bekki, 2007: 358), Tuva destanlarından Arı-Haan Destanı'nda: *"Atın başına takılan yular-gemdir diyende, tayın başına takınca üç yaşında at oluvermiş. Ova gibi ak keçeyi kare gibi durup sırtına koy deyince dört yaşında at oluvermiş. Sağlam altlı koca kara üzengili eyerini eyerleyip otuz iki göğüslüğünü bağlayıp, otuz iki kolanı çekip otuz kat kuskunu kuskunlayıp almaz mı, deminki atına baksa ki göğün ak kara bulutunu, iki kulağı ile oraya buraya savurup duran boş dağ gibi Ak Sarı at oluvermiş."* (Ergun ve Aça, 2005: 234-23), Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı'nda: *"Anlı şanlı Oçı Bala, dinç atı Oçı Ceeren'in başını, gözünü sıvazlayıp altın dizginini taktı. Sırtını, belini kaşağılayıp ak pamuktan eyer keçesini yerleştirdi. Altın eyerini eyerledi. Altmış kolanı tutup çekti, doksan kolanı doladı. Altın eyeri parlayıp, ayın gözü*

kamaştı. Altın dizgin parlayıp, güneşin ateşi oynaştı. Çift katlı kuskunu kuyruk altından geçirdi. Yüz kolanlı bronz eyer atı güzelleştirdi. Altın koşumu koşulduğunda yeryüzünü yedi kez dolaştı.” (Dilek, 2007: 45-46), Tuva destanlarından Alday-Buuçu Destanı’nda: “Tepe gibi kocaman eyerini tutup, yarılmasın kırılmasın diye fil dişiyle sarılmış, çürümesin kokmasın diye kişi kemiğiyle sarılıp yapılan eyerdir. Üç atandan beri vuruşa savaşa dayanan kullanmayı bilirsen kıymetli şeylerdir, oğlum demiş.” (Ergun ve Aça, 2004: 219), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı’nda: “Bronz gümüş gemini gemleyivermiş. Üç yaşında at oluvermiş. Bozkır kadar yumuşak keçesini koyunca, dört yaşında at oluvermiş. Dağ beline kadar büyük eyerini eyerleyince, beş yaşında at oluvermiş.” (Ergun ve Aça, 2004: 321), Altay destanlarından Er Samır Destanı’nda: “Er yaratılışlı Er Samır, söz söylemeden at keçesini aldı, demir eyerini eyerledi, gümüş dizgini ata vurdu. Sonsuza dek kopmaz üç kayışı yanına soktu. Doksan yıl kopmaz. Dokuz kolunu dolayıp çekti. Üzengiye basarak, üç sıçrayışta ata bindi.” (Dilek, 2002: 35), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı’nda: “Monıs-kaan öfkesinden vücudunu ateş bastı. Ciğerini, yüreğini alev sardı. Altın dizgini atına taktı, büyük eyer keçesini taktı, bronz eyeri yerleştirdi. Sırlı kuskunu geçirdi, dokuz kolanı sayarak çekti. Yukarı çıksa, yerinden oynamaz, aşağı inse, kaymaz kolanları karşılıklı çekti.” (Dilek, 2007b: 109), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı’nda: “Gökkuşağı gibi Kan Ceeren’ini koşup eyerledi. Pamuktan eyer keçesini saldı, altın dizgini taktı. Bronz eyerini koydu. Dolamalı dokuz kayışı dolayıp taktı. Kat kat kolanı üst üste tutup çekti. Elli kolanı belinden çekti. Doksan kolanı dolayıp çekti. Gökyüzü ülkesine çıksa kopmasın, saçılmasın diye kırk kolanı döşünden çekip, bronz eyeri eyerledi. Yer altı ülkesine inse, kırılıp, yarılmasın diye söyleyerek, öndeki altmış kolanı alıp çekti. Üç halkalı göğüs kayışını çekip sıkıştırdı. Yüz kolanlı bronz eyer sabah yıldızı gibi parladı. İyi koşan, güzel kızıl at gökkuşağı gibi göründü. Atın başındaki altın dizgin aya, güneşe karşı ışıldadı. Atının koşumunu takıp, kendisi de alp kılığını kuşandı” (Dilek, 2007a: 226-227). Yukarıdaki örneklerde verilen koşum takımları, Türk kültür hayatında at kadar değerlidir. Koşum takımları ile atların bir kişiliğe büründüğü, statüsünün değiştiği sembolize edilmiştir.

İncelemiş olduğumuz destanlardan hareketle at, Türklerin hayatında vazgeçilmez bir sembol olarak görülmektedir. At, Türk sosyo-kültürel hayatı içerisindeki diğer hayvanlara kıyasla her alanda varlığını hissettirmektedir. Türklerin hayatında bu kadar yer eden at muhakkak ki birden fazla sembolik değer içermektedir. Destanlarda at sembolik anlamda

karşımıza en çok kahramanın yoldaşı, can kardeşi, sırdaşı, ailesinden kıymetli gördüğü sadık dostu şeklinde çıkmaktadır. Atın bu kadar değerli görülmesinin arkasında elbetteki yaratılışından gelen tanrısallık sembolünün etkisi vardır. Yolculuk sembolü olarak da görülen at, sahibini her zaman ileriye götüren, yol gösteren bir pusula gibidir. Bu yolculuklar bazen göğe bazen de yer altına doğru gerçekleşmektedir. Bu yolculuklarda atın uçuşması ve kanatlanması onun hızını simgelemektedir. Ölüm sembolü olarak da görülen atın, ölen kişinin sonraki yaşamında tekrar dirileceği ve sahibine hizmet etmeye devam edeceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu düşünce etrafında ata bir kişilik veya ruh atfedildiği görülmektedir. Cenk meydanında kahramanın en büyük yardımcısı olan at, savaş sembolize etmektedir. At kuyruğunun kesilmesi veya örülmesi de yine savaş sembolü olarak görülmektedir. Kurtarıcı/yardımcı sembolü olarak kullanılan at, sahibi zor durumda kalınca ona yardım ederek tehlikelerden korumaktadır. At sürülerinin (yılık) sayılamayacak kadar çok oluşu ve at direklerindeki atların bağlanacağı yerlerin sayısının fazla olması zenginliği sembolize etmektedir. Verilen bu sembolik değerlerin dışında at; yiğitlik, alplık, güç, kuvvet, hediye, olağanüstülük, konuşma, besin kaynağı, giyim, geçiş ritüeli, habercilik, don değiştirme, renk, vb. gibi çeşitli sembolleri de ifade etmektedir.

4.1.1.2. Deve

Evcilleştirilen hayvanlar arasında bulunan deve, Türk kültürü içinde önemli yer edinmiştir. Anadolu'ya MÖ 547'de Persler ile Lidyalılar arasında yapılan savaşta geldiği ve o tarihten sonra Anadolu'da yaşamaya başladığı bilinmektedir. Deve ile Türklerin tanışması Orta Asya'da yaşarken konargöçer yaşama bağlı olarak yüklerini develer sayesinde taşımalarıyla (Alptekin, 2019: 8) olmuştur. Deve tanımı için Türkçe Sözlük'te: "Geviş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan (Camelus)" (2005: 512) olarak verilmiştir. Deve sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde deve, Azerbaycan Türkçesinde dâvâ, Kırgız Türkçesinde töö, Özbek Türkçesinde tüyâ, Türkmen Türkçesinde düye, Uygur Türkçesinde tögä; Başkurt Türkçesinde döyâ, Tatar Türkçesinde döyâ, Kazak Türkçesinde tüye (Ercilasun vd., 1991: 168-169) olarak kullanılmaktadır.

Sembolik olarak deve en çok taşımacılıkta güçlü yük hayvan sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yük taşımadaki önemli rolünden dolayı göçer hayatın vazgeçilmez bir unsuru

olmuştur. Askerî ve ticarî alanlarda malzeme sevkiyatında kullanılan önemli bir hayvandır. Devenin taşımacılık yanında destanlarda; koruyucu ruh sembolü, zenginlik/bereket sembolü, kızgınlık/saldırganlık/asabiyet sembolü, analık sembolü, göç-ölüm, iyilik-sağlık sembolü gibi birçok sembolik değerinde kullanılmıştır. Ayrıca Türk kültürü içerisinde inatçılık ve kincilik sembolü olarak da deve ilk akla gelen hayvandır.

Deve, Türk sosyal hayatında Arap toplumları kadar yaygın bir hayvan değildir. Bu nedenle Arapçada çeşitli yaş ve cinsiyetteki develeri betimlemek üzere kullanılan 50'den fazla sözcük varken Türkçede deve ile ilgili sözcük sayısı sınırlıdır (Bayraktar, 2014: 306). Bununla birlikte halen deve yetiştirilen bölgelerde deve ile ilgili hayli kelime yaşamaktadır. Erkek deveye buğra veya buğur denilmektedir; Kaşgarlı Mahmud, Buğra Han'ın adının buradan geldiğini belirtir. Dede Korkut Kitabı'nda Banu Çiçek için Bamsı Beyrek'ten istenen mallar arasında "bin maya görmemiş buğra" da yer alır. Böylece erkek ve dişi develer için kullanılan kelimelerin her ikisi birlikte zikredilmiştir. Develer yaşına ve cinsine göre "kükürt, lök, daylak, dorum, kayalık (kayalak), kirinci (kipinci), boz, tülü, yoz, nacır" gibi adlar almaktadır. Köşek, "deve yavrusu" demektir ve yörüklerde anneler çocuklarını "kuzum" gibi "köşegim" diye de severler. Deve yavrusuna yer yer "bidi" ve "potuk" da denir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/deve>).

Develerin ilk evcilleştirildiği coğrafya Orta Asya'da Moğolistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan civarındır. Arkeolojik kanıtlar bölge insanların daha Neolitik dönemden itibaren bu hayvanlardan faydalandıklarını göstermektedir. Develer içinde ilk olarak evcilleştirilenler çift hörgüçlü Baktria develeri olmuştur. Evcilleştirilip kendilerinden faydalanılmakla birlikte develeri yük ve binek hayvanı olarak kullanmak daha geç bir tarihte, MÖ 12-9. yüzyıllar arasında başlamıştır (Körpe, 2018: 207-208). Araplar kadar olmamakla birlikte Türkler de deve yetiştirmiş ve özellikle taşımacılıkta, daha çok kendi bölgelerinde yaşayan çift hörgüçlü deveden faydalanmışlardır. Bilhassa Orta Çağ'da İpek Yolu üzerinde bulunan Türk ülkeleri deve kervanlarının devamlı geçtiği yerler haline gelmiştir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/deve>). Deve, eski Türklerde, Selçuklu ve Osmanlılarda halk ve devlet ile benzeşmiş bir hayvandır. Büyük kervan yollarının, güçlü develerini de yetiştiren Türklerdi. Bunun içindir ki deve ve buğra, eski Türk edebiyatı ile düşüncesinin derinliklerine girmiştir (Ögel, 2020b: 675).

İnsanlar, taşımacılık işlerini deve ve katırlarla gidermiştir. Bu durum bazı ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de hâlen devam etmektedir (Alptekin, 2019: 20). Deve, yük hayvanları arasında en donanımlı ve güçlü bir hayvandır. Çöl iklimi ve zorlu tabiat olayları içerisinde ayakta kalmayı başaran deve, bu gücünden dolayı birçok uygarlık tarafından değerli görülmüştür. Türk kültürü içerisinde deve, kervanların en önemli yük hayvanı olmuştur. İncelediğimiz destanlarda tespit edilen develerin daha çok binit ve yük taşımacılığı için kullanıldığı görülmektedir. Dede Korkut destansı hikâyelerinden Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu'nda Dede Korkut, Boğaç için babasından yük devesi istemektedir: “*Kaytabandan kızıl deve vergil bu oğlana, yüklet olsun, hünerlidür*” (Gökyay, 2007: 28), Kazak destanlarından Akkenje Destanı'nda: “*Kunanşa deveye biner, Üyşik'e gitmektedir, sıcaaktan hava nasıl kaynıyor, devesi yorulur*. (Jumadilova vd., 2015: 36-37), Türkmen destanlarından Necep Oğlan Destanı'nda: “*Ey kervanlar, nereye gidiyorsunuz? diye sordu. Gence-Garabag'a gidiyoruz, dediler. Sona gelin, oğlunu deveye bindirip yolcu etti*” (Yılmaz, 2016: 148), Kırgız destanlarından Kurmanbek (Sarıkunan Varyantı) Destanı'nda: “*Kervanlar geçer büyük yoldan, kumaşı yükleyip develere*” (Arvas, 2019: 186), Altay destanlarından Er Samır Destanı'nda: “*İpekten yapılmış servetini, doksan deveye yüklemiş. Kürkten yapılmış servetini, altmış deveye yüklemiş*” (Dilek, 2002: 85), Başkurt destanlarından Aksak Timur Destanı'nda: “*Hemen şimdi otuz deveye yük yükleyiniz*” (Suleymanov vd., 2014c: 133), Başkurt destanlarından Bey Tuksaba Oğlu Möyten Bey Destanı'nda: “*Beş çift deveye yük yükledi*” (Suleymanov vd., 2014c: 115), Başkurt destanlarından Koblan Batır Destanı'nda: “*Kırk deveye mal, eşya yükleyip kırk hizmetçi ile memleketine uğurlamış*” (Suleymanov vd., 2014d: 56), Başkurt destanlarından Tülle Membet Destanı'nda: “*Kendine lazım eşyaları deveye yükleyip*” (Suleymanov vd., 2014c: 398), Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda: “*Develerinin sırtındaki yükleri boşaltarak çadırlarını kurdular*” (Suleymanov vd., 2014b: 197), Kırgız destanlarından Askazan Bahadır Destanı'nda: “*Avlanmaya gittiği zaman vurduğu av hayvanlarını atı taşıyamamış, onları deve üzerinde taşımış*” (Egimbaeva, 2012: 39), Türkmen destanlarından Yusuf Bey-Ahmet Bey Bozoğlan Destanı'nda: “*Bazlama çörek yüklensin altı yüz erkek deveme*” (İ. Özkan, 1989: 428), Uygur destanlarından Boz Yiğit Destanı'nda: “*İki hizmetçi alıp, iki deveye altın, gümüş ve erzak yükledi*” (Mehmet, 2011: 289), Uygur destanlarından Tahir ile Zühre Destanı'nda: “*Şah Behram'a baştan aşağı kıymetli elbiseler giydirip, üç dokuz deveye leal, cevahir yükletti*” (İnayet, 2004: 267) şeklinde geçmektedir. Burada geçen örneklerde devenin yük hayvanı olarak kullanılmasıyla güçlü ve sağlam yapısı sembolize edilmektedir.

Yaratılış mitinde, Tanrı kendine has hayvanları yaratıp ve dünyada onların dostça yaşamalarını ister. Ancak Erlik tabiatı gereği Tanrı'dan bu hayvanlardan bazılarını kendisine vermesini ister. Tanrı, Erlik'in bu isteğini kabul etmez. Erlik de eline geçirdiği örs, körük ve çekiçe Tanrı'nın yarattığı hayvanların benzerlerini yapmaya çalışır. Bu hayvanlardan biri de attır. Erlik, ata bakarak benzer bir hayvan yaratmaya çalışır ki attan çok farklı yapıda bir hayvan ortaya çıkar. Bu hayvan devedir ve Erlik'in atı olarak bilinir. Devenin âdeta vücudunda baştan sona dengesizlik söz konusudur. Vücut ölçülerine göre atın kuyruğu uzun iken devenin çok kısadır. Atın vücut yapısıyla boynu arasında uyum söz konusu iken devenin boynu çok uzundur. Atın her ortamda gidebilmek için ayağında toynaklar var iken devenin toynakları yok ve ayakları çok büyüktür. Bu fiziksel farklılıklar saymakla bitmemektedir (Alptekin, 2019: 4-5). Fiziksel özellikle ilgili destanlarda tespit edilen deve ile ilgili tek örnek Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda "*İnsanın hiç görmediği, eğri boyun deve çıktı*" (İnayet, 2017: 67) şeklinde geçmektedir. Verilen bu örnekte devenin, bilinen diğer hayvanlardan farklı bir yapıda olması sembolize edilmektedir.

Eski Türk inancı içerisinde her hayvanın bir koruyucu ruhu vardır. Develerin de koruyucu ruhu Oysul-Ata'dır (Ögel, 2020b: 675). İncelediğimiz destanlar içinde Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda "*Oysul ata develer hamisi dişi deve*" (Yeşildal, 2015a: 906) şeklinde geçmektedir. Burada devenin Türk inancı içerisinde kendine yer bulduğu ve kutsal olarak görüldüğü sembolize edilmiştir.

İlk dönemlerde toplumlar, doğada bulunan hayvan, bitki ve varlıklara maddi ve manevi anlamlar yükleyerek onları bazı sembollerle ifade etmişlerdir. Özellikle bazı hayvanlar güç ve hâkimiyetle sembolleştirilmiştir. Bu hayvanlardan birisi deve olup birçok anlatıda fonksiyonel olarak kâinatın şekillenmesinde yer almaktadır (Alptekin, 2021: 241). Deve İslâmiyetten önce alp sembolü veya bir ongun idi. Özellikle buğra denilen erkek deve kahramanlar tarafından ongun olarak kabul ediliyordu (Çoruhlu, 2019: 131). Dede Korkut destansı hikâyelerinden Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nda Kan Turalı, Trabzon tekürünün kızı Selcen Hatun'u alabilmek için tekürün üç canavarı aslan, boğa ve buğrayı yenmesi gerekmektedir. Kan Turalı'nın alplık için buğra ile mücadelesi şu şekildedir: "*Tekür: Devenin ağzın yedi yerden bağlan, dedi. Hasud kâfirler bağlamadılar, yuların sıyırıp salıverdiler. Kan Turalı fırlar, deveniün koltuğundan girer, fırlar çıkar. Kan Turalı adı görklü Muhammede salavat getürdü. Deveye bir depme urdu, deve bağırdı. Bir dahı*

urdu, deve ayağı üzerine durmadı, yıkıldı. Basup iki yerden boğazladı” (Gökyay, 2007:128-130). Devenin alplık sembolü olarak kullanıldığı diğer örnekler, Nogay destanlarından Aysılın Oğlu Ahmet Destanı’nda: “*Deve yavrusundan katıyım, boz ağaçtan sağlamım ben*” (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 46), Tuva destanlarından Haan-Tögüldür Destanı’nda: “*Demir-Kurlug Han’ın yolunun devriyesi yüz sekiz köşeli polat, çelik erkek deveyi nasıl geçersin? Küçük kamçıyı devenin ağzına zorla sokmuş, bir koluyla devenin yanağından tutup, diğer koluyla devenin kulağından tutup, devenin boynunu yumuşak oğlak gibi çıt diye kırmış*” (Arçın, 2014: 63), Tuva destanlarından Aldın-Çaagay Destanı’nda: “*Arımaz durmaz deveyi zayıflattım, yordum düşmez yorulmaz deveyi düşürdüm yordum.*” (Ergun ve Aça, 2004: 530), Başkurt destanlarından Möyten Bey Destanı’nda: “*Tünger beyli, batırım! Okun deveyi deşip geçmeli, kuvvetin gökten inmeli*” (Suleymanov vd., 2014c: 109) şeklinde verilmiştir.

İncelediğimiz destanlarda deve, benzetme sembolü olarak da kullanılmıştır. Devenin kızgınlık ve asabiyeti sembolize ettiği örnekler, Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı’nda “*Kızgın deve gibi, gözünü kan bürümüş*” (Suleymanov vd., 2014a: 72) ve Tuva destanlarından Kangıvay-Mergen Destanı’nda “*Kangıvay Mergen’in kızıl yeleli, öfkeli kara buğrası, ön hörgücüne başını, arka hörgücüne kısa kuyruğunu koymuş, on beş günlük mesafede kimseye tutulmadan koşup gidermiş*” (Ergun ve Aça, 2004: 476) şeklindedir. Devenin irilik, büyüklük sembolü olarak kullanıldığı örnek, Kazak destanlarından Alpamış Batır Destanı’nda “*Gırtlak deliği, yüklü devenin geçeceği kadar*” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 40) şeklinde verilmiştir. İhtiyarlığın getirdiği yorgunluğu sembolize etmek için Kazak destanlarından Karasay ile Kazı Destanı’nda: “*Kart buğraya benzer bakışı*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 293) olarak geçmektedir. Kahramanın fiziki özelliğini belirtmek için Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda “*Adaleleri kuvvetli, baldırı buğra butu gibiydi*” (İnayet, 2017: 77) şeklinde verilmiştir. Güzellik sembolü olarak kullanıldığı örnekler Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda: “*Deve yavrusu gibi kara gözü var*” (Yeşildal, 2015a: 508), Nogay destanlarından Bozyiğit Destanı’nda “*Deve yavrusu gözlü Bozyiğit*” (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 69) şeklindedir. Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı’nda atın iri kalçası devenin kalçasına benzetilmesi: “*Deve kalçalı, yuvarlak toynaklı yorulmaz, güzel atın en iyisi sendeymiş*” (Mukasov, 2013b: 98) şeklinde geçmektedir. Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: “*Somurtunca yüzünü, çille çekmiş buğra gibi*” (İnayet, 2017: 109), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda: “*Deve gibi dişlerini birbirine vurdu*”

(Yeşildal, 2015a: 491) şeklinde geçmektedir. Verilen örneklerde develerin çok soğuk ve çok sıcak dönemlerde yüzünün aldığı çirkinlik, katılık ve iri ağız yapısı benzetme sembolü olarak geçmektedir. Özbek destanlarından Çambil Kuşatması (Çambil Kamali) Destanı'nda devenin yürüyüş tarzının benzetme unsuru olarak kullanılması: *“Deve gibi salınıp”* (Solmaz, 2021: 147) şeklinde verilmiştir. İki yiğidin mücadelesini, develerin güreşirken sergiledikleri özelliklere benzetildiği örnekler: Tuva destanlarından Alday-Buuçu Destanı'nda: *“Yeri göğü zangırdatıp peşrev çekip, göz yetmez sarı bozkırın tam ortasında karşılaşp buğra gibi dizleyip durmuşlar”* (Ergun ve Aça, 2004: 254), Tuva destanlarından Aldın-Kurgulday Destanı'nda: *“Peşrev çekip-oynayp karşılaşp, buğra gibi yer deşip”* (Ergun ve Aça, 2004: 553), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş Bora-Şeeley Destanı'nda: *“Uzun kara bozkırın tam ortasında, buğra gibi dayanıvermişler”* (Ergun ve Aça, 2004: 397) şeklinde geçmektedir. Tuva destanlarından Aldın-Çaagay Destanı'nda develerin iri yapılı ve iri ayaklı olması yürüyüş/koşma esnasında çıkardığı toza benzetilmesi şöyledir: *“Tozutan deve gibi koşup inmiş”* (Ergun ve Aça, 2004: 543). Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda aç devenin saldırganlığının sembolize edilmesi ise şu şekildedir: *“Aç buğra gibi görünüp, ağzından köpük saçıp, bağırarak söz söyler”* (Alimova, 2017: 115). Özbek destanlarından Çambil Kuşatması (Çambil Kamali) Destanı'nda develerin huzursuzluğunun benzetme sembolü olarak kullanılması: *“Sinek ısırmış deve gibi”* (Solmaz, 2021: 99) şeklinde verilmiştir.

Günlük hayatlarını tabiat ile iç içe geçiren Türkler, tabiatla çözemedikleri ve açıklama yapamadıkları durumların genellikle ilahî bir güçten kaynaklandığını düşünmüşlerdir. Bu durumları Tanrı'nın bir cezası veya mükâfatı olarak değerlendirmişlerdir. Tabiatdaki diğer kavramlar arasında somut benzetmelere başvurarak farklı şekillerde açıklamaya çalışmışlardır. Mesela, ilk dönemlerde bulutlardan gelen gök gürlemesini çeşitli şekillerde açıklama yoluna gitmişlerdir. Türkler, bulut sesi için “ingraşmak” deyimini kullanırlardı. Bugünkü inlemek sözümüz de aynı fiilin kökünden gelir. Dişi develer, yavrularını çağırırken içten ve derin bir ses çıkarırlardı. Ingraşmak sözü de yalnızca “dişi devenin yavrusunu çağırmak için çıkardığı bu ses için” kullanılan bir deyimdi (Ögel, 2020b: 344-345; Alptekin, 2019: 5). Devenin çıkardığı seslerle ilgili örnekler, Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı'nda: *“Yetim kalan deve yavrusu gibi bozlamak”* (İnayet, 2013: 80), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı'nda: *“Yavrusu ölen develer gibi hıçkırarak ağladı”* (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 43), Özbek destanlarından Belagerdan

Destanı'nda: “*Susuz çölde kalma deve yavrusu gibi mızlayıp*” (Mirzayev ve İşankul, 2011: 329), Özbek destanlarından Rüstem Han Destanı'nda: “*Çöllerde ağlarsın, develer gibi böğürüp*” (Fedakâr, 2016: 57), Kazak destanlarından Alankay Batır Destanı'nda: “*Olduğu yerde ağlamıştı, yavrusu ölmüş deve gibi*” (Alpısbayeva vd., 2010: 143) şeklinde geçmektedir. Verilen bu örneklerde develerin hisli hayvanlar olduğu ve duygularının varlığı sembolize edilmektedir.

Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: “*Bin kara deve ödül koydum*”, “*Develerin sultanı kızıl deve*” (Yeşildal, 2015a: 446, 523) örnekleri ile devenin değerli bir hayvan olduğu sembolize edilmektedir.

Deve kemiğinin eski dönemlerde fal, kehanet gibi işlerde kullanılmasının sembolize edildiği örnek Altay destanlarından Ölöştöy Destanı'nda: “*Yedi şeytandan gelen kişi: Felaketi bulup bakayım dedi. Kula donlu devenin omzunu istedi. Kula donlu deveyi keserek, ak omzunu alıp geldiler. Ateşe koyup yakarak, dikkatli baktılar*” (Dilek, 2007b: 179) şeklinde verilmiştir.

Deve derisinin giyim, kuşam sembolü olarak kullanıldığını gösteren örnekler, Başkurt destanlarından Son Hartay Destanı'nda: “*Turgut Bey'in çelik giyimini deve tüyünden örülmüş eski gömlek gibi yırtıp fırlattı*” (Suleymanov vd., 2014c: 368), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş Bora-Şeeley Destanı'nda: “*Boktu-Kiriş altmış buğra derisinden tabaklayıp dikilen, seksen buğra derisinden seçilip dikilen serin güzel kispetini kuşağını giymiş*” (Ergun ve Aça, 2004: 396) şeklindedir.

Devenin kutsallığı ve gelecekte haber verme, tehlikeye karşı uyarmasının sembolize edilmesi, Tuva destanlarından Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün Destanı'nda: “*Bu ne biçim buğradır? diyerek vurup kaldıranda, savaş, kavga geldi canını hayatını koruyup aşağıya, uzağa göçsen iyi olur diye, buğrası söylemiş*” (Ergun ve Aça, 2005: 350) şeklinde verilmiştir.

Destanlarda Türklerin deveyi kurban olarak adadığı ve kestiği örnekler de yer almaktadır. Devenin kurban sembolü olarak geçtiği örnekler, Dede Korkut destansı hikâyelerinden Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu'nda: “*Hanlar Hanı Bayındur yılda bir kere toy edüp Oğuz beglerin konuklarıdı. Bir gün gine toy edüp atdan aygır, deveden buğra,*

koyundan koç kurdurmuşıdı” (Gökyay, 2007: 25), Başkurt destanlarından Karagölümbet ile Akkülümbet Destanı’nda: “*Toy kurup batırları karşılayayım diye, hürmet için yüz deve kurban etmiş*” (Suleymanov vd., 2014c: 539), Kazak destanlarından Kıdırbay Oğlu Kabılandı Destanı’nda: “*Deveden buğrayı adak olarak adadı*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 749), Altay destanlarından Ak-Biy Destanı’nda: “*Bir deveyi öldürerek, başını eğip, o devenin başına, üç bahadırı oturtup, Cebelek çok deyince, yeraltı şeytanları, üçü birden çöktü. O zamandan bugüne kadar, hangi boydan olursa olsun halk, kurban edilen devenin başını yemez*” (Dilek, 2007a: 390) şeklindedir. Örneklerde deve, adak ve kurban fonksiyonuyla verilmiştir.

Türk kültüründe rüyada deve görmek göç, ölüm sembolü veya bazı durumlarda da felaket simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Alptekin, 2021: 242). İncelediğimiz metinlerden Dede Korkut destansı hikâyelerinden Salur Kazanın Evi Yağmalandığı Boyu’nda Salur Kazan, rüyasını şu şekilde anlatır: “*Bilürmüşün karındaşum Kara Göne, düşümde ne göründü? Kara kaygulu vakıa gördüm. Kuduz kurtlar evümü dalar gördüm, kara deve ensemden karvar gördüm*” (Gökyay, 2007: 42). Kazak destanlarından Alpamış Batır Destanı’nda ise: “*Bu gece bir düş gördüm, düşümde kötü bir iş gördüm, bağlı kara deve gelip, dikilip karşıma saldıracak oldu*” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 81) şeklinde geçmektedir. Her iki örnekte de rüyada görülen kara deveyle ölüm, kötü bir iş ve zor durumda kalma sembolize edilmektedir.

Deve, günlük hayat içerisinde yük, binit olarak kullanılmasının dışında gücünden dolayı savaşlarda da kullanılmıştır. Uygur destanlarından Emir Göroğlu Destanı’nda “*Şahtar Şah’ın özel silahlar donanmış doksan bin askeri, savaş için eğitilmiş otuz bin devesi var*” (Mehmet, 2011: 21) şeklinde savaş için hazırlanmış devlerden bahsedilmektedir.

Deve sütünün iyiliği ve sıhhati sembolize etmesi Altay destanlarından Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı’nda şu şekilde verilmiştir: “*Umutsuza ne olsun, devenin sütünü iç, bağırsağına doldursun, karnını doyursun. Kötü görme hiçbir zaman*” (Dilek, 2007a: 366).

Devenin sayıca fazla olmasının zenginliği ve bereketi sembolize ettiği örnekler, Başkurt destanlarından Kıpçak Yiğidi ile Başkurt Kızı Destanı’nda “*Şalvarına altın süs yaptırmış, bin devesi varmış gibi*” (Suleymanov vd., 2014b: 561), Kazak destanlarından Orak ile Mamay Destanı’nda “*Sarı develeri yüzer yüzer doğurmuş*” (Türkmen ve Arıkan,

2007: 259), Uygur destanlarından Çin Tömür Destanı'nda “*Mahtumsula çölleri dolaşıp, dağları aşıp bir güzel yaylaya gelmiş. Görmüş ki pek çok deve otlayıp duruyor*” (İnayet, 2004: 165) şeklinde verilmiştir.

4.1.1.3. Eşek

Yük taşıma veya iş hayvanı sembolü olan eşek, Uygur Türkçesi metinlerinde aşkāk ve aşāk (Caferoğlu, 1968: 77) şeklinde geçmektedir. Eski Uygurca tıp metinlerinde geçen eşek kelimesi (Tonyürek, 2013: 256) sağlık sembolü olarak kullanılmaktadır. Eşek, Türkçe Sözlük'te; “Atgillerden, uzun kulaklı binek ve hizmet hayvanı, merkep, karakaçan, uzun kulaklı (*Equus asinus*)” (2005: 655) olarak verilmiştir. Zooloji Terimleri Sözlüğünde; (*Equus asinus*) Tek parmaklılar (*Perissodactyla*) takımının atgiller (*Equidae*) familyasından bir memeli türüdür. Yüksekliği 120 cm'dir. Yelesi ve kuyruğu kısa kulakları uzundur. Yavaş ve sabırlı bir hayvandır. Afrika'dan dünyaya yayılmıştır (<https://sozluk.gov.tr/esek>). Gülensoy; eşek kelimesi için kullanılan “Kolan” kelimesinin anlamını “yaban eşeği” olarak; “Kulun” kelimesini ise “at veya eşek yavrusu” (2007: 524, 566) olarak vermektedir.

Eşek sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde eşek, Azerbaycan Türkçesinde eşşāk, Kırgız Türkçesinde eşek, Özbek Türkçesinde eşāk, Türkmen Türkçesinde eşek, Uygur Türkçesinde eşāk; Başkurt Türkçesinde işāk, Tatar Türkçesinde işāk, Kazak Türkçesinde esek (Ercilasun vd., 1991: 224-225) şeklinde kullanılmaktadır.

Türklerin ölümden sonraki hayatta kendilerine hizmet edeceğine inandığı değerli atları ile birlikte gömülmesine benzer şekilde, Mısır'ın başkenti Kahire'nin yaklaşık 480 km güneyinde bulunan Abydos bölgesinde kralların eşeklerle beraber gömülmesine rastlanmaktadır. Yaklaşık olarak MÖ 3000 yıllarında hanedanlık kurmuş bir kral mezarı kompleksine bitişik tuğladan yapılmış bir mezarlıktaki mühürlü odalarda, normal pozisyonunda dağılmamış halde 10 adet eşek (*Equus asinus*) iskeleti bulunması (Yılmaz ve Ertuğrul, 2011: 112), Türklerin ölümden sonraki hayatta da değer verdiği hayvanlarla yaşayacağı düşüncesinin diğer milletlerde de varlığını gösterdiğinin delilidir. Aynı zamanda eşeklerin o dönemlerde çok değerli hayvanlar olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Av sembolü olarak görülen eşeğin evcilleştirilme süreci başladıktan sonra, firavunlar zamanında yaşayan Mısırlı asillerin yaban eşeklerini avlama geleneklerinin olduğu

bilinmektedir. Bu yüzden günümüze ulaşan bazı mezar kalıntılarında hem evcil eşeğin hem de yabani eşeğin kalıntıları, Equus africanus'un avlanma sahnelerini gösteren tasvirler (Yılmaz ve Ertuğrul, 2011: 113) eşeğin avlandığının kanıtıdır. Roux'un aktardığına göre eşek, Türkleri av hayvanları arasında yer almaktadır. Av hayvanları içerisinde yaban eşekleri değerli olarak görülmektedir (2005: 97).

Eşeğin, aşağılama ve küçük görme sembolü olarak görülmesi, Dede Korkut destansı hikâyeler kitabının mukaddeme bölümünde: *“Kara eşek başına oyan ursan katır olmaz”* (Gökyay, 2007: 20) ve Başkurt destanlarından Targın ile Kujak Destanı'nda: *“Ey Targın, sen yattansın, at yanında sen eşek, misafirlik kıymetini bilmemiş”* (Suleymanov vd., 2014b: 556) şeklinde verilmiştir. Verilen bu örnekler eşek hem at hem de katırdan aşağı görülmektedir. Eşek sözcüğü ile aşağılama ve küçük görme sembolize edilmektedir.

Eşeğin annelik duygusunun sembolik değerini gösteren önemli bir örnek Oğuz Destanı'nda tespit edilmiştir. Destanda şu şekilde geçmektedir: *“Yuşı Hoca dedi ki, dört tane taylı kısarak ile dokuz tane sıpalı eşek seçip alınız ve adamları bunların üzerine bindiriniz. Bu hayvanların yavrularını karanlıklar ülkesine girilen yere bağlayınız. Onlar karanlığın içine girsinler, istedikleri yere gidip, sonra geri dönecekleri zaman, o kısaraklarla eşekler, yavrularının sevgisi ve kokusu ile o adamları geri getirir”* (Togan, 1982: 26). Verilen bu örnekte eşeğin karanlıklar ülkesinden dönerken yavrusunun kokusunu alıp şaşırmadan gelmesi ile annelik duygusu sembolize edilmiştir.

Türk kültür hayatı içerisinde taşımacılıkta büyük kervan seferlerinde yük hayvanı olarak genellikle güçlü yapısı ve uzun yola dayanıklılığından dolayı deve tercih edilmektedir. Kırsal kesimde yaşayanlar, gündelik ve kısa mesafelerde iş yapanlar ise işlerine uygunluğundan dolayı yük hayvanı olarak eşeği kullanmaktadır. Destanlarda tespit edilen eşeğin, yük hayvanı sembolü olarak kullanıldığı örnekler, Oğuz Destanı'nda: *“Yüz eşek yükü yay temin edip”* (Togan, 1982: 40), Uygur destanlarından Seyit Noçi Destanı'nda: *“Tuz yüklü eşeğini çamurdan geçiren ihtiyar”* (İnayet, 2004: 57) ve Uygur destanlarından Abdurrahman Hoca Destanı'nda: *“Altı eşek yükü kak geldi”* (İnayet, 2004: 96) şeklindedir.

Yük hayvanı olmasının yanında eşek binek hayvan sembolü olarak da kullanılmaktadır. İncelenen destanlarda eşeğin binek hayvanı sembolü olarak kullanılmasına sadece Kazak destanlarından Alpamış Batır Destanı'nda rastlanmıştır. Destanda; *“Kendisi*

Hak yolunda, bir divane geldi. Asasıyla dürtüp uyandırdı, kalp gözünü uyandırıp, yüzüne dikkatle baktırıp, eşekten inmeden konuştu” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 46) şeklinde geçmektedir.

Benzetme sembolü olarak kullanılan eşek, Başkurt destanlarından Küsek Bey Destanı’nda şu şekilde yer almaktadır: *“Kuduran eşek gibi bağırır”* (Suleymanov vd., 2014c: 547).

Eşek, değersizlik ve olumsuzluk sembolü olarak kullanılmaktadır. Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda peri, deveye bebeğini bağlayıp emanet eder ve emanetine sahip çıkmasını ister. Bebeği düşürmemesini söyler. Emanetine sahip çıkamaz ise deveyi: *“Tanda mahşer gününde, seni kara eşek yaparım”* (Yeşildal, 2015a: 517) diye tehdit eder. Bu örnekte perinin ilahi gücü ile deveyi eşek yapması, eşeğin deveden daha değersiz görülmesi sembolize edilmektedir.

4.1.1.4. Öküz, Boğa ve İnek

Sığır, büyükbaş hayvanları ifade eden genel bir adlandırmadır. Sığır denilince akla gelen hayvanlar buzağı, dana, düve, inek, tosun, boğa, camız (manda) ve öküzdür. Yeni doğan erkek veya dişi hayvana genel olarak buzağı denilmektedir. Buzağının doğumundan üç veya dört ay sonraki genel adı danadır. İki yaş alan dişi danaya düve, düvelikten sonra doğum yapan ve yaş alan dişi hayvana inek denilmektedir. Yine erkek dana iki yaş alınca tosun yine tosun yaş alınca boğa, tosun veya boğa kısırlaştırılınca öküz denilmektedir (Balcı, 2018: 31). Türkçe Sözlük’te, sığır; “Geviş getirenlerden, boynuzlu büyükbaş evcil hayvanların genel adı”, öküz ise: “Çift sürmekte, kağrı çekmekte, etinden yararlanılan, iğdiş edilmiş erkek sığır” (2005: 1749, 1535) olarak geçmektedir.

Öküz, eski Türkçede ud, uz, uy (uj) (Çoruhlu, 2019: 113) şekilleriyle kullanılmıştır. Ögel’in belirttiğine göre; Noyun Ula’daki Hun mezarlarında arslana benzetilmiş bir boğa kabartması mevcuttur. Sibirya’daki Buryat Moğollarına göre onların ataları Boğa-Noyan adlı bir boğa idi. Türklerde dünyanın bir öküzün boynuzları üzerinde durduğuna dair inanışlarda vardır. Yer sarsıntılarının sebeplerini, yeri boynuzun üzerinde tutan öküzün kımıldamasına atfetmişlerdir (2020: 673-674).

On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde, Ud (Sığır) yılı zaman sembolü olarak kullanılmıştır. Osman Turan, Ud (Sığır) yılında; sığırları doğuşken olmasından dolayı bu yıl da harplerin, dert ve baş ağrıların çoğaldığını; kışın soğuk geçtiğini, mevsimin kendi tabiatına az uyduğunu, havaların değişik gösterdiğini, soğuktan meyvelere afet eriştiğini, fitne ve karışıklık çok olduğunu, bey ve sultanlar da kederin çoğaldığını (2009: 101) belirtmiştir.

Öküz, insanlık tarihinde tarım toplumuna geçişte ürün yetiştirmek için toprağı işlemek, kağı veya benzeri araçlara koşularak yük taşımak maksadıyla beslenen ehli sığır cinsi hayvandır. Erkek sığırın henüz buzağı vaktinde iken daha çok güçlenmesini temin için husyeleri burularak kısırlaştırıldığını ve öküz olarak yetiştirildiğini (F. Özkan ve İ. Özkan, 2017: 211) ifade etmiştir. Özkan, öküzün tarım toplumuyla birlikte ortaya çıktığını (İ. Özkan, 2018: 931) belirtmiştir. Öküz sadece et temini için değil engin bereketli toprakların sürülmesinde ana aktör halini almıştır. Bu da zamanla öküzü çok daha değer verilmesine vesile olmuştur. Yağmur, saban, öküz ve toprak insanlığın vazgeçilmez hayat unsurları haline gelmiştir (Balcı, 2018: 31). Eduard Hahn ve Friedrich Ratzel, evcilleştirmenin koruyucu bir tavrın sonucu olduğunu belirtmişlerdir. Sürü hayvanlarının ve özellikle sığırın evcilleştirilmesindeki güdüyü dine dayandırmaktalar, çünkü vahşi sığırın işgücü ya da süt için kullanışlılığının evcilleştirilene kadar anlaşılamayacağını söylerler (Baskıcı, 1998: 76).

Anadolu kültürlerinde oldukça önemli bir yer tutan öküz, “Luviler, Hurriler, Hattiler ve Hititler” için hem önemli hem de kutsal bir değer haline gelmişlerdir. Tanrılara ve tanrıçalara sunulan kurbanlar hep öküz olmuştur. Öküz veya boğa Fırtına Tanrısının yani bereket tanrısının sembolü haline gelmiştir. Hem bereket hem de şifa kaynağı olan öküz bazen başlı başına tapılan bir fenomen dahi olmuştur. Hindistan'da Şiva'nın hayvanı olan öküz hayatın kaynağını temsil etmekteyken, bu hayvan hâlâ bölgede kutsiyetini muhafaza etmektedir. Bu hayvanın kutsal bir sembole dönüşmesi kuşkusuz insanlığa verdiği yarardan kaynaklanmaktadır. Fakat bu hayvan her zaman bereketin sembolü olmamıştır. Çünkü İran gibi coğrafyalarda boğa karanlığı temsil etmektedir. Çünkü yılın belli dönemlerinde yabani boğa sürüleri ekilmiş tarla ve bahçelere girerek talan etmektedir. Bu nedenle yabani sığır sürüleri kötü bir şöhrete sahip olmuştur. (Balcı, 2018: 32).

Türk kültür coğrafyasında öküz, zahmetli ve ağır işlerin hatta zekice olmayan muamelelerin temsilinde örnek gösterilirken; arslan, kaplan, kurt gibi hayvanlar ile doğan (şunkar), delice, kartal (bürküt) gibi alıcı kuşlar, yırtıcılıkları, yaşama alanlarındaki hâkim vasıfları dolayısıyla yiğitlik ve kahramanlığı tavsifte tercih edilmektedir. Öküzün ise ağır ve hantal yapısı ile kaba gücü dışında bu anlamda hiçbir olumlu çağrışımı yoktur. Yani öküz cesaret ve kahramanlık timsali değildir. Her canlı için soyunu devam ettirme özelliği ve arzusu öküz için ortadan kalkmıştır. Bu hayvanların beslenmek dışında dünyevi bir çabaları dikkati çekmez. Türk atasözleri ve deyimlerinde de öküz pek olumlu özellikleriyle anılan bir hayvan olarak görülmemektedir (F. Özkan ve İ. Özkan, 2017: 211). Destanlarda öküz olumlu anlamda sadece Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'un fiziki tasviri verilirken şu şekilde geçmektedir: *“Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi”* (Bang ve Rahmeti, 1936: 11). Burada kahramanın tasviri verilirken ayaklarının öküze benzetilmesi ile öküzün iri ve güçlü yapılı olması sembolize edilmiştir. Öküzün destanlarda benzetme unsuru olarak kullanılması genelde olumsuzluğu ifade etmek için verilmiştir. Olumsuz çağrışım verdiği örnekler şöyledir: Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı'nda: *“Öküz ayağı gibi kanlı gözü”* (Dilek, 2007a: 80) benzetmesiyle gözün büyüklüğü simgelenmiştir. Altay destanlarından Ösküs Uul Destanı'nda: *“Öküz gibi böğürdü”* (Dilek, 2007a: 165), Özbek destanlarından Çamlıbel Kuşatması (Çambil Kamali) Destanı'nda: *“Öküz gibi böğürüp”* (Solmaz, 2021: 99), Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: *“Padişah sinirlenip, öküz gibi bağırıp”* (Eşankul, 2017: 179) ve Başkurt destanlarından İdil ile Yayık Destanı'nda: *“Öküz gibi bağırması”* (Suleymanov vd., 2014a: 176) ifadeleri ile öküzün çıkardığı korkutucu ses sembolize edilmiştir. Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda, öküzün korkutucu görünüşü ve büyüklüğünün sembolize edilmesi şu şekildedir: *“Yeri eşip böğürüp, salyasını akıtıp, dağ gibi öküz gelmiş. Ural'ın önüne gelip, durup bakıp durmuş. Ural Batır öküzü boynuzundan tutmuş. Bütün gücüyle vuruşunca ağzından öküzün kapkara kan akmış”* (Suleymanov vd., 2014a: 76). Kazak destanlarından Kambar Batır Destanı'nda: *“Kurban için kesilen öküz gibi”* (Türkmen ve Arıkan, 2011: 203) ve Kazak destanlarından Karasay ile Kazı Destanı'nda: *“Beş yaşındaki öküzün derisi gibi, aşağı sarkan gıdığı”* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 293) ile ihtiyarlığın getirmiş olduğu fiziki değişim olumsuzluk sembolü kullanılmaktadır.

Boğa Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Körfez ve Kafkaslar, Batı Orta Asya ve İndus Vadisi dâhil olmak üzere dünyanın her yerindeki dinsel faaliyetler ve sanatında en güçlü

hayvan olmuştur (Siddiq, 2019: 150). Menşei Sümer mitolojisine dayanan (Beğenç, 1974: 73) boğa, Türkçe Sözlük'te: "Damızlık erkek sığır" (2005: 292) olarak tanımlanmıştır.

Kahramanlarda bulunan boynuz kavramı boğadan esinlenmiştir. Boğa boynuzları ile ön plana çıkmaktadır. Bu boynuzlar gücü simgeler ve ayı çağrıştırırlar. Gerçekten de boynuz unsuru pek çok diğer tanrıçaya da geçmiştir. Meselâ Umay Ana boynuzlu olarak betimlenir (Karakurt, 2011: 767). Mitolojide göğü ve yeri sembolize eden boğanın boynuzlarında dünyayı tuttuğuna ve dünyayı boynuzları arasında değiştirdiğinde depremlerin olduğuna inanılır. Boğanın boynuzlarında dünyayı taşımasının tespit edildiği destan örnekleri şöyledir: Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı'nda: "*Dünyayı taşıyan boğa*" (Dilek, 2007a: 335), Altay destanlarından Ösküs Uul Destanı'nda: "*Bizim yurdumuzda erkek buzağı, halihazırda yok. Dünyayı taşıyan iki kara, boğalar bende var. Böğüren ineklerimizin, buzalayacağı yer idi. Onlar avlanamaz, iki boğam avlansa, bütün dünya sallanır, yeryüzünde sel çıkar*" (Dilek, 2007a: 214), Altay destanlarından Ösküs Uul Destanı'nda: "*Dünyayı taşıyan boğalar, böğürüp duruyor*" (Dilek, 2007a: 149). Örneklerden anlaşıldığına göre mitolojik olarak dünyanın boğanın boynuzlarında yer aldığı, bu boğaların avlanması durumunda dünyanın sallanacağı sel felaketi olacağı ifade edilmiştir.

Boğa, güç ve bolluk simgesi oluşunun yanı sıra dölleme özelliği ve kuvvet yönünden erkek gücünün simgesi olarak da görülmüştür. Sümerlerde boğa, erkek-insan başlı olarak da tasarlanmıştır. Sümer'de bir boğa, gürleyip ayağını yere sürterse, fertilité (doğurganlık/bereket) gücünün yüksek olduğuna inanılmıştır. Eski İran'da ise, Geus-Urvan adlı bir boğaya mitolojide önemli bir yer ayrılmıştır. Zerdüş inançlarına göre, tanrı Ahura-Mazda tarafından yaratılan ve karanlıkların ruhu Ahriman tarafından öldürülen bu boğanın, tüm hayvanların ruhunu kendisinde topladığına ve tüm yararlı hayvanların ondan türediğine inanılmıştır. Hitit öncesi Anadolu'da yaşayan ulusların Seriş ve Hurra adını taşıyan tanrı boğalarının olduğu belirtilmiştir. (Armutak, 2002: 415-418). Paleolitik çağlardan itibaren insanoğlu tarafından bilinerek kutsal bir varlık gözüyle bakılmış ve bir kült hayvanı olarak değerlendirilmiştir (Beydiz, 2016: 103). Boğa, üreme ve çoğalma, kuvvet ve kudret timsali olduğundan aynı zamanda hükümdar veya hükümdarlık sembolü ya da ongunu da sayılmıştır (Beğenç, 1974: 73; Çoruhlu, 2019: 115).

İlkbaharda balık avına başlarken su ruhuna henüz buzağılamamış bir inek kurban eden Yakutlar, yeraltı hükümdarı olan Erlik'i bir boğanın sırtında tasavvur ediyorlardı. Böylece yeraltı hükümdarı Erlik'i simgeleyen boğa aynı zamanda kötülüğün veya kötü güçlerin sembolü olmaktadır. Bu boğa genellikle Gök Boğa yerine Kara Boğa olarak anılır ve kara renkli boğa ya da inek Erlik'e kurban sunulurdu. Yakutlar, Poroza adını verdikleri damızlık boğaya saygı göstermekte ve Yakut Şamanların boğa şekline dönüşerek kötü ruhlarla savaştığı belirtilmiştir. Erlik'in kara bir öküz üzerine binmesi, Budist mitolojisinde ölüm tanrısı Yama ile ilgilidir (Çoruhlu, 2019: 116-119; Akman, 2012: 6). Türk ve Altay mitolojisinde kara boğa, Ülgen'in yarattığı ata karşılık, Erlik tarafından yaratılmıştır. Erlik başta olmak üzere, ona bağlı olanların binitini hep boğadır. Altay Türkleri onu soğuk nefesli olarak kabul ederler (Dilek, 2021: 185). Erlik ile ilişkili olan boğa, ölüm ve kötülükleri sembolize etmektedir. Destanlarda tespit edilen boğanın binek hayvanı olarak geçtiği örnekler, Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı'nda: *"Erlik Biy karanlıktan çıktı, yedi gelinin olmadığını gördü. Kanatlı kara boğasına bindi"* (Dilek, 2002: 162), Altay destanlarından Ak-Biy Destanı'nda: *"Yüce Erlik-biy gök boğasına binip, ay gibi baltasını ince beline kıştırıp, yeraltı ülkesinin ağzına yöneldi"* (Dilek, 2007b: 404), Altay destanlarından Alıp Manaş Destanı'nda: *"Yedi başlı Celbegen, ak otağdan koşup çıktı. Gök boğasına binerek, ak kıra doğru koşup gitti"* (Ergun, 1997: 108), Altay destanlarından Kozın Erkeş Destanı'nda: *"Yedi başlı Celbegen alp, gök boğasına binerek, kara dağın başına çıktı"* (Dilek, 2002: 273), Altay destanlarından Er Samır Destanı'nda: *"Erlik, Altın Tana hatununu, gök boğaya bağlayarak, gözünün yaşını döktürüp, gidiverdi"* (Dilek, 2002: 45) şeklindedir.

Yaylak-kışlak hayat yaşayan Türkler arasında alplık çok kıymetlidir. Devamlı bir av, akın ve savaş ruhu içerisinde olunmasından dolayı her daim hazırlıklı olunmalıdır. Alplık unvanı kendi başına verilmez, mutlaka bir güç gösterisi olması gerekir. Bu güç gösterilerinden biri de vahşi hayvanlarla mücadelede o hayvanı yenmektir. Kahramanlar sık sık önlerine engel olarak çıkan boğalarla mücadele etmek zorunda kalırlar. Destanlarda kahramanların vahşi hayvan olan boğa ile mücadele örnekleri, Dede Korkut destansı hikâyelerinden Dirse Han Oğlu Boğa Han Boyu'nda: *"Meğer hanum, Bayındır Hanun bir buğası var idi, bir dahı buğrası var idi. Ol buğa katı taşa buynuz ursa un gibi ügidür idi. Bir yazın bir güzün buğa ile buğrayı savaştururlar idi, Bayındır Han kalın Oğuz bigleriy ile tamaşaya bakar-idi, teferrüc iderler idi. Meğer sultanım, gine yazın buğayı saraydan*

çıkardılar. Üç kişi sağ yanından üç kişi sol yanından demür zencir ile buğayı tutmuşlar idi. Gelüp meydan ortasında koyu virdiler. Meğer sultanum, Dirse Hanun oğlançuğı üç dahi ordu uşağı meydanda aşuk oynarlar idi. Buğayı koyu virdiler, oğlançuklara kaç didiler. Ol üç oğlan kaçdı. Dirse Hanun oğlançuğı kaçmadı, ağ meydanun ortasında bakdı turdı. Buğa dahi oğlana sürdi geldi. Diledi ki oğlanı helâk kılay idi. Oğlan yumruğıy ile buğanun alnına kıya tutup çaldı, buğa götin götin gitdi. Buğa oğlana sürdi girü geldi. Oğlan yine buğanun alnına yumruğıy ile katı urdı. Oğlan bu katla buğanun alnına yumruğunu tayadı, sürdi meydanun başına çıkardı. Buğay ile oğlan bir hamle çekişdiler. İki talusunun üstine buğanun köpük turdı. Ne oğlan yener ne buğa yener. Oğlan fıkı eyledi, aydur: Bir tama direk ururlar, ol tama tayak olur, ben bunun alnına tayak olurın tururın didi. Oğlan buğanun alnından yumruğun giderdi, yolundan savruldu. Buğa ayağı üstine turamadı, düşdi tepesinin üstine yıkıldı. Oğlan pıçağına el urdı, buğanun başını kesdi. Oğuz bigleri gelüp oğlan üstine yığınak oldular, tahsin didiler. Dedem Korkut gelsün bu oğlana ad koysun, bilesinçe alup babasına varsun, babasından oğlana biglik istesün, taht alı virsün didiler” (Ergin, 1994: 81-82), Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu’nda: “Bu mahalda demür zincir ile buğayı getürdiler. Buğa dizin çökdi, buynuzıy ile bir mermer taşı yoğurdu peynir kibi ditdi. Mere buğanuzı koyu virün gelsün didi. Buğanun zencirin aldılar, salı virdiler. Buynuzı almas cida kibi. Kan Turalının üzerine sürdi. Kan Turalı adı görklü Muhammede salavat getürdi, buğanun alnına bir yumruk eyle urdu kim buğayı göti üzerine çökerdi. Alnına yumruğun tayadı, sürdi meydanun başına çıkardı. Çok çalışdılar. Ne buğa yener ne Kan Turalı yener. Küt küt buğa solımağa başladı, ağzı köpüklendi. Kan Turalı aydur: Adı görklü Muhammede salavat getürdi, buğanun öninden savuldu. Buğa boynuzı üzerine dikildi. Kuyruğından üç kerre götürüp yere saldı. Sünükleri hurd oldı. Basdı boğazladı. Pıçak çıkarup derisini yüzdi” (Ergin, 1994: 89-190), Tuva destanlarından Destanı’nda Erelzey-Mergen: “İki boynuzdan kavrayıvermiş. Sonra gök boğayı kafasından yukarı kaldırıp göğe değdirip, aşağıya indirip yere vurup durmuş. Boğanın başı ortasından yarılıvermiş” (Ergun ve Aça, 2004: 586), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı’nda: “Oradan çıkıp geldi kılıç boynuzlu boz boğa, iki gözünü kızartarak bakıp, ulu dağlara ulu nehirlere, yankısını salarak böğürerek. Hazırlıklı olan kızın yiğidi Han Tolay Arığ, boynuzlamasına fırsat vermeden, iki boynuzundan tutup, ensesine atlayıp bindi. Yiğit doğmuş olan Han Tolay Arığ, yedi uçlu mızrağını çıkarıp, ensesine sokup batırduğında boz boğa dilini çıkarıp, böğürerek yere boylu boyunca serildi” (Killi Yılmaz, 2013: 183-185) şeklindedir. Verilen bu örneklerde boğa gücü sembolize etmektedir. Boğaç, Kan Turalı ve Erelzey-Mergen’in, boğa ile mücadelesi

bir güç gösteri, alplık sembolüdür. Yiğit sağlam bir er olduğunu gösterebilmek için kendinden daha güçlü olanla karşılaşır ve bu şekilde alplık mertebesine kavuşur. Bu örneklerde kahramanlar erkektir. Altın Taycı Destanı'nda ise kahraman kadındır. Türk kültürü içerisinde alplık unvanının cinsiyet özelliği ile değil cesaret ve yüreklilikle alındığını göstermektedir.

Bazı destanlarda boğa, adak sembolü olarak kullanılmıştır. Kazak destanlarından Kındırbay Oğlu Kobılandı Destanı'nda: "*Sığırdan boğayı adak olarak adadı*" (Türkmen ve Arıkan, 2007: 749), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: "*Toyuma boğa kesesin, baba*" (Yeşildal, 2015a: 552), Tuva destanlarından Kangıvay Mergen Destanı'nda: "*Vahşi kara boğasını gösterip vermiş imiş. Bütün bir boğayı pişirip, ihtiyara sadece tek parça bacağına verip yiyip, sert kemiğini ağzından püskürtüp, yumuşak kemiğini burnundan sümkürüp, ayağa kalkmış imiş*" (Ergun ve Aça, 2004: 487) şeklinde verilmiştir. Bu örneklerde boğa kurban sembolü olarak kullanılmıştır.

Boğa böğürmesi kızgınlık, asabiyet ve şiddet durumlarını ifade etmekte kullanılmaktadır. Mitolojik inançlar içerisinde boğa böğürmesi ile gök gürültüsü sembolize edilmektedir. Destanlarda tespit edilen boğanın böğürme örnekleri, Altay destanlarından Alıp Manaş Destanı'nda: "*Boğa gibi böğürme*" (Ergun, 1997: 122), Hakas destanlarından Alıp Sarıg Plat Hıs Destanı'nda: "*Azgın boğalar gibi böğürdüler*" (Aktaş, 2012: 530), Altay destanlarından Almıs Kaan Destanı'nda: "*Cılanaş Uul geldi. Tosun olup böğürdü*" (Gül, 2008: 19), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı'nda: "*Bellerinin arkasından birbirini yakalayıp, yaka paça tutuştular. Kıvrıp bükerek çekişerek, dana gibi böğürmekte*", "*Yüce dağların üstünde boğa gibi böğürmektedir*" (Killi Yılmaz, 2013: 71, 173), Altay destanlarından Almıs Kaan Destanı'nda: "*Boğa olup süstü, gücüne güç eklendi*" (Gül, 2008: 69), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nda: "*Ak Boğa gibi zaferin ve talihin genişlesin*" (Ersöz, 2009: 367), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: "*Boğa gibi depreşme, bu huyundan vazgeç Töştük*", "*Gök boğa gibi süsüşüp, denk geldiği yerden toslayıp*" (Yeşildal, 2015a: 549, 960), Nogay destanlarından Kopanlı Batır Destanı'nda: "*Namerdin namertliğini bildiğinde, ensesini boğa gibi kabartan, kılıcını kızıl kana boyayan, düşmana sırtını vermeyen erim ben*" (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 171), Tuva destanlarından Aldın-Çaagay Destanı'nda: "*Aldın-Çaagay denileni, buharlayan boğa gibi*", "*Boğalar gibi yan bakışma*" (Ergun ve Aça, 2004: 543-553), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-

Şeeley Destanı'nda: *“Boğa gibi yan bakışıp”* (Ergun ve Aça, 2004: 397), Tuva destanlarından Haan-Tögüldür Destanı'nda: *“Boğanın yan bakışı gibi bakışıp”* (Arçın, 2014: 67) şeklinde yer almaktadır.

Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı'nda: *“Sekiz boynuzlu boz boğayı, seksen tekerlekli arabaya koşmuşlar”* (Dilek, 2002: 137) şeklinde yer alan kısımda boğa sekiz boynuzlu olup seksen tekerli arabaya koşulması boğanın ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

Altay destanlarından Ölöştöy Destanı'nda boğa fal sembolü olarak kullanılmıştır. Destanda *“Kara boğa omzu olsa, ne olduğu görünür diye, Temir-Böke konuştu. Kara boğayı öldürerek, tekrar omzunu yaktilar”* (Dilek, 2007b: 179) şeklindedir.

Destanlarda boğa göl ve nehir iyesi olarak verilmiştir. Suyun koruyucusu olan boğa gök boğa şeklinde vasıflandırılmıştır. Altay destanlarından Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı'nda: *“Göl iyesi gök boğa, gölden çıkıp geldi. Büyük som balıkları da var, küçük tuna balıkları da vardı. Bu balığı niçin yemedin? Bahadırlarına niçin vermedin? diye, Göl iyesi gök boğa, böğürüp yüksek sesle bağırdı”* (Dilek, 2007a: 379-380) ve Altay destanlarından Malçı Mergen Destanı'nda: *“Benim sevdiğim biricik eşim, kara düşünceli babamın, kara boğa dediği, gök denizin iyesidir! Çok vakit geçmedi, yerin tozu göğe çıktı, göğün bulutu yere düştü, sese benzemez ses duyuldu, düz taşlar yarılıverdi. Şimdi bakıp gördü ki, göl iyesi gök boğa, bir yıllık uzaklıktan koku almış. Malçı Mergen bahadır, altmış kulaç halatını çözdü, gök boğaya kement attı. Gürleyip böğürerek, konuştu: Öldürecekse, öldürün, daha fazla eziyet etmeyin, dedi”* (Dilek, 2002: 242-244) şeklinde verilmiştir. Her iki örnekte de boğa kutsallığın ve koruyucu ruhun sembolü olarak görülmüştür.

Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı'nda ise boğa evin koruyucusu olarak yer almıştır. Destanda *“Sogotoh kendini savundu. Kendini onlardan kurtarıp batıya devam etti. Taş bir evin önüne geldi, uzunluğu yetmiş arşın, boynuzları otuz arşın büyük bir boğaya dönüşüp evin eşiğine yattı”* (Ergun, 2013: 419) şeklindedir. Bu örnekte boğa, evin koruyucu sembolü olarak kullanılmıştır.

Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda ise yük sembolü olarak kullanılmıştır. Destanda “*Otuz iki tekerlekli altın-gümüşle süslü arabaya atını ve kendisini bindirip, kara boğanın sırtında kendi yurduna alıp götürdü*” (Bekki, 2007: 396) şeklinde geçmektedir.

İnek (dhenu), Hint mitolojisinde mistik güçler taşıyan kutsal bir varlık (Beydiz, 2016: 125) olarak görülmektedir. Eski Mısırlılar, gök tanrısını çok büyük bir inek olarak (Armutak, 2002: 416) kabul etmişlerdir. Totemizmin izlerini taşıyan Yakutlar ise boz ineği, kutsal ataları (Ögel, 2020b: 673; Çoruhlu, 2019: 113) olarak görmüşlerdir. Sibirya'daki Buryat Moğollarına göre onların da atası, Boğa-Noyan adlı bir boğa idi. Kırgızlarda boğanın kendi ataları olduğu, atalarının bir mağarada bir inekle yaşadığı ve ondan türedikleri (Ögel, 2020b: 673-674; Roux, 1998: 146) şeklinde kök efsaneleri bulunmaktadır. Türkçe Sözlük'te inek: “Dişi sığır” (2005: 969); dana: “İneğin, sütten kesildikten sonra bir yaşına kadar olan yavrusu” (2005: 471); buzağı: “Yeni doğmuş, ana sütüyle beslenen sığır yavrusu” (2005: 332) olarak tanımlanmıştır.

Türk, Moğol ve Altay mitolojisinde inek tanrıça Ud Ana'dır. Uy Ana veya Ut Ana da denilmekte, eş anlamlı olarak İnek Ana tabiri de kullanılmaktadır. Moğollar, Üne (Üneğe) Ece derler. Sığırları korur ve gücü temsil eder. Bazı Türk boyları, soylarının inekten türediğine inanır (Karakurt, 2011: 767). Başkurt destanlarından Konur Boğa Destanı'nda inek sütünün yere dökülmesinden dolayı süt vermek istememiştir. Bu ineğin kutsallığına işaret etmektedir. Destanda bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: “*Sağılan sütünün yere dökülmesine kızgın olan sığır süt vermemiş*” (Suleymanov vd., 2014a: 291). Kutsal sembol olarak görülen ineğin destanlarda geçen bir başka örneği ise Oğuz Destanı'nda: “*Kara-sülük insanların susuz kaldığını babasına bildirdi. Yuşu Hoca dedi ki; birkaç ineğin başını bir araya bağlayıp onları çok susayınca kadar devamlı koşturunuz. Sonra onları bırakın, bu inekler tırnaklarını bir yere vurup kazmaya başarlarsa orada su olduğuna işarettir*” (Togan, 1982: 23) şeklinde verilmiştir. İneklerin bir süre susuz bırakılmaları ardından da serbest bırakılmaları istenmiş ve serbest bırakılan inekler suyun yerini tırnaklarıyla işaret ettiği belirtilmiştir. Dolayısıyla insanların susuz kalmaları inekler vasıtasıyla önlenmiştir. İnekler burada insanlara yardımcı olmasıyla kutsallık ve kurtarıcılığı sembolize etmektedir.

Destanlarda inek benzetme sembolü olarak da kullanılmıştır. Hakas destanlarından Han Orba Destanı'nda “*İyilikle geldiği vakit, o vakit ineğin boynuzları gibi, iki dost olacağı*”

(Aktaş, 2011: 57), Uygur destanlarından Boz Körpeş ile Kara Göz Ayım Destanı'nda "*Suyağıl'dan ses çıkmıyordu. Yarı boğazlanmış inek gibi hırıldıyordu*" (İnayet, 2013: 83), Uygur destanlarından Boz Yiğit Destanı'nda: "*İnek gelip bağırdı, onun yavrusu var mı? Buzağı gözlü Boz Yiğit, bu eğlencede var mı?*" (Mehmet, 2011: 343) şeklinde benzetmelere yer verilmiştir.

Hayvancılıkla uğraşan Türklerde ne kadar çok hayvana sahip olursan o kadar zengin olduğun anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle hayvanların sayılamayacak kadar oluşu bolluğu, bereketi ve zenginliği ifade eder. İneğin bolluk ve bereket sembolü olarak görülmesi, Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda "*Babam yılka sürülerini ve inek sürülerini daha yakın yerlere kovalayıp getirmelerini ve gelen misafirlere ikram etmek için iyilerini seçmelerini söyledi*" (Suleymanov vd., 2014b: 167) şeklinde verilmiştir. Verilen bu örnekte inek bolluk ve bereket sembolü olarak görülmektedir. Bazı durumlarda inek kısırlık ve bereketsizlik sembolü olarak görülmektedir. Hakas destanlarından Han Orba Destanı'nda "*Kırk yıl yavru lamayan düveyi, kafasına vurup et yaptı*" (Aktaş, 2011: 51) şeklindedir. Verilen örnekte yavru lamayan ineğin kesilerek yenildiği belirtilmiştir. Bu örnekten anlaşılacağı gibi Türkler kutsal kabul ettiklerinden gelen olumlu özellikleri bereket sembolü olarak görürken, yine aynı kutsal kabul ettiklerinden gelen olumsuz özellikleri gördüklerinde de mutlaka cezalandırmaktadırlar.

Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nda ise mitolojik ineğin yük hayvanı sembolü olarak kullanılması gerektiği ifade edilmiştir. Destanda "*Altın sarısı kutlu gökyüzünden kızıl alacalı ineğin çekeceği kadar yük alsın*" (Ersöz, 2009: 318) şeklinde yer verilmiştir.

Destanlarda yük sembolü olarak görülen at, eşek, fil ve deve gibi hayvanların haricinde öküz/inek de yük sembolü olarak geçmektedir. Öküzün/ineğin yük sembolü olarak görülmesi diğer hayvanlar gibi taşımacılık yapmasından değil, toprak işlemedeki büyük katkısından dolayıdır. İlkel tarım faaliyetlerinde güce ihtiyaç duyulmasından dolayı öküzün/ineğin fiziksel yapısının uygun olması bu alanda değerli olarak görülmesini sağlamıştır. Bundan dolayı öküz/inek, tarım sembolü olarak görülmektedir. Sığır (öküz, inek, boğa) On İki Hayvanlı Türk Takvimin de zaman sembolü olarak kullanılmıştır. Ayrıca öküz, kabalık (olumsuzluk) sembolü olarak da geçmektedir. Güçlü, kuvvetli yapısının

olumlu anlamda benzetme sembolü olarak kullanılması sadece Oğuz Kağan'ın fiziksel olarak benzetilmesinde karşımıza çıkmaktadır. Bunun haricinde destandaki diğer benzetme örneklerinde kaballığı, orantısız gücü ve iri yapısı olumsuzluk sembolü olarak kullanılmıştır. İnek ise destanlarda bolluğu, bereketliliği ve zenginliği sembolize etmektedir. Destanlarda bir diğer sembolik hayvan boğadır. Boğa, yer ve gök sembolü olmasının yanında alplığı ve yiğitliği de sembolize etmektedir. Dede Korkut destansı hikâyelerinde gerek Boğaç Han gerekse Kan Turalı, güç sembolü boğayı yenen taraf olarak görülmektedir. Yiğitler ile hayvanlar arasındaki mücadelelerde boğa üstün güç olarak görülmekle beraber bu mücadele sonucunda boğanın yenilen taraf olmasıyla güç sembolü kahramana geçmektedir. Boğa, ilk devir Türklerde kuvvet ve kudret, hükümdar ya da hükümdarlık sembolüdür. Destanlarda boğa kötülük, ölüm, kurban (adak), kızgınlık ve asabiyet sembolü olarak da kullanılmıştır.

4.1.2. Küçükbaş Ehli Hayvanlar

4.1.2.1. Koyun, Koç, Keçi, Teke

Göktanrı ve özellikle atalar ile ilgili olan sembolizme bağlı olarak koç, koyun ve keçi ataların sembolü olan ongun olarak da görülür. Koç ongunu Kem ırmağı kıyılarında gelişen ve Kağnılı boylara atfedilen Tagar kültürünün sembolüdür. Koç kavimlerin türeyiş efsanelerinde yer almaktadır. Bu efsanelerde koyundan türeme de söz konusudur (Çoruhlu, 2019: 214-217). Koyun ve koç bozkır şartlarında hızlı manevra gücüyle Türklerle hayat hakkını sağlamış, yününden dokunanlar ile de yüzyıllar boyu Türklerle anılacak bir sanat ürününe malzeme oluşturmuştur. Bu inanışlar nedeniyle de at, koyun ve koç gibi figürler mezar taşlarına işlenmiştir (Beydiz, 2016: 213). Koyun, Türkçe Sözlük'te: "Geviş getirenlerden eti, sütü, yapağısı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan (*Ovis aries*)" (2005: 1225); Koç ise: "Damızlık erkek koyun" (2005: 1193) olarak tanımlanmıştır. Eski Türk yazıtlarında "koy" şeklinde, klasik Uygurca da ise "koyn" biçiminde geçmektedir. Özbek, Kazak ve modern Uygur Türkçesinde "koy" şekli kullanılmış olup Osmanlı Türkçesinde "koyun" olarak ifade edilmiştir (Çoruhlu, 2019: 211). Bulunan hayvan kemiklerinin analizlerine göre koyunun ilk MÖ 8000'de Zevi Çemi-Şanidar'da evcilleştirildiği belirtilmiştir (Beydiz, 2016: 207).

Yüksek dağların sarp yamaçlarından, ulaşılabilen ve en aydınlık yerlere ulaşabilen yeterince çevik ve dayanıklı bir hayvan olan keçi sembolik olarak eski Türk inanç sisteminde

ve mitolojisinde aydınlığı, erişilmeze erişebilirliği, bereketi, zenginliği, asaleti, yüceliği, bilgeliği ve hâkimiyeti temsil etmektedir (Dalkıran ve Bayrak, 2019: 27). Keçi, Türkçe Sözlük'te: "Geviş getirenlerden eti, sütü, derisi ve kılı için yetiştirilen, genellikle çenesinde sakalı olan memeli hayvan (*Capra hircus*)" (2005: 1125) olarak tanımlanmıştır. Dağ keçisi ayrıca dağ sembolizmi ile ilgilidir. Taoizm'de bu konuya ilişkin kutlu dağ efsanesi vardır. Efsaneye göre bu dağda Türkçe olarak sığın otu denilen bir ot yetişiyordu. Keçi, sığın otundan yiyerek ölümsüzlüğü elde ettiği için sonsuzluk/ölümsüzlük sembolü haline gelmiştir (Çoruhlu, 2019: 217-218).

Göktürklerin büyük tanrısının dört renk ile dört boyu temsil eden dört oğlundan; Yeşil Han'a ilkbaharın başında bir koyun yavrusu kurban edilirdi. Yeşil Han'ın idaresindeki boyun ongunu keçi idi. Keçi yavrusu Hitit efsanelerinde de geçmektedir. Kırgızlarda (Çiçan Ata) adında keçileri koruyan bir evliya vardı. Altaylılara göre Tufan olacağını ilk olarak demir boynuzlu, gök yeleli bir keçi haber vermiştir (Uraz, 1992: 150-151).

Koyun erken devirlerde Gök Tanrı'ya kurban edilirdi. Günümüzün Şamanist topluluklarından Beltirler göge kurban merasimlerinde beyaz koyun veya oğlak kurban ediyorlardı. Bu kurban törenin de evvela hayvanın bel kemiği kırılır ve sonra karnı yarılır. Ağzı tıkalı olduğu halde hayvan bağırsa kurbanların makbul olduğuna inanılırdı. Koyun ve keçi (beyaz olmayan renkte) zaman zaman yer tanrısının hayvanı da sayıldığından özellikle matem törenlerinde yere de kurban edilmiştir. Koyun ve koç cinsinden hayvanlar Yer Tanrıya veya yer unsuruna kurban ediliyordu. Türkler özellikle matem merasimlerinde öküz ve koç cinsinden hayvanları canlı olarak yere gömerek kurban etmişlerdir. Yer Tanrısına verilen kurbanın kanı toprağa akıtılırdı. Yer Tanrı'ya kurban verilmesinin sebeplerinden birisi de toprağın verimliliğini arttırmaktır. Yer ve Gök Tanrıya kurban Göktürklerde de devam etmiştir. Cenaze merasimlerinde ataların ruhlarına koç veya koyun kurban edilmiştir. Koyun, Şamanizmle ilgili çeşitli koruyucu veya kötü vasıflı ruhlara (şerrinden emin olmak için) da kurban edilmiştir. Koç İslamiyetten sonra güç, kuvvet ve yiğitliğin sembolü olarak görülmüştür. İslami tasavvurlarda kurban ve ölüm sembolü olan koç, aynı zamanda Hz. İsmail'in kurban olarak adanışının sembolüdür (Çoruhlu, 2019: 211-221). Evlat sahibi olmak için kurban adama sembolü Kazak destanlarından Kındırbay Oğlu Kobılandı Destanı'nda: "*Koyundan koçu adak olarak adadı*" (Türkmen ve Arıkan, 2007: 749) şeklinde geçmektedir. Evlat sahibi olamayan bundan dolayı toplumda hor karşılanan Kındırbay'ın

çocuk sahibi olmak için adak adaması, Hz. İbrahim'in evlat sahibi olmak için adak adamasını sembolize etmektedir. Kurban sembolizminin olduğu diğer örnekler Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: "*Sarı başlı beyaz koyun adak için, kurban olarak kesildi*" (İnayet, 2017: 59), Tuva destanlarından Kangıvay-Mergen Destanı'nda: "*Yedi hanı çağırıp getirip, Tanrı'ya adaklı boz yedi enenmiş koç kesip*" (Ergun ve Aça, 2004: 495) şeklindedir.

Koyun, On İki Hayvanlı Türk Takviminde zaman sembollerinden biridir. Turan'ın belirttiği şekliyle; bu yılda nimetler bollaşır, insanlar iyilik ve hayra mütemayıl olurlar; yağmur çok yağar gerçi fitne ve karışıklık çıkarsa da çabukça sükûn bulur ve asayiş yerine gelir. Bu yılın ilkinde doğan güzel yüzlü, rızkı bol, yüce himmetli olur; ortasında doğan vefasız, düşman ve az çocuklu olur; sonunda doğan ebleh ve kısa ömürlü olur (2009: 104).

İbn Fadlan, Oğuzların yetiştirdiği koyun ve koçların çok yağlı olduğunu belirtmiştir. X. yüzyılda Oğuzeli'nden Horasan ve Maverâünnehir'e getirilen koyunların en iyisi olduğu kabul edilmiştir. Bu cinsin "Karaman" türü olduğu ve kaynaklarda IX-XII. yüzyıllarda bu koyun cinsine "Türkî" denildiği belirtilmiştir. İbn el-Fakth'de, Türk koyunlarının çok iri olduğunu ve kuyruklarının yerde sürüklendiğini yazmıştır. Türkî koçlara XII. yüzyılda Belh bölgesinde de rastlanılmıştır (Beydiz, 2016: 210). Koç, koyun ve keçi İslamiyet'ten evvelki devrede Türklerin ve çevrelerinde benzeri şartlarda yaşayan diğer toplulukların en önemli sembollerinden birisidir. Bu hayvanlar yaylak-kışlak arasında gidip gelerek yarı-göçebe bir hayat tarzı yaşayan Türklerin başlıca besin kaynaklarını oluşturmaktadır (Çoruhlu, 2019: 211). Bu hayvanların destanlarda tespit edilen besin kaynağı sembolü olduğu örnekler, Oğuz Kağan Destanı'nda: "*Oğuz yurda varması şerefine toy için doksan bin koç ve dokuz yüz kısrak kesilmesini emretti*" (Togan, 1982: 47), Nogay destanlarından Çora Bahadır Destanı'nda: "*Yemeğine Yaşlı Narik, semiz koyunları kestirdi*" (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 79), Nogay destanlarından Aysılın Oğlu Ahmet Destanı'nda: "*Ahmet on keçisini alıp güderek evine geldi. Bu evine bir keçiyi kesip, anasına et yemeği pişirtip yemeğe oturdu*" (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 36), Başkurt destanlarından Kara Yurga Destanı'nda: "*Çamçak çamçak koyup balları, toyunuzu bekleyelim. Koyun yağından kavurup, yivasalar pişirelim*" (Suleymanov vd., 2014a: 303), Türkmen destanlarından Yusuf Bey-Ahmet Bey Bozoğlan Destanı'nda: "*Hamza Kızılbaş, büyük şah vaktinde on dört koyunu yüzdürüp, etini yiyip, yağını yalayıp, çorbasını dört yudumda içip karnının yarısını doyurup oturdu. O, altmış dört*

koyunun derisinden yapılmış abasını sırtına giydi. Yirmi koyunun derisinden yapılmış başlığını başına koydu” (İ. Özkan, 1989: 436), Nogay destanlarından Bozyiğit Destanı’nda: *“Allah için toy olsa, koyun kuzu kesiniz”* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 64) şeklinde geçmektedir.

Renk sembolü, Türklerin kültür hayatında önemli bir yere sahiptir. Ağ (ak) renk olumlu anlam taşıırken, kara renk ise olumsuz bir anlam taşımaktadır. Türk kültüründe hayvanlara verilen renklere bir çağrışım veya sembolik anlam yüklenmektedir. Dede Korkut destansı hikâyelerinden Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu’nda Bayındır Han toy verip beylerin oturma düzenini belirtirken oğlu olanları ağ (ak) otağa, kızı olanları kızıl otağa, oğlu kızı olmayanları ise kara otağa oturtmaktadır. Ak otağa oturtulan beylere ağ koyun, kara otağa oturtulan beylere ise kara koyun yahnısı verilmektedir (Gökyay, 2007: 25). Destanda koyunlara verilen ak ve kara renkleri sosyal statüyü belirlemek içinde kullanılmıştır. Metinde ağ (ak) koyun makbul ve yüceltilmiş, kara koyun ise makbul olmayan, dışlanmışlık ifadesi olarak görülmektedir. Verilen bu örnekte kara koyun ifadesindeki olumsuzluk aslında koyunun kendinde değil rengin Türk kültüründeki sembolik ifadesindedir.

Koyunun destanlarda bolluk ve bereket sembolü olarak yer aldığı örnekler, Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: *“Sık ormanı kaplayıp, sayısızca koyun oldu”* (İnayet, 2017: 29), Kazak destanlarından Orak ile Mamay Destanı’nda: *“Atamın adı Anşıbay, vurduğu sağ kurtulmamış, koyunları biner biner kuzularmış”* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 259), Başkurt destanlarından Kıpçak Yiğidi ile Başkurt Kızı Destanı’nda: *“Kıpçak boyu yiğidi, şalvarına altın süs yaptırmış, yüz koyunu, bin devesi varmış gibi”* (Suleymanov vd., 2014b: 561), Tuva destanlarından Haan-Tögöldür Destanı’nda: *“Hanın on bin koyununun arasından Bora-Kalçan, koçları her kişiye erzak olarak dağıtan Demir-Ool güreşçiymiş”* (Arçın, 2014: 87), Tuva destanlarından Şööğün Bora Attıg Şööğün-Kööğün Destanı’nda: *“Ağıla sığmaz keçili, koyunlu dağına denk malı olan”* (Ergun ve Aça, 2005: 345) şeklindedir. Verilen bu örneklerde koyunların sayının çok oluşu bolluk ve bereket sembolizmi olarak görülmektedir.

Kültigin kitabesinin doğu tarafındaki şu satırlar: *“Tanrı güç verdiği için babam hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi”* ifadesi ile koyunun mücadele sahnelerinde güçsüzlüğün ve zayıflığın (Çoruhlu, 2019: 213-214) sembolü olarak

görüldüğüne işaret etmektedir. Destanlarda koyunun, güçsüzlük ve zayıflık sembolü olarak kullanılması, Başkurt destanlarından Sura Batır Destanı'nda: "*Koyun sürüsü gibi sürükleme*" (Suleymanov vd., 2014d: 83), Kazak destanlarından Edige Destanı'nda: "*Koyun gibi Kalmuklar*" (Türkmen ve Arıkan, 2007: 183), Özbek destanlarından Çamlıbel Kuşatması (Çambil Kamali) Destanı'nda: "*Çelik davulları dövün, at başını bağlayın! Esir edip Arapları, onlar keçi siz kasap. Keçi gibi bağırıp kesin*" (Solmaz, 2021: 45) şeklindedir.

Koçun geçiş dönemlerinden doğum öncesi sembolü olarak kullanılması, Kazak destanlarından Akjonas Oğlu Er Kenes Destanı'nda: "*Kadın bir gün aş erer, koyundan koç kestirir*" (Türkmen ve Arıkan, 2007: 1007) şeklinde verilmiştir.

Destanlarda küçükbaş hayvanlar benzetme sembolü olarak kullanılmıştır. Başkurt destanlarından Uzak ile Tuzak Balabeşnek Parçası Destanı'nda: "*Çocuğun ayakları kır kuzusu gibi hızlı*" (Suleymanov vd., 2014a: 389) şeklinde çocuğun kır kuzusu gibi hızlı olduğu, Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: "*Yılıya gidip hayvan güdüp her gün kesti semizini, koç gibi güçlenip*" (İnayet, 2017: 77) şeklinde kahramanın koç gibi güçlendiği, Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı'nda: "*Yiğidin iyisi senmişsin. Teke bedenli, deve kalçalı*" (Mukasov, 2013b: 98) şeklinde kahramanın bedeninin teke gibi olduğu, Kırgız destanlarından Ak Möör Destanı'nda: "*Keçinin ömrü kadar ömrüm kalmıştır*" (Köse, 2004: 533) şeklinde ömrün kısalığı, Uygur destanlarından Boz Yiğit Destanı'nda: "*Koyun gelip meledi, onun kuzusu var mı? Kuzu gözlü Boz Yiğit, bu eğlencede var mı*" (Mehmet, 2011: 343) şeklinde kahramanın gözünün kuzu gözü gibi olduğu belirtilmiştir.

Kırgız destanlarından Kococaş Destanı'nda avcılığı sayesinde halkının yiyecek sıkıntısını ortadan kaldıran usta avcı Kococaş, avlandığı bir gün hırs ve aç gözlülüğüne yenik düşüp önüne çıkan keçilerin hepsini vurmuş. Keçilerin ruhu Kayberen Sur Eçki, avcının karşısına çıkar ve şu şekilde konuşur: "*Avcı, oğlaklarımın hepsini öldürmüşsün, acıyla doldu yüreğim. Çocuklarımdan biri bile kalmadı. Issız yerde, şaşırıp. Tek başıma nasıl yaşarım? Gerçek Kayberen annenim ben, senden bir dileğim var. Sence de uygun ise kocasa da veriver, yoldaşım Alabaş tekeyi. Uzun olsun ömrün, şanlı, güçlü avcım benim gibi anneni ağlatma, sen de babanın biricik oğlusun kederli soyunu görmezsin, Kayberen'in ettiği duadan, demiş. O zaman avcı: Anladım sözün manasını benden tekeni almak istersin, kendin*

nereye gidersin. Elinden gelirse öldürüver, Karıp'ın biricik evladını, der.” Daha sonra avcı, Sur Ečki'ye, nişan alıp onu da öldürmek ister fakat Kayberen Ečki'yi vuramaz. Bu duruma çok sinirlenen avcı Alabaş keçinin başını bıçağı ile kesiverir. Bu durum karşısında Sur Ečki: *Teke vermedin eşimi, beslediğin kinin mi var? Soyumun çocuğunu öldürdün. Avcı benim gibi birini inlettin, vadesi gelip ömrü bitse, cesaret edip de övünme, avcı olan ölmez mi? Hepimiz ebedi miyiz, yatıp kalkıp yalvarsam Yaratan seni vermez mi, yalvardım olmadı, yeniden vurup bütün soyumu öldürüp, tam yaşlandığım sırada yalvartıp, pek çok ağlatıp benim gibi birini mahzun ettin, kutsal annen ben idim, avcı bilmedin değerimi, eğer (Tanrı) ömür verir yaşarsam görürüm avcı sonunu, demiş.* Aradan geçen zamandan sonra Ečki keçi, topal keçi olarak bir gün avcının obasına kadar gelmiş. Obada keçiyi kovalayıp hiç kimse yakalayamamış. Bu durumu öğrenen Kococaş avcı, Sur Ečki keçi ile konuştuklarını hatırlar ve onun intikam için geldiğini anlar. Avcılığından taviz vermeden bu keçinin peşine takılır. Kococaş, Sur Ečki keçinin peşinden neredeyse bütün Kırgızistan'ı dolaşır ve sonunda ona yenilir. (Köse, 2002: 282-403). Verilen bu örnekte keçi, totemistik ve animistik unsurları sembolize etmektedir.

Destanlarda mitolojik keçi sembolü, Altay destanlarından Kara-Taacı Kıs Destanı'nda: *“Ağaç kabuğu kapısında ağaç dalından at direğinde kara keçisi durdu. Sağılan sütü ilaç olan, iyi koşan kara keçiydi. Sağılan sütü nehir gibi, serveti (keçisi) dağ gibi yalanıp dolaştı. Yetmiş çatallı boynuzu, göğe ulaşıyordu. Yetmiş kulaç kuyruğu, gök Altay'ı süpürdü”* (Dilek, 2007a: 415) şeklinde verilmiştir.

4.1.3. Kanatlı Ehli Hayvanlar

4.1.3.1. Tavuk, Horoz

Tahaqu (takaqu), Türkçede horoz veya tavuğun ikisine birden verilen isimdir. Eski Türklerde tavuk sözünü Taguk, takuk, takagu ve takigu diye söylüyorlardı. Türkçe Sözlük'te tavuk; “Sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı”; horoz ise: “Tavukgillerden, tavuğun erkeği olan kümes hayvanı” olarak tanımlanmıştır. Uygur Türklerinin yazılı kaynaklarında takıgu şeklinde geçmektedir. Moğol şivelerinde ise taghaqu, takhaqu ve takiya şeklindedir. Anadolu'da tavuk şeklindeki söyleyişin geçmişi Çağatay Türkçesinden başlayıp, kuzey doğuda Altay Türklerinde gelişip, Kırgız ve Kazak Türklerine kadar uzanmaktadır (2005: 1923, 899; Ögel, 2022: 397-398; Çoruhlu, 2019: 261).

Tavuk sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde tavuk, Azerbaycan Türkçesinde toyug, Başkurt Türkçesinde tavık, Kazak Türkçesinde tavık, Kırgız Türkçesinde took, Özbek Türkçesinde tavuk, Tatar Türkçesinde tavık, Türkmen Türkçesinde tovuk, Uygur Türkçesinde tohu şeklindedir. Horoz sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları ise: Türkiye Türkçesinde horoz, Azerbaycan Türkçesinde horuz, Başkurt Türkçesinde ätäş, Kazak Türkçesinde äteş, Kırgız Türkçesinde koröz, Özbek Türkçesinde horaz, Tatar Türkçesinde ätäç, Türkmen Türkçesinde horaz, Uygur Türkçesinde ğoraz (Ercilasun vd., 1991: 858-859, 346-347) şeklinde kullanılmaktadır.

Oğuz Kağanın kurultay anında sağındaki kırk kulaçlık direğin üstüne koyduğu “altın tavuk” ve altına koyduğu “ak koyun” ile solundaki direğin üstüne koyduğu “gümüş tavuk” ve altına koyduğu “kara koyun” bilinçle bilinçdışının sembolleridir. “Altın” ve “ak” kelimeleri bilincin saflığını, uyumdaki uzlaşmacı yanını; “gümüş” ve “kara” kelimeleriye bilinçaltının el değmemiş karanlık tarafını (Özcan, 2003: 81) sembolize etmektedir. Tavuk, Oğuz Kağan Destanı’nda şu şekilde geçmektedir: “*Oğuz Kağan, üç oğlunu doğuya, diğer üç oğlunu ise batıya göndermiş. Doğuya giden üç oğul altın bir yay bulmuş, batıya giden üç oğul ise üç gümüş ok bulup dönmüşler. Oğuz Kağan, oğulları dönünce büyük kurultayı toplamış ve büyük ordugâhın sağ tarafına kırk kulaç uzunluğunda direk diktirip, direğin başına bir altın tavuk koydurmuş, altına ise ak koyun bağlatmıştır. Sol tarafına ise kırk kulaç direk diktirip, direğin ucuna bir gümüş tavuk koydurmuş, altına ise kara koyun bağlatmış. Sağ tarafa Bozokları, sol tarafa ise Üçokları oturtmuştur*” (Bang ve Rahmeti, 1936: 31-33).

Horoz, Pazırık kurganlarından çıkarılan eserler arasında deriden kesilmiş veya lahitler üzerine oyulmuş ya da elbiselerde yer almış şekilde karşımıza çıkar. Horozun ötüşü ile tan ağardığı, karanlıktan aydınlığa ulaşıldığı ve kötü ruhların kovulması sembolize edilmektedir (Çoruhlu, 2019: 261). Destanlarda horozun ötüşünün sembolize edildiği Uygur destanlarından Kızıl Gülüm Destanı’nda: “*Ateşli gözüm hiç uykuya gitmiyor, niye horoz ötmüyor, sabah olmuyor?*” (İnayet, 2004: 139) şeklinde verilmiştir.

İran mitolojisinde mitra inancına bağlı olarak yeniden dirilişin ve ışığın habercisi olan horoz, Zerdüştilikte ateşi ve güneşi temsil eder. Yahudilik’te günahlardan kurtulmanın aracı olarak kefaret ayinlerinde kullanılır. Hristiyanlar onu, İsa-Mesih’in sembolü kabul ederler. Türklerde horozla ilgili inançlarda Şamanizm’in etkisi bulunmaktadır (Çatalbaş, 2011: 53).

Altın tavuk (tavuk ve horoz cinsi) Türklerde hükümdar ailesinin, gümüş tavuk ise hükümdar ailesinden olmayan soylu kişilerin sembolü (Çoruhlu, 2019: 262) olarak görülmektedir.

Tavuk, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde zaman sembolüdür ve onuncu yıla tekabül eder. Turan'ın belirttiği şekliyle bu yılda; yiyecek çok olur fakat bu hayvanın yerken yiyeceğini karıştırdığından karışıklık çıkar. Hastalık çok olur, bazı yerlerde zelzele tahribat yapar, alışveriş kesilir, eşya pahallanır, bazı yerlerde büyük harpler olur. Halk hakikatsiz, mürüvvetsiz ve vefasız olur. Hububat az olur. Hayvanat çoğalır ve kadın hastalıkları, çocuk düşürme vaki olur (2009: 105).

Destanlarda tavuk benzetme sembolü olarak kullanılmıştır. Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: "*Gevşek durursak düşmana, ot gibi çiğnemez mi? Tavuk gibi dağılırsak, darı gibi dermez mi?*" (İnayet, 2017: 123), Başkurt destanlarından Cengizname Destanı'nda: "*Tavuk musun sen, külde ağnayıp yumurta yapmaya?*" (Suleymanov vd., 2014c: 80) şeklinde verilmiştir.

Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda ot yiyen hayvan sembolü olarak ifade edilen tavuk destanda: "*Yaban tavuğu; yavru çıkarıp, çoğalıp yavruları kuş olup, öz başlarına uçana dek, yaz mevsimi geçene dek, koyu orman aramaya rahatlıkta, bollukta çoğalmaya deyip düşünmüş*" (Suleymanov vd., 2014a: 64) şeklinde geçmektedir. Burada tavukla annelik duygusu ve yavrularına olan bağlılık sembolize edilmiştir.

Türklerin göçebe yaşam tarzından yerleşik düzene geçtiğinin sembolize edildiği Uygur destanlarından Çin Tömür Batur Destanı'nda: "*Bir tavuğu kümeste*" (İnayet, 2004: 157) şeklinde verilmiştir. Burada tavuğun kümeste olması yaşamsal bir hayat düzeninin oluştuğunu göstermekte ve yerleşik hayatı sembolize etmektedir.

4.2. Evcil Hayvanlar

4.2.1. Kedi

Kedi, yerleşik kültürün ve şehir hayatının bir ev hayvanıdır. Japon kültürü içinde pek çok sembolik anlam ifade eden ve önemli görülen kedi, Proto-Türk hayvancı Türk kültüründe bir önem taşımamaktadır (Ögel, 2020: 681). Türkçe Sözlük'te kedi:

“Kedigillerden, köpek dişleri iyi gelişmiş, kasları çevik ve kuvvetli, evcil veya yabani, küçük memeli hayvan (*Felis domesticus*)” (2005: 1126) olarak tanımlanmıştır. Kedinin, Türk lehçelerinde kullanımları; Türkiye Türkçesinde kedi, Azerbaycan Türkçesinde pişik, Kırgız Türkçesinde mışık; Özbek Türkçesinde müşük; Türkmen Türkçesinde pişik, Uygur Türkçesinde möşük; Başkurt Türkçesinde bisäy; Tatar Türkçesinde pisi; Kazak Türkçesinde mısık (Ercilasun vd., 1991: 462-463) şeklinde kullanılmaktadır.

Aslan, kaplan, pars gibi kedigiller familyasından olan bu hayvana zaman zaman simgesel olarak diğer yırtıcı hayvanların özellikleri de atfedilmiştir. Kedi dişlerinin gelişmiş olması, çevik ve kıvrak bir gövdeye sahip olmasından bu yakıştırmalar kullanılmıştır. Bununla birlikte gövdesinin küçük olması, diğer büyük hayvanlarla mücadele edememesi ona kurnazlık, hilekârlık, nankörlük gibi yakıştırmalara da sebep olmuştur (Çoruhlu, 2019: 192).

Kedinin benzetme sembolü olarak kullanıldığı Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: “*Obaya doğru yürüdü, ses çıkarmadan bahadır, kedi gibi yürüyüp yavaşça, çadırın kapısını katlayıp açtı*” (Alimova, 2017: 173) şeklinde verilmiştir. Burada kedinin fiziki olarak küçük ve hafifliği sembolize edilmiştir. Benzetme sembolü olarak kullanıldığı bir diğer destan Türkmen destanlarından Necep Oğlan Destanı’nda: “*Elbent bahşı yerinden doğrularak, fareye saldıracak kedi misali sendeleye sendeleye gidip atına atladı*” (Yılmaz, 2016: 144) şeklindedir. Burada da kendi familyasının özelliğinin getirdiği avının karşısında vahşiliği ve acımasızlığı sembolize edilmektedir.

Kedi, genel olarak olumsuz olarak görülse de aşağıda verilen örneklerde kahramanın tutsaklıktan kurtulmasına yardımcı olmasından dolayı olumlu bir sembol olarak görülmektedir. Altay destanlarından Temene-Koo Destanı’nda: “*Ala kedi sahibinin felakete düştüğünü, şimdi ıstırap içinde olduğunu, sezilmez yerden sezip, bilinmez yerden bilip, Karatı Kağan’ın Altay’ına gelip yetti. Kağanın sarayının baca deliğine çıkarak, ala kedi oturup dinledi. Kedi demir zindanın üstüne hemen çıktı. Bir kuşun sığacağı delikten tavşanı parçalayıp attı. Köyden eski bir kova bulup, kulpunu dişledi. Nehirden su doldurarak getirip, demir zindan deliğinden, demir çitin oluğundan boşalttı*” (Dilek, 2007a: 410-414), Kazak destanlarından Alpamış Destanı’nda: “*Yatarken yalnız zindanda, buradan çıkacak gün hani, şu beş günlük yalan dünyada, diye ağlıyordu bala üzülüp. Zindana düştü bir ışık, aydınlık*

oldu gündüz gibi inmiş gibi oldu taşı yarıp. Dua etti etrafında, ışığın dört dönüp, o sırada bir kedi geldi, yetiştirdi koşup, bir tandır ekmeğini, balaya vermek için işaret eder hazırlanıp kaç gündür aç yatan bala, kediden yedi ekmeği alıp. Kediyi ona gönderen Gayıp erenler, Kırklar balaya destek olmuşlar, ölüp gitmesin diye” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 97) şeklinde verilmiştir. Burada kahramanlar zindana atılmış çaresizlik içinde yatarken kedi, bir yolunu bularak zindana girer ve kahramanların beslenmelerine yardımcı olur. Kahramanların hayatta kalmaları kedi sayesinde olduğu için kurtarıcı sembolü olarak görülmektedir.

4.1.2. Köpek

Köpek, insanoğlu tarafından evcilleştirilen ilk hayvanlardan biridir. Evcilleştirildikten sonra insanoğlu ile hep birlikte yaşamaya başlamıştır. Köpek, eski dönem topluluklarının yaşamından günümüze kadar geçen süre içerisinde sembolik olarak birçok anlamda kullanılmıştır. Yaratılış mitinde Erlik’e yardımcı olduğu için olumsuzluk ve karanlık gücü sembolize eden köpek, zamanla insanoğlunun her türlü işinde ona yardımcı olmasından dolayı insanın güvenini kazanmış, sadık dostluğu ve yol arkadaşlığını sembolize etmeye başlamıştır. Ayrıca destanlarda köpek, av hayvanı, vefalı bekçi/koruyucu, haberci, zaman (On İki Hayvanlı Türk Takvimi), sosyal statü (zenginlik-fakirlik), kurtarıcı ve aşağılama/değersizlik ifadesi gibi birçok sembolik anlamda kullanılmıştır.

Müslümanlıktan önceki Türklerde mukaddes bir hayvan olarak görülen, eski Türk dilinde it şeklinde telaffuz edilen (Caferoğlu, 1961: 5) köpek, Türkçe Sözlük’te: “Köpekgillerden, boy ve biçim bakımından pek çok cinsi olan, çok iyi koku alan, sadık, bekçilik ve avcılık gibi işler için beslenen memeli hayvan (*Canis familiaris*)” (2005: 1231) olarak tanımlanmıştır. Köpeğin, Türk lehçelerinde kullanımları; Türkiye Türkçesinde köpek, Azerbaycan Türkçesinde it/köpäk, Kırgız Türkçesinde it; Özbek Türkçesinde it, Türkmen Türkçesinde it/köpek, Uygur Türkçesinde iş; Başkurt Türkçesinde it, Tatar Türkçesinde it, Kazak Türkçesinde iyt/töbet/köbek (Ercilasun vd., 1991: 506-507) şeklinde kullanılmaktadır.

Türk mitolojisinde her şeyin bir yaratıcısı vardır. Ayıhıt, yaratıcı tanrıların genel adıdır. Köpeğin ise doğurganlık ve üreme tanrıçası İt Ayıhıta’dır (Dilek, 2014: 32). Altay Tanrı başı Akay Kine’nin ifadesi ile köpek insanın yanındaki ilk hayvandır ve Gök tarafından hediye edilmiştir; köpek, ak hayvandır (Arpacı, 2012: 198). Alimbay’a göre

köpek, Kazak Türklerinde kutsal kabul edilen hayvanlardan biridir. Kazaklar arasında anlatılan yaratılışla ilgili mitlerden birine göre, Tanrı, insanı çamurdan yarattıktan sonra göbeğinden bir parça çamur alıp ondan köpeği yaratmıştır ve insanın göbek deliği bundan kalmıştır. Köpek, insanın çamurundan yaratıldığı için onun en sadık arkadaşı olmuştur (Argynbayev, 2016: 2).

İnsanoğlunun sadık dostu köpeğin, kökeni hakkında bugüne kadar birçok tahminler yürütülmüş ve birçok araştırmalar yapılmıştır. Moleküler düzeyde yapılan çalışmalar köpeğin atasının kurt olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, yapılan çalışmalarda bu geçmişin taş devrine kadar uzandığı ve köpekgillerin atası olan kurdun da (*Canis lupis*) yaklaşık 10-15 milyon yıl önce yaşamış *Tomarctus*'ların evrimi sonucu ortaya çıktığı görüşü kabul görmektedir. *Tomarctus*; günümüzde yaşayan kurt, köpek, çakal ve tilkilerin ilk atası olarak kabul edilmektedir (Erol, 2008: 3).

Köpek, Neolitik dönem başlamadan önce evcilleştirilen tek türdür. Batı Asya'daki evcil köpeklerin ilk örnekleri Natuf mezarlarından (MÖ 12000) da bulunmuştur. Dünyanın en eski tapınağı olarak bilinen Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşim Göbeklitepe'de bulunan evcil köpek kalıntıları Anadolu'da evcilleştirilmiş köpeğin en eski örneğidir. Köpek, Çin, Kore ve Japon mitolojilerinde koruyucu hayvan olarak görülmektedir (Siddiq, 2019: 69-70, 109).

Caferoğlu'nun belirttiğine göre, İslamiyet'in bilhassa Şafiîlerin, köpeği murdar bir hayvan olarak görmesine rağmen, Türklerin aynı din çevresine girdikten sonra bile eski millî kült ve geleneklerine bağlı kalarak, köpeğe karşı hürmetkâr olmayı sürdürdüklerini belirtmiş; Proto-Bulgarların köpeğe taptıklarını ifade etmiştir (1961: 1). Bu tapınma çerçevesinde, Bulgarlar köpek ulumasını hayra yorarlar, bunun yıl boyunca bereketi müjdelediğine inanırlar (Baldick, 2011:42). Altay Türklerinde köpek kutsal olarak görülmektedir. Onlarda köpek dövülmez, kanı dökülmez; eğer köpek tüfikle vurulmuşsa o tüfeğin artık hedefini vuramayacağına inanılır. Kazak ve Karakalpak Türklerinde köpek, yedi hazineden biri sayılmaktadır (Dilek, 2021: 422-424).

On İki Hayvanlı Türk Takviminde bir yıl adının ıt/it/köpek denilmesinin köpeğin eski Türk hayat ve kültüründe sempatik bir yer aldığını; ayrıca, köpeğin zannedildiği kadar mundar bir hayvan olmadığını, yoksa köpeğin Türk efsanelerinde geniş bir yer

tutmayacağını belirtmiştir (Caferoğlu, 1961: 1). Zaman sembolü olan köpek, On İki Hayvanlı Türk Takviminde on birinci yıla tekabül etmektedir. Turan, bu yılın özelliklerini şu şekilde açıklamaktadır: “fitne, karışıklık ve kan dökücülük, at ve katır ölümü olur, hayvanların kıymeti artar; hırsızlar ve yol kesiciler çoğalır, kış gayet soğuk geçer; çok hastalık olur; veba ve ölüm korkusu artar ve düşman, halk arasına muhalefet sokar. Yılın evvelinde doğan fena tabiatlı ve köpek sıfatlı ve münasebetsiz, cenkçi, doğru söyleyici olur. Ortasında doğan akıllı, bilgili fakat itibarsız olur. Sonunda doğan kahraman, yiğit, vefalı ve yüksek sesli olur. Bu yılın ilkinde doğan kız veya erkek kötü söyleyici, haris ve obur olur; ortasında doğan kavgacı, sonunda doğan kanaatkâr ve vefalı olur” (Turan, 2009: 105).

Köpek, Anadolu mitolojisinde cehennem kapısının bekçiliğini sembolize etmektedir (Beğenç, 1974: 75). Avcılıktaki becerileriyle itibar kazanan köpek, zamanla farklı alanlarda insana hizmet vermeye başlamış, sahibinin evini, malını mülkünü korumuş ona bekçilik yapmıştır. Sürülerin kurt, ayı vs. gibi yırtıcı hayvanlardan ve hırsızlardan korunması için çoban köpeklerine ihtiyaç duyulmuştur. İnsanın bu sadık dostu savaş alanında da kendisine hizmet etmiştir (Argynbayev, 2016: 15). Köpekler, güçlü hisleri, sezileri sayesinde tehlikeleri önceden sezer ve ona göre kendini hazırlar. Köpeklerin geçmişten gelen en önemli özelliği bulunduğu yerleşim yerini korumasıdır. Türk mitolojisinde kutsal kavak ağacının altında yatan, yer yeraltı güçlerinin yollarını gözetleyen, zincirlenmiş Azar ile Kazar adlı iki köpek (Dilek, 2014: 175) de bu bekçiliğin/koruyuculuğun sembolüdür. Destanlarda köpeğin bekçilik/ korumalık sembolü olarak kullanıldığı örnekler; Dede Korkut destansı hikâyelerinden Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu’nda: “*Meger Sultanum, oğlan ol arada atdan yıkılmışıdı. Karga kuzgun kan görüp oğlanın üstüne konmak isteridi. Oğlanın iki kelbcügezi varıdı. Kargayı kuzgunu kovarıdı, kondurmazıdı*” (Gökyay, 2007: 33), Altay destanlarından Alıp Manaş Destanı’nda: “*Ak-Boz atın geldiğini, arslan gibi köpekleri sezmedi*” (Ergun, 1997: 124), Altay destanlarından Maaday-Kara “*Yedi boğumlu demir kavağın altında, birbirine eş iki kara köpek şimdi yerde uzanmış yatıyorlar. Alpler alış col'lara sapmasın diye onları gözetirler. Erlik Bey'in kara (kötü) yolunu hırlayarak keserler*” (Bekki, 2007: 352), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı’nda: “*Demir kavak ağacı dibinde, demir zincire zincirlenmiş, yedi boz köpek vardı. Ala gözü kanlanan, azı dişi gıcırdayan, alp yolunda avlanır, yiğit yolunu bekler. Bir yıllık uzaktan koku alır, bir aylık uzaktan görürlerdi. Birbirine eş yedi boz köpek, hayvan otlağını korurdu, insanların yurdunu beklerdi*” (Dilek, 2007a: 220), Altay destanlarından Katan-Kökşin le Katan-

Mergen Destanı'nda: *"Sezici, hırçın iki köpeği, kapının yanını dikkatli koruyup, Erlik'in yoluna bakıp, havlayıp durmuşlar"* (Dilek, 2007b: 260), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: *"Halkımı sen yöneteceksin, kapımı bekleyen kara köpek muhtemel seninle birlikte gelecek, kapılarım bekçisiz kalacak, kapısında köpeği olmayan Kağan nasıl yaşayabilir?"* (Bekki, 2007: 548), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı'nda: *"Kapı önündeki it"* (Dilek, 2007b: 259), Altay destanlarından Şulmıs-Şunı Destanı'nda: *"Bir yıllık yerden koku alan, birbirine benzer iki boz köpek, kapı önünde yatardı"* (Dilek, 2007b: 322), Başkurt destanlarından Kara Yurga Destanı'nda: *"Mokaş, çadırın kayışında bağlı duran yorgayı çalıp gitmiş. Bunu fark edip yayladaki köpekler ürüyünce, Elbey sıçrayıp uyanmış"* (Suleymanov vd., 2014a: 304), Tuva destanlarından Aldın-Kurgulday Destanı'nda: *"Gece olunca avlumu gözler sarı gödek itim, nöbet tutup konar oldu"* (Ergun ve Aça, 2004: 565), Tuva destanlarından Han Şilgi Attıg Han Hülük Destanı'nda: *"Obama yurduma göz kulak olmaları için, iki köpeğime buyruk veririm"* (Ergun ve Aça, 2005: 197), Tuva destanlarından Kangıvay-Mergen Destanı'nda: *"Dört alacalı köpek, havlayarak geldi"* (Ergun ve Aça, 2004: 489), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes Destanı'nda: *"Keçe ile kaplanıp kurulan bir çadır görür. Ağzını açıp dişlerini gösterip gözleri kan dolan çok büyük bir it ona doğru koşar"* (Suleymanov vd., 2014b: 630), Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı'nda: *"Kapı önünü bekleyen, iki kara köpeğimi, bırakıp sal dedi"* (Dilek, 2007a: 113) şeklinde verilmiştir.

Türklerin sosyal yaşamı içerisinde önemli ve olumlu anlamlar ifade eden köpeğe, coğrafi değişimler ve etkileşimlerle beraber olumsuz bir anlam yüklenmeye başlanmıştır. Türkeri Baltacı'ya göre, köpekle ilgili olumsuz algının oluşmasında din ve ahlak anlayışının önemli bir etkisi vardır. Köpeğin bulunduğu eve meleğin girmeyeceğine dair inanç bu olumsuzluğun başında gelmektedir. Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın içine yerleştirildiği cennetin kapısına şeytani buraya sokmamak için nöbetçi konulan köpeğin şeytana uyararak görevini yerine getirmediğini ve bundan dolayı Tanrı tarafından cezalandırıldığını anlatan mit ya da efsanelerinde olumsuz algının ortaya çıkmasında ciddi anlamda etkili olduğunu dile getirmiştir (2015: 3). Türkler için obanın/evin bekçisi ve koruyucusu sadık dostu köpeğin olumsuzluk, aşağılama, değersizleştirme sembolü olarak kullanıldığı örnekler; Tuva destanlarından Kangıvay Mergen Destanı'nda: *"Kangıvay Mergen insandan doğarken, ben itten doğmuş değilim"* (Ergun ve Aça, 2004: 474), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı'nda: *"Dört gözlü dişi kara it olup kal"* (P. Ergun, 2010: 303), Kırgız

destanlarından Bağış Destanı'nda: *"Bir damla suya muhtaç edip, köpek yerine koymazsam"* (Öztokmak, 2019: 317), Nogay destanlarından Koplanlı Batır Destanı'nda: *"İt nesilli mirzalar"* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 170), Başkurt destanlarından Karagülumbet ve Akkülumbet Destanı'nda: *"Sadece köpeklerin belli bir karıları yoktur. İstedikleri zaman karşılaştığı birisiyle kavuşur. Ağabeyim de öyle yaşamayı düşünmüştür, diye gülmüş"* (Suleymanov vd., 2014c: 524), Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı'nda: *"Utanca kaldı kırk yiğit, köpek kadar değeri yok"* (Mukasov, 2013b: 34), Kazak destanlarından Mırkı Batır Destanı'nda: *"Halkın fikrine bakılırsa, ölmüş köpek kadar görmüyor, ölmesi değersiz köpek gibi görüyorlar"* (Sakenov ve Avespayeva, 2009: 153), Kazak destanlarından Karabek Batır Destanı'nda: *"Kalkan adında bir kuldu, babana koyun güttürüp, anana tezek toplattırıp, köpek hayatı yaşattı"* (Arıkan, 2007: 467), Hakas destanlarından Altın Arığ Destanı'nda: *"Alçak köpek, alçak it Alp Han Kız, maddeye, mala doymadın"* (F. Özkan, 1997: 155), Başkurt destanlarından Targın Batır Destanı'nda: *"Babana lanet, it Nogay"* (Suleymanov vd., 2014b: 552), Çuvaş destanlarından Ulip Destanı'nda: *"Ulip inandı köpeğe, yola çıktı Sıncay tepesine"* (Bayram, 2013: 486), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı'nda: *"Sizin gibi köpeklere acımam. Yorga kula atın kuyruğuna, melez ağacı bağlarken sen acımadın, it oğlu!", "Hara Ninci'yi, halkın önünde rezil ettin sen, köpek!"* (Killi Yılmaz, 2013: 87, 123), Çuvaş destanlarından Ulip Destanı'nda: *"Ay, satılmış! Kaypak kişi, pis köpek"* (Bayram, 2013: 79), Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı'nda: *"Hırsız köpek aldı bütün varımı, padişah isen alıp ver itibarımı"* (Mirzayev ve İşankul, 2011: 131), Uygur destanlarından Abdurrahman Hoca Destanı'nda: *"İtlerin kanlarını saçarım"* (İnayet, 2004: 100), Kazak destanlarından Kökşe Batır Destanı'nda: *"Yanı başımızda it Kalmuklar, eteğimize yapışıp huzuru bozdular"* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 935), Nogay destanlarından Edige Destanı'nda: *"Han büyük yarış atı ile giderken, bunu kırk it ikiye bölünüp, yirmişer olup hanın sağ ve sol yanından kuşatıp, attan düşürüp parçalamak istediklerini görür"* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 91), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı'nda: *"Kadınlar it imiş, içten yiyen kurt imiş"* (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 40) şeklinde verilmiştir.

Altay yaratılış mitinde, cesetleri Erlik'in fenalıklarından korumak için Ülgen, bir köpeği bekçi koymuştu. O zaman köpekler insanlar gibi tüysüzdü. Erlik, köpeğe: "Beni bu saraya bırakırsan sana kürk veririm. Daha üşümezsin. Hem sana öyle bir yemek veririm ki, bu yemeği yersen bir ay açlık duymazsın" dedi. Köpek bu sözlere kandı. Erlik'i saraya cesetlerin yanına bıraktı. Erlik, kendi canından üfledi: "Bunların hepsi benim gibi olacaktır"

dedi. Cesetler canlandı. Bunlar erkek ve kadın idi. Yeryüzünde insanlar böyle türedi (Uraz, 1992: 125-126; Anohin, 2006: 20-21). Yukarıda verilen yaratılış mitinde Erlik'in köpeği kandırması ve kendine hizmet ettirmesiyle köpeğe karşı bakış açısı değişmiş ve Erlik'in yardımcısı olarak görülmüştür. Bu değişimle köpeğin karanlığı ve yeraltını sembolize ettiği örnekler, Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı'nda: *"Düve büyüklüğünce, dört gözlü kara it, hara sırta çıkıp gelir, kara taşın yanına gelmiş kara it. Korkusuz Han Mirgen, bakır gürzünü kapıp, it de olsa düzeltip, kara ite vurmuş. Oba bekçisi kara iti, vurup ezmiş"* (P. Ergun, 2010: 291-292), Tuva destanlarından Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı'nda: *"Onu geçsen bile, Ezer, Kazar iki iti var. Onlar yukarıya çıkan canlıyı yukarıdan parçalar, ineni aşağıdan parçalar, demiş"* (Ergun ve Aça, 2005: 295), Altay destanlarından Altın Ergek Destanı'nda: *"Yer altından havlayarak, korkunç iki kara köpek koşarak çıktı"* (Dilek, 2007a: 458), Altay destanlarından Er Samır Destanı'nda: *"Erlik Biy'in kapısında, anlayışlı, ferasetli iki cins köpek, çevreyi gözetleyip yatıyormuş. Kadın tarafında yatan it, altı gözlü it imiş. Er tarafından yatan it, sekiz gözlü it imiş"* (Dilek, 2002: 99) şeklinde geçmektedir.

Olumsuz anlamlarına rağmen Türk toplulukları arasında önemli sayılan bazı efsanevi köpekler vardır. Bunlar Kırgızlarda Kumayık, Başkurlarda Barak ve Müslüman Türklerde Kıtmır'dır (Çoruhlu, 2002: 154). Efsanevi köpek cinsi Barak'ın tüyleri çok ve uzundur. Bu köpek sıradan bir köpek olmayıp kutlu sayılır. Sümerler bu köpeği kutsal olarak görmüşlerdir. Kerkes adlı kuş yaşlanınca iki yumurta bırakır. Bunlardan birinden Barak, diğer yumurtadansa bir kuş yavrusu çıkar. Şamanların Barak'a binerek göğe çıktıklarına da inanılır (Uslu, 2016: 202; Uraz, 1992: 152). Türk efsanelerinde ve destanî eserlerinde daha fazla ıt/it ve Barak, nadiren de bir arada İt-Barak terkinde kullanılmıştır (Caferoğlu, 1961: 2). Barak kelimesi sadece Oğuz Destanı'nda, Oğuz'a düşman olan kavmin adı olarak şu şekilde geçmektedir: *"Qıl-Barak dünyanın karanlık tarafında bir ülkedir. Bu kavmin erkekleri kara renkli, çirkin yüzlü ve köpek gibi, kadınları ise temiz yüzlülerdir"* (Togan, 1982: 24).

Şaman memoratlarına göre her bir şamanın hayvan anası veya ilk hayvan sıfatı vardır. Yakut şamanları, iye-kul/ine-kul veya kep-kul, derler. İye-kul'ın güçsüz şaman ruhu olarak köpek donuna girdiği de görülür. Şamanların, elbiselerinin etek saçaklarındaki ve davulunun alt kısmındaki kara ve ala renkli iki köpek tasviriyle bekçilik görevini yerine getirdiği, kötü

ruhların yaklaştığını haber verdiği sembolize edilmektedir (Caferoğlu, 1961: 6; Bayat, 2006: 102, 208; Campbell, 1995: 265). Kırgız efsanelerinde Sırttan adındaki köpek kendi cinsinin hükümdarı olan azgın hayvandı. Başka bir Kırgız efsanesinde de görülen (Kumayık) adındaki köpekte çok yırtıcı idi. Elinden hiçbir yabani hayvan kurtulamazdı. Yine bir efsaneye göre Kırgızlar bir kırmızı köpek ile bir Tatar prensinden türemişti. İnsanlarda ve hayvanlarda bulunan (Süne) adındaki Ruh da kimselere görünmezdi. Ancak Şamanlarla bazı manevi kudreti olan yüksek insanlara, bazen de köpeklere görünürdü (Uraz, 1992: 152). Curçenlerin, hastalıklara hekimler ya da ilaçlarla değil şamanlar ve dualarla çare aradığı, bu uygulamalarda bir köpek kurban ettiği bilinmektedir (Baldick, 2011:148).

Genellikle hayvanlar geleceği insandan daha iyi bir şekilde bilebilmektedirler; bu yüzden davranışları uyarılar şeklinde algılanır. Köpeklerin ulumalarıyla mutlu ve bereketli bir yılın olacağına inanılmaktadır. Bazı kavimlerde mutluluğu ifade eden bu ulumalar, Tuki'lerde ölümün, Moğollarda ise felaketin habercisi olarak görülmektedir (Roux, 1998: 172). Destanlarda geçen köpek ulumasının haberciliği sembolize ettiği örnekler, Altay destanlarından Erke-Koo Destanı'nda: "*Kara cins köpek şöyle dedi: Senin evlendiğin eşini, Kara-Kökşin alıp götürdü. Kapısına bağlayıp kul etti*" (Dilek, 2007b: 54), Kazak destanlarından Mırkı Batır Destanı'nda: "*Rüzgâr esti, fırtına çıktı. Hayvanlar kaçışmakta evlerin korunaklarına, köpek havlayarak sağa sola koşuyordu*" (Sakenov ve Avespayeva, 2009: 33), Altay destanlarından Almıs Kaan Destanı'nda: "*Gözü kör yaşlı gök köpek, ürüyerek havladı*" (Gül, 2008: 47), Dede Korkut destansı hikâyelerinden Salur Kazanın Evi Yağmalandığı Boyu'nda: "*Karanu ahşam olanda vaf vaf üren, acı ayran dökülende çab çab içen, gece hırsız gelende gavga eden, gelen hırsuzları korkudan, korkuduban şamatasıyla ürküden, ordumun haberin Bilürmüsün değil bana, kara başum sağlığında iyilikler edem köpek sana, yohsa karış verürem köpek sana, dedi. Köpek kaçan haber verse gerek. Köpek Kazan Begün atının ayağına çap çap düşer, sin sin sinler. Kazan köpeğe kakıyup bir tomar ile köpeği urdu. Köpek sinleyü çekildi, geldüğü yola gitdi. Kazan köpeğin ardına düşdü, giderek kovalayı Karacuk çobanun üzerine geldi*" (Gökyay, 2007: 44-45) şeklinde geçmektedir.

Avcılık, Türk toplum hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Ekonomik ve beslenme gibi birçok temel ihtiyacın karşılanmasında avcılık önemli bir yer tutmaktadır. Köpek, avcılarının en büyük yardımcılarının biridir. Hassas koku alma duyusu ve ava karşı dikkati

sayesinde ilk zamanlardan günümüze kadar avlarda en çok tercih edilen av hayvanıdır. Destanlarda köpeğin av hayvanı olarak verilmesi şu şekildedir: Altay destanlarından Altay Buuçay Destanı'nda; *"Ava giderken yanında, iki cins köpeğini alır idi"* (Dilek, 2002: 200), Uygur destanlarından Çin Tömür Batır Destanı'nda: *"Taygan köpeği kapıda, oynayıp hazır duruyor"* (İnayet, 2004: 157), Tuva destanlarından Erelzey-Mergen Haragalzay-Mergen Destanı'nda: *"Ezer ile Kazar adlı iki itini yanına alıp, avını kuşunu avlamaya gitmiş"* (Ergun ve Aça, 2004: 595). Verilen bu örneklerde avcı köpekler sembolik olarak Türklerin avlanma kültürünü yansıtmaktadır.

Türklerin günlük yaşamı içerisinde genellikle yanından ayırmadığı köpek, destanlarda karşımıza en çok benzetme unsuru olarak çıkmaktadır. Bu benzetmeler genelde köpeğin karakter özelliği üzerine yapılmıştır. Köpeğin benzetme fonksiyonuyla kullanıldığı örnekler, Başkurt destanlarından Son Hartay Destanı'nda: *"Kemirilmiş kemikleri toplayan sahipsiz köpek gibiyim"* (Suleymanov vd., 2014c: 370), Hakas destanlarından Ah Çibek Arığ Destanı'nda: *"Köpekler gibi avlamak"* (Davletov, 2015: 287), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı'nda: *"Tanıyamadıysan tanıtacağım sen köpeğe, görmediysen göstereceğim sen ite"*, *"Altın Taycımı, köpek gibi kuşatmışlar iki kardeş"* (Killi Yılmaz, 2013: 71, 159), Hakas destanlarından Han Orba Destanı'nda: *"Sen şimdi yanıma gelip, köpek gibi havlayasın!"* (Aktaş, 2011: 55), Kazak destanlarından Bazar Batır Destanı'nda: *"Saldıran köpek gibi hırlayıp, hırsız köpek gibi kurnazlanarak, kancık köpek gibi sallanarak"* (Jumadilova vd., 2015: 142), Kazak destanlarından Dürliğüv Destanı'nda: *"Azı dişlerini çıkaran köpek gibi"* (Avespayeva ve Elbekov, 2013: 19), Kazak destanlarından Mırkı Batır Destanı'nda: *"Köpek gibi başı boş yurduma döneceğime"* (Sakenov ve Avespayeva, 2009: 205), Kazak destanlarından Tegis, Kögis Destanı'nda: *"İt gibi saldırıp"* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 515), Kırgız destanlarından Bağış Destanı'nda: *"Tepesi atan kahrolası, kuduran it gibi atıldı"* (Öztokmak, 2019: 334), Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı'nda: *"Çömeli verdi yürük atlar, oturan it gibi"* (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 132), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: *"Köpeklik ettiğimi düşünüp, bir iyilik et bana"* (Alimova, 2017: 235), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: *"Otururum bir şey yapmadan, uluyan it gibi yapayalnız"* (Yeşildal, 2015a: 637), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: *"Kıymet bilmeden huzuru bozup, kudurmuş köpek gibi üremez mi?"* (İnayet, 2017: 147), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: *"Korkan Kalmuklar, köpek gibi saldırdılar"* (İnayet, 2017: 223),

Oğuz Destanı'nda: "*Qıl-baraq dünyanın karanlık tarafında bir ülkedir. Bu kavmin erkekleri kara renkli, çirkin yüzlü ve köpek gibi*" (Togan, 1982: 24), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı'nda: "*Köpek gibi hırıldayarak*" (İnayet, 2013: 64), Başkurt destanlarından Uzak ile Tuzak Balabeşnek Destanı'nda: "*İt burunlu, geyik baldırlı acayip bir türlü çocuk olmuş*" (Suleymanov vd., 2014a: 389) şeklinde verilmiştir.

Soyun devamı ve toplumsal statü için çocuk sahibi olmak önemlidir. Türklerin devamlı hareketli olmaları ve savaş ruhuyla hareket etmesinden dolayı neslin devamında çocuk bilhassa erkek evlat önemli görülmektedir. Destanlarda kahramanların olağanüstü özellikte olacağı anne karnından başlayarak dünyaya gelmeleri ile devam etmektedir. Dönemin beyi, padişahı veya bey ve padişah eşleri bu olağanüstü kahramanı kendine rakip görmesi halinde anne karnından itibaren öldürmek için mücadele eder. Anne, baba ve yahut dostlar doğacak çocuğu korumak için doğumda çocuğu köpek yavruları ile değiştirerek kahramanın canını kurtarır. Destanlarda tespit edilen bu değişimler şöyledir: Kazak destanlarından Edige Destanı'nda Toktamış Han, öldürdüğü Kuttıkıya'nın neslinden kimse kalmaması için hamile olan karısına bekçilerini gönderir, doğacak çocuğu alıp getirmesini ister. Kuttıkıya'nın karısı doğum yapar. Doğan çocuğu korumak için Kuttıkıya'nın yarenleri, çocuğu yavru köpekle değiştirir. "*Doğum yapan kadının yanına kara ala köpeğin eniğini getirip bırakırlar. İki bekçi, kadının yanındaki köpek eniğini getirip Toktamış'a teslim eder*" (Türkmen ve Arıkan, 2007: 135), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: "*Çocuk değil tulumdan, iki enik buldular. Çocuk değil enik diye hepsi şaşıp kaldılar*" (İnayet, 2017: 75), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş Bora-Şeeley Destanı'nda: "*Kişiden kişi doğsa gerektir, it eniği doğurulduğunu kim görmüş ki, bu normal kılıklı değildir, düşman kılıklıdır diye, kızıp öfkelenmiş durmuş*" (Ergun ve Aça, 2004: 304). Yukarıda verilen örneklerden farklı olarak Uygur Destanlarından Çin Tömür Destanı'nda padişahın eşlerinden en büyük olanı padişahın küçük eşinin doğurduğu çocuğu kıskançlığından dolayı köpek ile değiştirmesi: "*Padişah bir gün ava gidince, küçük hanımı bir erkek çocuğu doğurmuş. Büyük hanımı bu çocuğu köpek yavrusu ile değiştirip, çocuğu göle salmış. Büyük hanımı, padişahı karşılayarak: Senin karın köpek doğurdu, diye haber vermiş. Öfkelenen padişah küçük hanımını öldürmek istemiş*" (İnayet, 2004: 156) şeklinde geçmektedir.

Türk töresi içerisinde köpek, sosyal statüyü sembolize etmekte de kullanılmaktadır. Fakirliğin sembolize edildiği Kırgız destanlarından Ak Möör Destanı'nda: “*Kapısından köpeği olmayan fakirler*” (Köse, 2004: 543) şeklinde verilmiştir. Zenginliğin sembolize edildiği Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda ise: “*Körönkö, Koçkor, Kıpçaklar. Köpekleri yağa bile bakmayan, ünlü zenginler bunlar*” (İnayet, 2017: 33) şeklinde ifade edilmiştir.

Köpeğin kurtarıcı/yardımcı fonksiyonu ile geçtiği Altay destanlarından Temene-Koo Destanı'nda: “*Ala köpek sahibinin felakete düştüğünü, şimdi ıstırap içinde olduğunu, sezilmez yerden sezip, bilinmez yerden bilip, Karatı Kağan'ın Altay'ına gelip yetti*” (Dilek, 2007a: 410-414) şeklinde verilmiştir. Sahibi zindana atılmış çaresizlik içinde yatmaktayken köpek, bu durumu hissetmiş ve zindan çıkarmak için bir çeşit engelleri aşarak sahibinin zindan kurtulmasına yardımcı olarak kurtarıcılığı sembolize etmektedir.

Köpeğin rüyada görülmesinin iyi olarak anılmadığının sembolize edildiği Uygur destanlarından Seyit Noçi Destanı'nda: “*Seyit Ahund, acayip bir rüya görmüş. Rüyasında anayolda giderken, kara köpeği görmüş. Uyanınca, derhal hamama varıp, suya salmış boyunu*” (İnayet, 2004: 60) şeklinde geçmektedir.

İncelemiş olduğumuz destanlardan verilen örneklerde görüldüğü gibi köpek, Türk kültür hayatı içerisinde birden fazla sembolik değer için kullanılan hayvanlardan biridir. İlk başlarda olumsuzluk sembolü olarak görülen köpeğin murdar hayvan olarak değerlendirilmesinde yaratılış mitlerindeki ihanetin etkisi olduğu açıktır. Kolektif kültürde bu ihanet unutulmamış hatta düzensizliğin ve yeryüzüne sürgününün sebebi olarak kabul edilmiştir. Zamanla değişen toplumsal şartlara bağlı olarak insanın yardımcı hayvanlarından biri olarak müspet anlamda görülmeye başlanmıştır. Yeraltı dünyasının güçlerinin yollarını gözetleyen bekçi sembolünün yanında kahramanın yol göstericisi, sadık yol arkadaşı ve kurtarıcısı olarak da sembolize edilmiştir. Köpeğin uluması veya havlaması, bazı kavimlerde mutluluk habercisi olarak görülürken bazı kavimlerde ölüm ve felaketin habercisi olarak görülmektedir. Bu ulumalar ve havlamaların Türk toplumu tarafından genellikle kötüye yorulması, yaklaşan bir tehlikenin habercisi olarak görülmektedir. Aynı zamanda destanlarda köpek, rüya ve geçiş dönemlerinde de çeşitli sembollerle karşımıza çıkmaktadır.

4.2.3. Tazı

Kazak Türkleri özellikle köpeğin tazı ve töbet adı verilen iki cinsini yetiştirmişlerdir. Tazı, ayakları uzun, beli ince, hafif ve hızlı olduğu için avcılıkta kullanılır. Tazıların tüyleri kısa, derileri ince olduğu için soğuğa dayanıksızdır, kışın sıcak yerde beslenir (Argynbayev, 2016: 38). Türkçe Sözlük'te tazı: “Genellikle tavşan avında kullanılan, uzun bacaklı, çekik karınlı, çok çevik bir tür köpek (*Canis familiaris grajus hibernicus*)” (2005: 1926) olarak tanımlanmıştır. Tazının, Türk lehçelerinde kullanımları; Türkiye Türkçesinde tazı, Azerbaycan Türkçesinde tazı, Başkurt Türkçesinde av iti, Kazak Türkçesinde tazı, Kırgız Türkçesinde ançı it, Özbek Türkçesinde tazi, Tatar Türkçesinde au iti, Türkmen Türkçesinde tazı, Uygur Türkçesinde tazı/tayğan (Ercilasun vd., 1991: 858-859) şeklinde kullanılmaktadır.

Türk mitolojisi içerisinde pek fazla bilgi sahibi olamadığımız tazı hakkında Avrupa kökenli Macar efsanelerine göre Avrupa Hunları'nın (Macarlar) Tazı Ata'dan türedikleri söylenmektedir. Ögel'in belirttiğine göre; “*Macaristan'da egemen olan Ostrubal adlı bir kral ve bu kralın da çok güzel bir kızı varmış. Kızın ağabeyi kardeşini, Bizans İmparatoru Justinianus'un oğlu Eraslius'a vermek istiyormuş. Bunun için de büyük bir kule yaptırmış ve kız kardeşini, hizmetçileriyle birlikte bu kule içine hapsetmiş. Kuleye hiç kimse girip çıkmazmış. Nasıl olmuşsa kadınlar, kulenin içine bir tazı yavrusu almışlar. Tazı biraz büyüdükten sonra bu kız ile yatıp kalkmaya başlamış ve tazıdan gebe kalmış. Gel zaman git zaman kızın ayı günü dolmuş tazıdan kaldığı çocuğu doğurmuş. Yeni doğan çocuğun yüzü, tıpkı bir hayvanı andırıyormuş. Çocuğa Atilla adını koymuşlar. Çocuk büyüdükten sonra büyükbabasının tahtını ele geçirmiş*” (2020: 216-217).

Osmanlıda doğan, şahin, atmaca ve çakır kuşlarının yanı sıra tazı ve zağar gibi hayvanlarla avcılık yapılmaktaydı. Tazının avlarda kullanım geçmişi oldukça eskilere dayanmaktadır. Müslüman Araplarda “kelâbizî” olarak isimlendirilen tazılar, ceylan avında kullanılmıştır. Türk tazısı olarak isimlendirilen bu hayvanın soyunun Kırgız tazısından geldiği rivayet edilmektedir. Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya göç ederken bu hayvanı yanlarında getirmişlerdir. 16. yüzyıl minyatürlerinde şehzadeler, tazı ile avlanırken tasvir edilmişlerdir. Tazı, Müslüman Türk devletlerinde de avlarda kullanılmaya devam etmiş, av

için değerli bir hayvan olması sebebiyle zaman zaman hükümdarlar arası hediyeleşmelerin önemli bir aracı olarak itibar görmüştür (Erkan, 2020: 324-325).

Tazının avcı hayvan sembolü olarak kullanılması, Kazak destanlarından Kambar Batır Destanı'nda: *"Hiç durmayıp avladı, dağdaki geyiği, maralı. Çakalın yanında tazısının avladığı tilkinin kızılı erkek tilki"* (Türkmen ve Arıkan, 2011: 183), Kazak destanlarından Suranşı Batır Destanı'nda: *"Düşmanın cezasını vereceğim, düşman tavşan ben tazi"* (Jumadilova vd., 2015: 280) şeklindedir.

Tazının hızının sembolize edilmesi Kazak destanlarından Akböbek Destanı'nda: *"Taziya yakalanmadan fırlıyorsun"* (Jumadilova vd., 2015: 15) şeklindedir.

Tazının yol gösterici ve yardımcı sembol olarak görüldüğü örnek, Özbek destanlarından Rüstem Han Destanı'ndadır. Destanda kahramanın, annesine ulaşmak çıktığı yolda karşısına iki yol çıkar; *"Burada yolu şaşırp ağrıdı başım, sormak için bir insan bulamadım. Tazılar, sol taraftaki yola girip, yol almaya başladı. Rüstem Han, bu tazıların sezgisidir, diyerek tazıların arkasından yola düşer"* (Fedakâr, 2016: 101), cellatlar tarafından darağacına asılacak annesini: *"Rüstem'den önce iki tazısı darağacının altına varır ve cellatların elindeki ipi dişleriyle çekip alır"* (Fedakâr, 2016: 111) şeklinde verilmiştir.

4.3. Yabani Hayvanlar

4.3.1. Yırtıcı Memeliler

4.3.1.1. Aslan/Arslan

Büyük kedi türü olan aslanlar binlerce yıldır devam eden insanlık için bir sembol olmuştur. Asya aslanı, Mezopotamya'daki Sümer, Asur ve Babil Dönemlerine ait güç ve kraliyet kavramlarının belirgin sembolüydü. Aslan, Mısır tanrıları Horus, Nefertum, Ra ve Selchmet ile ilişkiliydi. İslam öncesi Orta Doğu'da Yaghuth adında bir aslan tanrısı vardı (Siddiq, 2019:110). Birçok mitolojide hayvanların en güçlüsü ve bundan ötürü de kralı sayılan aslan, güçlülük, yüreklilik ve güneşin sembolü olarak tanrılık özelliği de kazanmıştır. Mısır mitolojisinde tanrıça Tefnut (Tefnet); nemlilik/rutubet tanrıçası olarak bilinir ve aslan başlıdır. Mısır'da savaş tanrıçası kutsal bir hayvan olarak kabul edilen dişi aslan ile temsil

edilir. Ayrıca, kapıları kükreyen aslan motifleriyle süsleyen Mısırlılar, tapınaklarına da aslan imajları yerleştirmişler ve bu şekilde aslanın koruyuculuk özelliğinden yararlanmışlardır (Armutak, 2002: 420).

Uygurca metinlerden itibaren kullanılan aslan kelimesi, Türkçe Sözlük'te: "Kedigillerden, Afrika'da ve Asya'da yaşayan, kısa, yuvarlak başlı, kısık boyunlu, yuvarlak kulaklı, kaslı, derin göğüslü, devetüyü gri, koyu kahverengi veya sarımsı kırmızı renkli kürkü olan, yırtıcı, erkekleri yeleli, kuyruğunun ucu püsküllü, güçlü bir tür memeli; arslan" (2005: 131-132) şeklinde tanımlanmaktadır. Aslan sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde aslan, Azerbaycan Türkçesinde aslan, Başkurt Türkçesinde arıslan, Kazak Türkçesinde arıstan, Kırgız Türkçesinde arstan, Özbek Türkçesinde arslan/şer, Türkmen Türkçesinde arslan/yolbars, Uygur Türkçesinde arslan; Tatar Türkçesinde arıslan (Ercilasun vd., 1991: 28-29) şeklinde kullanılmaktadır.

Fars edebiyatında güç, yücelik, büyüklük ve egemenlik simgesi olan aslan, atla birlikte güneşin yeryüzünde temsilcisi olarak yer alır. Rivayetlerin genel değerlendirilmesiyle güneş tanrının, Türk mitolojisindeki kozmik aslan figürü aslanda güç ve iktidarın sembolü olan hükümdarlarla özdeşleştirilip aralarında ayrılmaz ilişkiler kurulan varlıklar olarak bilinirler. Dünyanın birçok yerinde aslan en cesur, en güçlü ve en kahraman hayvan olarak kabul edilir. (Cengiz, 2016: 47-48). Tokyürek, aslanın; eski Çin de dört mevsimle ilişkilendirildiğini ve kış mevsimini temsil ettiğini buna bağlı olarak ölümü simgelediğini; korkusuzluğu ve hayvanların kralı olmasından dolayı Budizm de Buddha'yı işaret ettiğini (2013: 241) belirtmiştir.

Aslan, figürleri ve onların sembolik olarak kullanışı daha ziyade Budizm yoluyla girmiştir. Altaylarda Pazırık kurganlarından kazılarla çıkarılan eserler üzerinde aslan figürlerine rastlanması bu sembolizmin Türklerde daha erken devirlerden itibaren tanındığını gösterir. Özellikle hayvan mücadele sahnelerinde zafer kazanan olarak kullanılan aslan; savaş, zafer, iyinin kötüyü yenmesi, kuvvet ve kudret sembolü olarak ele alınmıştır. Bununla beraber bu eski devirlerde aslanın alplık, yiğitlik, hükümdarlık ve hatta tanrı sembolü olduğu da söylenir. Aslan sembolizminin Türk kültüründe yaygınlaşması, Maniheizm ve Budist tasavvurların, bu dinlerin kabulü nedeniyle Türk topluluklarına girmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Böylece Türklerin alplık sembolleriyle birleşen Budizm ve

Maniheizm aslan sembolizmi, olduğu gibi İslamiyet'ten sonraki döneme aktarılmış, bu kez daha ziyade hükümdarlarla ilgili bir sembol haline gelmiştir. Yaygın olan sembolizmi ise yiğitlikle alakalıdır (Çoruhlu, 2019: 127-128).

İncelemiş olduğumuz destanlarda aslan sık kullanılan hayvanlardan biridir. Metinlerde kimi zaman güç, kuvvet ve liderliğin, kimi zaman yiğitlerin, beylerin alplık sembolü, kimi zaman ise asabiyet ve kırgınlık ifadesi olarak kullanılmıştır. Kahramanın aslana güç, kuvvet, liderlik, alplık ve fizikî yönden benzetilme örnekleri, Salur Kazanun Evi Yağmalandığı Boyu'nda, Salur Kazan: *“Bir gün Ulaş oğlu, ol erenlerün aslanı, tülü kuşun yavrusı, beze miskin umudu, Amit suyunun aslanı”* (Gökyay, 2007: 39), Kam Büre Beg Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, Kazan Han: *“Amit suyunun aslanı”*; Beyrek: *“Bu mahalde erenlerün meydanı aslanı”* (Gökyay, 2007: 81), Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nda: *“Canavarlar serveri kağan aslan”* (Gökyay, 2007: 127), Özbek destanlarından Çambil Kuşatması (Çambil Kamali) Destanı'nda: *“Aslan olup Türkmenler”* (Solmaz, 2021: 99), Altay destanlarından Katan-Kökşin le Katan-Mergen Destanı'nda: *“Arslan gibi ayıysan, acımazsızca tutuşalım, atışıp vuruşalım”* (Dilek, 2007b: 268), Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı'nda: *“Sura Batır arslandı, o varken bu su iyesi, cin padişahı, yeryüzüne çıkıp ayak basamıyordu”* (Suleymanov vd., 2014a: 186), Başkurt destanlarından Bayazıt Batır Destanı'nda: *“Batırdan batır Bayazıt gibi, aslana benzer batır var”* (Suleymanov vd., 2014d: 89), Başkurt destanlarından Boktu-Kiriş Bora-Şeeley Destanı'nda: *“Arka tarafından aslan kılıklı”* (Ergun ve Aça, 2004: 401). Başkurt destanlarından İdige ile Muradım Destanı'nda: *“Omzu geniş yapılı, aslan gibi yürekli, Katay Batır”* (Suleymanov vd., 2014c: 199), Başkurt destanlarından İdil ile Yayık Destanı'nda: *“Vasiyetim size derim, er aslan olsan da batır bilekli doğsan da diz boyu kan geçmeden yüreğin cesur olmaz”* (Suleymanov vd., 2014a: 163), Başkurt destanlarından Koblan Batır Destanı'nda: *“Oğlum, aslanım, bileğine çok inan”* (Suleymanov vd., 2014d: 59), Başkurt destanlarından Küsek Bey Destanı'nda: *“İçlerinden bir batır varmış, arslan yürek adı Babsak”* (Suleymanov vd., 2014c: 534), Başkurt destanlarından Uzak ile Tuzak Balabeşnek Destanı'nda: *“Ayakları kır kuzusu gibi, kartal bakışlı, arslan bilek, arslan göğüs acayip bir türlü çocuk olmuş”* (Suleymanov vd., 2014a: 389), Çuvaş destanlarından Pattay Han Bileri Aldı Destanı'nda: *“Nasıl bir güç seni düşürebildi? İltınbik, sen Çuvaş aslanıydın”* (Bayram, 2008: 237), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda: *“Aslan gibi atılır”* (Bayram, 2013: 397), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda: *“Nuhrat padişah Urtem'le, arslan gibi ikisi de*

savaşıyorlar düşmanla” (Bayram, 2013: 516), Kazak destanlarından Asankaygı, Togan, Abat Destanı’nda: *“Aç aslan gibi ikimiz, Nogaylarla savaşıp güçlerini görelim*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 845), Kazak destanlarından Bazar Batır Destanı’nda: *“Er kavga ederse il vermez, hemen savaşır. Aslan gibi güreşip, hayatı ile yarışıp*” (Jumadilova vd., 2015: 84), Kazak destanlarından Dotan Batır Destanı’nda: *“Savaştığı düşmanın kanını su gibi saçar, aslan gibi cesur, on sekiz yaşında bala*” (Arıkan, 2007: 255), Kazak destanlarından Er Begis Destanı’nda: *“İki aslan yurdundan, çıkıp yola koyuldu*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 495), Kazak destanlarından Kubikul Destanı’nda: *“Yolu gözleyen pek cesur, aslan yürekli yiğit gördüm*” (Arıkan, 2007: 99), Kazak destanlarından Mırkı Batır Destanı’nda: *“Kudurmuş aslan gibi gözü ateşlendi*” (Sakenov ve Avespayeva, 2009: 35). Kazak destanlarından Suranşı Batır Destanı’nda: *“Aslan gibi düşman*” (Jumadilova vd., 2015: 281), Kazak destanlarından Tegis ile Kögis Destanı’nda: *“Dış görünüşüne baksan, aslan gibi kuvvetli*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 527), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: *“Alemde dengi insan yok, aslanmış diye biz duyduk*” (Alimova, 2017: 196), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: *“Aslanın yelesi gibi yelesi var, çocuk doğduğu zaman görenlerin hepsi şaşırды*” (Alimova, 2017: 73), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: *“Aslanın heybetiyle, önünde olanları devirdi, aslan gibi şer gördüler*” (Alimova, 2017: 102), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda: *“Arslan gibi güçlü Kökdöö*” (Yeşildal, 2015a: 753), *“Dövüştüğü düşmanlar yok olur. Alp sırttanı er olur, kapışan nasıl sağ kalır, deyse kurşun delmeyen, aslan gibi hali var*” (Yeşildal, 2015a: 479), *“Kalmukların Coloy’uyla güreşmeye gitmeni, aslan gibi kapışıp, böylece namusumuzu kurtar*” (Yeşildal, 2015a: 457), *“Kınsız kılıç kuşanıp, öfkesi yüzüne yansıyıp, gök arslan gibi saldırıp*” (Yeşildal, 2015a: 739), *“Ölüme hazırlanıp, aç arslan gibi olup*” (Yeşildal, 2015a: 545), Kırgız destanlarından Güldana Destanı’nda: *“Uzaktan bir karartı göründü, aslan gibi gözüme*” (Egimbaeva, 2012: 23). Kırgız destanlarından Mendirman Destanı’nda: *“Boynumu eğdim kulak ver, sultan isen beni dinle, önceden çukurdaki arslanın, söylediklerimi dinle*” (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 23), Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı’nda: *“İnsandan farklı heybetli, aslan gibi kuvveti var*” (Mukasov, 2013b: 47), Nogay destanlarından Bozyiğit Destanı’nda: *“Arslan gibi yiğitler, hepsi de seni istedi*” (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 71), Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: *“Hasan han boylu poslu, aslan sıfatlı*” (Eşankul, 2017: 179), Özbek destanlarından Rüstem Han Destanı’nda: *“Cellatların üstüne aslan gibi at sürdü*” (Fedakâr, 2016: 113). Tuva destanlarından Alday-Buuçı Destanı’nda: *“Oçur-Maanay Burkan gibisince yaratılmış imiş. Göğsünü bakıp görse*

sekiz azılı arslanla bir yaratılmış” (Ergun ve Aça, 2004: 253), Tuva destanlarından Arı-Haan Destanı’nda: “*Arı Haan’ın kendisi, göğsü aslan türünden*” (Ergun ve Aça, 2005: 245), Uygur destanlarından Abdurrahman Hoca Destanı’nda: “*Abdurrahman Han Hoca, arslan gibi er oldu*” (İnayet, 2004: 95), Uygur destanlarından Emir Göroğlı Destanı’nda: “*Rüstem himmetli, arslan yürekli*” (Mehmet, 2011: 51), Uygur destanlarından Seyit Noçi Destanı’nda: “*Seyit adında bir yiğit dünyaya geldi. O arslan gibi geniş omuzlu*” (İnayet, 2004: 47), Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı’nda: “*Ak Tayçı kinle konuştu, beşinci kapıyı da kırdı. Altmış kulaç azı dişli, arslan pehlivan çıkıp geldi, bahadır Ak Tayçı, altmış kulaç azı dişli, arslan pehlivanı yukarı kaldırdı, demir oturağa vurdu. Kaburgalarını tepip parçaladı*” (Dilek, 2002: 153) şeklinde yer almaktadır. Verilen örneklerde aslan, benzetme yoluyla güç, kuvvet, kağanlık ve alplık sembolü olarak kullanılmıştır.

Destanlarda bir diğer benzetme sembolü ise asabiyet ve kırgınlık ifadesidir. Kahramanların destanlarda aslanın kırgınlık halinde çıkardığı kükreme sesine benzetilmesi sıkça kullanılmıştır. Altay destanlarından Almış Kaan Destanı’nda: “*Arslan olup kükredi*” (Gül, 2008: 74), Altay destanlarından Ösküs Uul Destanı’nda: “*Öfkelenmeyen Karatı Kağan, hiddetlenip oturdu. Arslan gibi kükredi*” (Dilek, 2007a: 165), Başkurt destanlarından Kerte Mergen Destanı’nda: “*Kerte Mergen avdan evine dönmüş, bakmış kızı yok. Çobanları olup biteni anlatmış, boz renge giren Kerte Mergen aslan gibi gürledi*” (Suleymanov vd., 2014b: 545), Kazak destanlarından Asankaygı, Togan, Abat Destanı’nda: “*Gücümüz kesildi bizim. Aslan gibi kükreyen, Kalmuk adlı halkımın kokusu idi*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 845), Kazak destanlarından Karabek Batır Destanı’nda: “*Düşmanı görse iştahlanıp, aslan gibi kükreyen*” (Arıkan, 2007: 389), Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı’nda: “*Arslan gibi kükredi*”, “(Akmataliev ve Mukasov, 2013: 61-123), Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı’nda: “*Aslan gibi kükreyerek, sinirli bir şekilde*” (Mukasov, 2013b: 68), Nogay destanlarından Aysılın Oğlu Ahmet Destanı’nda: “*Aç arslan gibi kişneyip*” (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 50), Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: “*Aslan gibi kükreler*” (Eşankul, 2017: 169), Nogay destanlarından Koplanlı Batır Destanı’nda: “*İl içinde aslan gibi kükreyen*” (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 166) şeklindedir.

Kaybolmuş ve ıssız yerde tek başına kalan ve bir hayvan tarafından büyütülme motifi Dede Korkut Hikâyeleri’nden Basat Depe Gözü Öldürdüğü Boyu’nda: “*Meger hanum bir gün Oğuz otururiken üstüne yağı geldi, dün içinde ürkdü, göçdü. Kaçup gideriken Aruz*

Kocanın oğlancuğu düşmüş. Bir aslan bulup götürmüş, beslemiş” (Gökyay, 2007: 145) şeklinde verilmiştir. Bu örnekte kurttan türeyiş efsanesinin benzeri aslanın kahramanı büyütmesi şeklindedir. Aslanın çocuğu emzirip büyütmesi kahramanın gücünün aslandan almayı, ileride gireceği mücadelelerde üstün güçte olacağı sembolize edilmiştir.

Türk destanları içerisinde gebelerin vahşi hayvanların etine aşermesi kahramanın aşerilen hayvanın özelliklerini taşımasını sembolize etmektedir. Destanlarda tespit edilen vahşi hayvanlara aşerme örnekleri, Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: *“Yine var bir dileğim, arslan dilini yesem diye, hasret çekip duruyorum. Bunların hepsi aşermemin ilacıdır”* (İnayet, 2017: 62), Başkurt destanlarından Koblan Batır Destanı’nda: *“Hamileyken aslan eti yediği için, oğlu aslan gibi bahadır oluverip gitmiş”* (Suleymanov vd., 2014d: 55) şeklinde geçmektedir.

Aslanın av hayvanı olarak sembolize edildiği örnekler, Kırgız destanlarından Bağış Destanı’nda: *“Yiğit Bağış geleli, bir ay oldu süresi. Kayıp’da var idi, her türlü hayvan yavrusu. Pars avlamış, arslan vurmuş”* (Öztokmak, 2019: 359), Kırgız destanlarından Kococaş Destanı’nda: *“Kır barang tüfek kuşanan, kapkara taşta gizlenen, pars, aslan vuran”* (Köse, 2002: 385), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: *“Başlık alıp ne yaparız, yabani yırtıcı hayvandan, hepsinden dokuz tane, canlı yakalayıp geldin, diyor. Yiğit isen aslandan dokuz tane yakalayacaksın”* (Alimova, 2017: 196) şeklindedir.

Aslanın binek hayvan sembolü olarak geçtiği örnekler, Başkurt destanlarından Miney Batır ile Şülgen Padişah Destanı’nda: *“Birden çıktı bir yiğit, gelir aslana binip.”* (Suleymanov vd., 2014a: 231), Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı’nda: *“Koluna sadak tutmamış, binek olarak aslanı, balık olarak turnabalığını, öz dostları yapmış”, “Aslanına binmiş, katil padişah yurduna Ural, doğru gitmiş”* (Suleymanov vd., 2014a: 55-70) şeklinde geçmektedir.

Aslanın görünüşünün korkutucu olmasının sembolize edildiği örnekler, Kazak destanlarından Şora Batır Destanı’nda: *“Her an saldırmaya hazır, bir aslan görür. Bedeni titremeye başlar korkup, belinin kalınlığına baksan, beş yaşındaki öküzün beli gibi, ağzını açıp esnediğinde oyulmuş mezar gibi”* (Korgonbekov, 2010: 55), Başkurt destanlarından Küsek Bey Destanı’nda: *“Yer sarsılınca o zaman arslan kalkmış, minare gibi büyüklüğü Tanrı gibi”* (Suleymanov vd., 2014c: 543), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes

Destanı'nda: *"Arslan korkunç yelesini kabartıp kuyruğuyla kalçalarına vura vura batıra doğru yavaşça gelmeye başlar, yaklaşınca bir sıçramada onun üstüne çullanıp parçalayıp atmak ister. Fakat Karabay kendisini koyuvermez, okunu atıp gönderir. Ok, arslanın boğazını delip çıkar ve canavarı öldürüp yıkar"* (Suleymanov vd., 2014b: 591), Başkurt destanlarından Küsek Bey Destanı'nda: *"Batır Babsak, arslanı ok ile vurmuş. Yanına arslanın geldi, batır. Öldüğünü bakıp bildi batır, buna nişan vurayım deyip, arslanın dilini bildi batır"* (Suleymanov vd., 2014c: 543), Kazak destanlarından Er Begzat Destanı'nda: *"Fırlayan aslanla dövüştü, ondan Begzat çocuk hiç korkmadı. Fırlatıp attı o aslanı börk gibi, düşürdü yuvarlayıp civa gibi"* (Jumadilova vd., 2015: 160) şeklindedir.

Aslanın güçlü karakter özelliğinin sembolize edildiği ve yiğitlere sıfat olarak verildiği örnekler, Başkurt destanlarından Cengizname Destanı'nda: *"Ben, aslan çocuğu, yürürüm sana gelip"* (Suleymanov vd., 2014c: 74), Başkurt destanlarından Möyten Bey Destanı'nda: *"Olmuş erkeğin en aslanı, yüzünü görmüş her adam, ona hürmet etmiştir"* (Suleymanov vd., 2014c: 104), Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda: *"Size, er aslanlar önce şu malum olsun"* (Suleymanov vd., 2014b: 122), Kırgız destanlarından Ak Möör Destanı'nda: *"Şöhretin her yerde duyulmuş, babasından arslan doğmuş, Aslan Cantay soyun"* (Köse, 2004: 385), Kırgız destanlarından Bağış Destanı'nda: *"Aslan Bağış mızrak aldı"* (Öztokmak, 2019: 338), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: *"Aslan Töştük", Aslan Coodar, haykırarak bağırdı"* (Alimova, 2017: 76, 102), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: *"Alemi perişan edecek aslan Töştük"* (Yeşildal, 2015a: 613), *"Her türlü aslan gitti. Güçleri yetmeyip, kahrolası kazandan niceler yok oldu"* (Yeşildal, 2015a: 799), Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: *"Bek Goroğlı pehlivanları, savaş olsa aslanları, kim var bu hizmete bel bağlar"* (Eşankul, 2017: 27), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı'nda: *"Boz Körpeş pehlivan bir yiğit yaşardı. Ok ve yay atmada, kılıç kullanma gibi bir sıra işlerde erlerin piri, yiğitlerin aslanı idi"* (İnayet, 2013: 59) şeklinde geçmektedir.

Aslanın asilliği ve hayvanlar kralı oluşunun sembolize edilmesi, Başkurt destanlarından Sura Batır Destanı'nda: *"Hayvanlar padişahı aslan vardır, ona her gün genç hayvan yemeği veriyorlarmış. Günün birinde aslana kurdun yaralamış olduğu tayı salmışlar. Aslan onu yemeyi reddetmiş: Kurt artığını aslan yemez, demiş"* (Suleymanov vd., 2014d: 74) şeklinde verilmiştir.

4.3.1.2. Ayı

Orman kültü, Türklerde ayı kültü ve sembolizminin temelini oluşturmuştur. Ayı orman tanrısının veya orman ruhunun sembolüdür (Çoruhlu, 2019: 171). Ayı, Türkçe Sözlük'te: "Memelilerin etobur takımından, beş parmaklı, tabanlarına basarak yürüyen, yurdumuzda boz türü bulunan, iri gövdeli hayvan; kocaoğlan (*Ursus arctos*)" (2005: 158) şeklinde tanımlanmaktadır. Ayı sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde ayı, Azerbaycan Türkçesinde ayı, Başkurt Türkçesinde ayıv, Kazak Türkçesinde ayuv, Kırgız Türkçesinde ayü, Özbek Türkçesinde ayık, Türkmen Türkçesinde ayı, Uygur Türkçesinde eyik; Tatar Türkçesinde ayu (Ercilasun vd., 1991: 36-37) şeklinde kullanılmaktadır.

Şamanist mitik düşüncede ayı en çok saygı gören hayvanlardan biridir. Şamanistlerin kullandığı sembollerden biri olan "aba töş" bir tür ayı tasviri ve en çok saydıkları putlardan biridir. Buradaki "aba" kelimesi eski Türkçe "baba, ata, büyük kardeş" anlamlarını ifade etmektedir. Bu da ayıdan türeme inançlarına bir gönderme olarak düşünülebilir. Şamanist tasavvurlarda ormanın tanrısı veya ruhu olarak düşünülen ayının ismi bir tür tabu olarak düşünülmüş ve söylenmemiştir. Türkiye sahasında da ayıdan Karaoğlan, koca oğlan, böcü, koca böcü şeklinde bahsedilmesi bu tabunun bir izi olarak görülebilir (İnan, 1986: 46; Dilek, 2021: 18, 129; Sarpkaya, 2015: 67). Bunun yanında özellikle Altay Türklerinin Şamanist tasavvurlarında ayı şamanın yardımcı ruhlarından biri olarak düşünülmüştür. Orta Asya ve Sibiry'a'da şamanların giydiği elbiseler arasında en önemlilerden biri ayı tip elbiseler idi. Bu tip elbiseler daha ziyade kuzey ve kuzeybatı Sibiry'a'da görülmektedir. Başlıklar genel olarak ayının baş derisinden yapılıyor, giyilen çizmelerin burnu ve topuğu ayı ayağına benzetiliyor, ayı pençelerini hatırlatan demir eldivenler giyiliyordu. Ayının muhtelif kısımlarından alınan kemiklerde şamanın elbisesinin üzerine dikiliyordu. Şamanın ayın sırasında gökyüzü seyahatinde yardımcı olan ruhlardan ve hayvanlardan biri olan ayının biçimine girebileceği böylece ifade edilmektedir (Çoruhlu, 2019: 173).

Ayı, Hakaslar tarafından kutsanan hayvanlardan biridir. Ona duyulan saygı öyle büyüktür ki Tanrı anlamında Kayrakan ya da hürmetli, saygıdeğer büyük anlamında "aga" denir (Dilek, 2021: 18). Altay Türklerinin mitolojisinde ise ayı, yeryüzündeki canlıların efendisi olması için Erlik tarafından çok güçlü ve akıllı olarak yaratılmış olan hayvandır.

Altay boylarının tasavvurunda ayının görünüşü Erlik ile ilişkilendirilir. Kumandı şamanları Erlik'i bir ayı olarak tasvir ederler. Yurt adı verilen geleneksel Altay evlerinin kapılarına Erlik'in habercileri olarak nitelendirilen ve Erlik'in oğullarını tasvir eden ayı tasvirleri asılır ya da kapılar ayı derisiyle kaplanır. Altay Kудay Erlik tarafından çok güçlü ve akıllı olarak yaratılmış olan ayının bu haline bakıp onun yeryüzündeki her şeye hükmedebileceğini düşünerek başparmağını ve aklının bir kısmını alarak insana vermiştir. İnsanoğlu ayının bu parçaları kendisinde olduğundan onu kutsamıştır. Sibirya Türklüğünde kutsanmış olan ayının adı çoğunlukla doğrudan söylenmez, onun yerine; abaay, taay, macalay, akabıs, caan karındaş, ata, dede, baba, ana, nine gibi örtmece isimler kullanılır (Dilek, 2014, 34-35; Killi Yılmaz, 2008: 436). Destanlarda tespit ettiğimiz yeraltı Tanrısı Erlik'in koruyucusu olarak sembolize edilen örnekler, Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı'nda: *"İkinci kapıyı kırıp açtı, Kan-sarı ayı karşı geldi. Ak Tayçı'nın yanağını tokatladı. Öfkelenmez Ak Tayçı öfkelenildi. Kan-sarı ayıyı tutup, ikiye ayırdı"* (Dilek, 2002: 152), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı'nda: *"Demir kavağın dibinde, birbirine eş iki sarı ayı, demir zincirle zincirlenmiş, yatıp dinleniyorlardı. Kapı önü bekçisi, Er tarafında erkek ayı, kadın tarafında dişi ayı, sarayı bekleyen, saldırgan öfkeli ayılar, orada burada yatıp durdular"* (Dilek, 2007a: 222) şeklindedir.

Ayının insan gibi iki ayak üzerinde durabiliyor olması, ön ayaklarını el gibi ustaca kullanması, ayının ayak izinin insanın çıplak ayak izine benziyor olması, sırt üstü yatırılan ayının bedeninin insan bedenine benzemesi Sibirya Türk halklarında ayı ile insan arasında ilgi kurulmasına sebep olmuştur. Hakaslar da ayıyı insanın kardeşi saymışlardır. Hakas mitolojisine göre ayının önceleri insan olduğu kabul edilmiştir (Killi Yılmaz, 2008: 438-439). Eberhard'ın, Kora kaynaklarından bildirdiğine göre, en eski zamanda bir büyük sihirbaz bir ayı ile evlenmiş ve bunlardan Gav-li'nin hükümdar ailesi meydana gelmiştir (1996: 21). Ayrıca Altay boylarından Kara-Tölösler, ayıyı ataları olarak kabul etmişlerdir (Dilek, 2014: 35).

Ayı, özellikle Sibirya'da yaşayan Türk boylarının mitik tasavvurlarında önemli bir yer tutmaktadır. Sibirya Türklerinde ayı çevresinde bir kült oluşmuştur. Bu coğrafyada ayının hem yoğun ormanlarla kaplı coğrafyada en güçlü hayvan olarak gözlenmesi hem de bir av hayvanı olması bu bölgede yaşayan Türk boylarının mitolojisinde de sıklıkla görülmesine sebep olmuştur (Sarpkaya, 2015: 67). İncelemiş olduğumuz destanlarda ayının gücü, kuvveti

ve avı sembolize ettiği örneklere rastlanmaktadır. Başkurt destanlarından Cengizname Destanı'nda: *"Ayı bağırtırım, aslan koştururum. Her kimse beni arayıp sorup olsa, bundan bilsinler"* (Suleymanov vd., 2014c: 84), Başkurt destanlarından Kara Yurga Destanı'nda: *"Ayı tutan eri var"* (Suleymanov vd., 2014a: 300), Başkurt destanlarından Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı'nda: *"Semer Han'ın oğlu Zayatülek, yalpalayıp yürüyen, boz ayı tuttu"* (Suleymanov vd., 2014a: 317), Kırgız destanlarından Bağış Destanı'nda: *"Ayı vurmuş, otuz ayrı geyik vurmuş"* (Öztokmak, 2019: 359) şeklinde verilmiştir.

Destanlarda tespit edilen kahraman ile ayı mücadelesinde kahramanın gücünü ispatlamak için en az kendisi kadar güçlü, zararlı ve olumsuzluk sembolü olan ayıyı yendiği örnekler de vardır. Başkurt destanlarından Miney Batır ile Şülgen Padişah Destanı'nda: *"Bir zaman Miney etrafa korku saçarak halkı usandırmış, kötülerin en kötüsü vahşilerin en vahşisi olan bir ayıyı yakalayıp canlı olarak getirip, evi yanındaki ağaca bağlayınca, onu görmeye bütün halk toplandı. Miney sevinmiş, korkudan kurtulmuş neşeli halkın önünde hayvanı öldürüp, derisini yüzmüş, parçalayıp dağıtmış"* (Suleymanov vd., 2014a: 234), Kazak destanlarından Er Begzat Destanı'nda: *"Saraya Begzat yaklaşıyor. Bir ayı bağırarak çıkıyor önünden, mağara gibi ağzını açarak kükrüyor, Begzat'a ok yılanı gibi fırlıyor. Ayıya bir indirir gürzünü. Düşüyor ayı vurulduğu yerden"* (Jumadilova vd., 2015: 160), Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda: *"Çobanlar nefes nefese kalıp biraz önce iki büyük ayının bizim sürüye saldırdığını ve ikisinin en şişman kısırağı yediklerini söyledi. Kahramanlar atlarına binip, ayıların bulunduğu yere gelir ve ayıları yiğitlikleri ile öldürür"* (Suleymanov vd., 2014b: 163) şeklindedir.

Ayı, güçlü bir hayvan olarak doğal gücü sembolize etmektedir. Destanlarda güç, kızgınlık ve hiddetlenme gibi duygu ifadelerinin anlatılmasında ayı benzetme yönüyle kullanılmıştır. Oğuz Kağan Destanı'nda: *"Göğsü ayı göğsü gibi idi"* (Bang ve Rahmeti, 1936: 11), Altay destanlarından Alıp Manaş Destanı'nda: *"Ayı gibi bağırıp gitti, kutsal kavağın dibine"* (Ergun, 1997: 122), Altay destanlarından Almış Kaan Destanı'nda: *"Öfkeli ayı gibi böğürdü"* (Gül, 2008: 66), Başkurt destanlarından Ural Batur Destanı'nda: *"Yaralanmış ayı gibi gözünü kan bürümüş"* (Suleymanov vd., 2014a: 72), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı'nda: *"Ayı gibi böğürmek"* (P. Ergun, 2010: 292), Hakas destanlarından Han Kicegey Destanı'nda: *"Ayı gibi şiddetle bakıyor", "Alp, ayı gibi böğürüyor"* (Aktaş, 2012: 572-632), Hakas destanlarından Han Orba Destanı'nda: *"Hara*

Molat, ak otağa girip ayı gibi böğürüyor” (Aktaş, 2011: 32), Kazak destanlarından Anşıbay Batır Destanı’nda: *“Ayubay Batır olarak ün salmıştır. Dış görünüşü de onun ayı gibidir”* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 75). Kazak destanlarından Dotan Batır Destanı’nda: *“Böğürüp ayı gibi, yurdun üstüne yürüdü”* (Arıkan, 2007: 259), Kazak destanlarından Tegis ile Kögis Destanı’nda: *“Kögis ile Tegis’in dış görünüşüne baksan, ayı gibi heybetli”* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 527), Başkurt destanlarından İdige ile Muradım Destanı’nda: *“Senin gibi yağız hanları karnı şişman Yanbay’ı, ayı gibi sesini bağırtıp, kaburga kemiğini kırıp”* (Suleymanov vd., 2014c: 262), Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: *“Gırkök tulpar oynayıp yürür, bütün hayvanları geride bırakıp. Gah ayı gibi dik olur, gah yazı tura olur”* (Eşankul, 2017: 169). Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: *“Padişah sinirlenip, ayı gibi bağırtıp”* (Eşankul, 2017: 179), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı’nda: *“Ayı gibi gözlerini ayırarak bakıyor”* (Killi Yılmaz, 2013: 147). Kırgız destanlarından Ak Möör Destanı’nda: *“Keldibek sinirlenip, ayıdan daha fazla bağırtıp”* (Köse, 2004: 397) şeklinde geçmektedir.

Ayının destanlarda kahramana yardımcı olduğu da görülmektedir. Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı’nda: *“Erkek ayı alt kaburgalarından ikisini çıkarıp verdi. Köğüdey-Mergen onları yiyince, gücüne güç geldi, kuvvetine kuvvet eklendi.”* (Bekki, 2007: 550) ve Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda Er Töştük ormana gittiğinde, insan gibi konuşup bir ayı, Ey Töştük diye seslenir. Üstü kamış, altı çukur bir patıkada ayı tuzağa düşmüştür. Töştük onu tuzaktan kurtarır. Ayı, Töştük’e: *“Gücüm kuvvetim oldukça size hizmet ederim, başına güç iş gelse yanınızda olurum. Bıyığını koparıp verdi. Yiğit, ayının bıyığını aldı, çok zor durumda kaldığında, çukurdan çıkan o ayı, yiğidin dostu olmuş. Bıyığı Töştük tuttuğursa, göz açıp yumana kadar, yiğit ere dost olan ayı yetişip geldi”* (Yeşildal, 2015a: 661-663,788) şeklinde verilmiştir.

4.3.1.3. Kaplan, Pars, Leopar

Kaplan/pars/leopar, insanoğlunun Anadolu’da her zaman ilgisini çekmiş ve kült hayvanı olarak görülmüştür. Anadolu kaplanının Anadolu’daki varlığı çok eski tarih dönemlerine dayanmaktadır (Parlak, 2011: 212). Kaplan, Türkçe Sözlük’te: *“Kedigillerden, enine siyah çizgili, koyu sarı postu olan, Asya’da yaşayan çevik ve yırtıcı hayvan (Felis tigris)”* (2005: 1071); Pars ise: *“Kedigillerden, genellikle Asya ve Afrika’nın sıcak*

bölgelerinde yaşayan, postu benekli, bazen de düz siyah, çevik, yırtıcı, etçil, memeli hayvan; leopar, panter, pelenk (*Felis pardus*)” (2005: 1578) şeklinde tanımlanmaktadır.

Kaplan sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılığı: Türkiye Türkçesinde kaplan, Azerbaycan Türkçesinde päläng, Başkurt Türkçesinde yulbarıs, Kazak Türkçesinde jolbarıs/kabılan, Kırgız Türkçesinde colbors, Özbek Türkçesinde yolbars/kaplan, Türkmen Türkçesinde gaplan, Uygur Türkçesinde yolvas; Tatar Türkçesinde yulbarıs (Ercilasun vd., 1991: 436-437); Parsın ise; Türkiye Türkçesinde pars, Azerbaycan Türkçesinde gaplan/bars, Başkurt Türkçesinde bars/kaplan, Kazak Türkçesinde barıs, Kırgız Türkçesinde kabılan, Özbek Türkçesinde kaplan, Türkmen Türkçesinde gaplan, Uygur Türkçesinde bars; Tatar Türkçesinde bars/çuar/yulbarıs (Ercilasun vd., 1991: 692-693) şeklinde kullanılmaktadırlar.

Türkçe, Tonga bir çeşit kaplan demektir. Orta Asya kaplanları, daha çok Türklerin bars dedikleri, pars cinsinden (*Felis uncia*) denen hayvandır. Türkler yolbars derler (Ögel, 2020: 671-672). Türkler, kar leoparına pars/bars/irbis/kaplan/alapars gibi isimler vermiştir. Ala Bars, Teleütlerde Ülgen’in kızlarından birinin adıdır. O, aynı zamanda şamanın tefine ve tefin sapına da adını vermiştir (Dilek, 2021: 51). Orhon Yazıtlarında bars, Az ve Kırgız kağanlarının adı (Tekin, 1998: 43-44) olarak kullanılmaktadır. DLT’te, “Barsgan” Afrasyab’ın (Alp Er Tonga) oğlunun adı (Kaşgarlı Mahmud, 2021a: C-III, 417) olarak geçmektedir. Eski Türk kayıtlarının Yenisey versiyonunda geçen Yenisey Kırgızlarının liderinin adı Barsbek’tir. Bars isminin Türk halkları arasında yaygın olduğuna dair bilgiler vardır. Sultan Beybars (Baybars), Orta Çağ’da Afrika kıtasının kuzeydoğusunda yer alan Mısır topraklarında kurulan Memlûk Türklerinin liderinin adıdır (Parlak, 2011: 218). Bars ismi, Irk Bitig’de hem hayvan hem de yıl adı şeklinde geçmektedir. Eserdeki 10., 31. ve 49. Irklarda kaplan hayvan adı olarak geçmekle birlikte 67. Irkta yıl adı olarak kullanılmaktadır. Hayvan adı olarak geçen Irklarda iyi olarak yorumlanmaktadır (Uluç vd. 2013: 34, 55, 73, 91). Bars, özelliklerinden dolayı her ne kadar canlılar için bir tehlike arz etse de özellikle eski Uygurca metinlerde, tanrıların mitolojik özelliklerini ifade etmek için kullanılan bir hayvan (Tokyürek, 2013: 243) olarak görülmektedir.

Konya Çatalhöyük Tabiatı Koruma Alanı’nda bulunan dokuz bin yıllık duvar resimlerinde yer alan Ana Tanrıça imgesindeki leoparlar, Anadolu kaplanının 9 bin yıldır Anadolu’da yaşadığının kanıtını veren arkeolojik buluntulardan biri olarak

değerlendirilmektedir. Bu mozolenin iç duvarlarının sol tarafında bir erkek leopar resmi tasvir edilmiştir. Orta Asya coğrafyasında derin bir kültürel miras bırakan Türklerin sembolik leopar figürüne Anadolu'nun mimari eserlerinde de rastlamak mümkündür. Bunlar Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı'nın giriş kapısı, Haho Kilisesi'nin giriş kapısı ve Kayseri'de 1276 yılında inşa edilen dairesel kubbede (döner kümbet) bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu dönemi minyatürlerinde de leopar görüntüsüne rastlanmaktadır. Genel olarak hem Anadolu'da hem de Orta Asya'da leopar (pars) ve kaplan resimleri insanlık tarihiyle bağlantılı olarak tasvir edilmektedir. Kırgız Türkleri de parsı/kaplanı kutsal bir hayvan olarak kabul ederler (Parlak, 2011: 212-214). Eberhard'ın Çin kaynaklarında rastladığı, Kırgızlar olması muhtemel olan Cye-gu'lar “Yin” devrine işaret eden yıla “kaplan yılı” diyorlardı. Böylece kaplanın daha o zamanlar (Hun devri) yıl sembolü olarak kullanıldığı görülmektedir. Kaplan bu erken devirlerde Türk kabilelerinin ve Türk yiğitlerinin en eski tözlerinden idi. Böyle o bazen tanrı bazen de bir ruhun sembolü olarak görülebiliyordu (Çoruhlu, 2019: 156). Davletov, parsın (bars/irbis/alaparis/colbaris) çok eski zamanlardan beri insanlık tarihinde mevcut kültürlerin içerisinde önemli bir yere sahip olmasını; çevik, güçlü yapısına, büyük sürüler halinde değil de tek başına avlanmasına ve insanların ulaşamadığı yüksek dağlık yerlerde yaşamıyla beraber bir çeşit gizem havasına bürünmesine (2013: 134) bağlamaktadır.

Kaplan/Pars, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde zaman sembollerinden biridir. Bars yılı olarak geçer. Bu yılda hükümdarlar birbirine şüphe ile bakarlar, makam kavgasına girerler, ahid bozuculuk ederler. Bundan dolayı şark ve garp taraflarında muhalefet artar. Yemiş az olur, avam ü nas arasına husumet girer. Hayvanlara afet az gelir; denizciler gemilerin batmasından zahmet çekerler ve bu yılda acayip haller zuhur eder. Yılın ilk üçte birinde doğan çocuk yiğit, erkek ve güzel çehreli olur; ikinci üçte birinde doğan zengin ve haris olur; üçüncü üçte birinde doğan kâhil ve akılsız olur (Turan, 2009: 102). Kaplan/pars yılı Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda: “*İl ağası olan ilk başımız Şeveli vefat edince, onun yerine biz işte kendin de gördüğün Allabirde'yi baş olarak seçmiştik. Onu biz kaplan yılında seçmiştik*” (Suleymanov vd., 2014b: 117) şeklinde geçmektedir. Verilen bu örnekte il başı seçiminin bars/pars yılında olması eski Türk kültüründe parsın önemini sembolize etmektedir.

Göktürk devrine ait Kudırge kurganlarından çıkarılmış bir eyer kaşı üzerinde, kaplan tasvir eden resim çok eski çağlarda diğer bazı hayvanlar gibi kaplanında bir ongun olduğunu göstermektedir. Kaplan avı sahneleri ayrıca insan-hayvan mücadele sahnelerinin sembolizmine işaret etmektedir. Uygur devrinde de kaplan ve onun cinsinden bazı hayvanlar alplık veya hükümdarlık sembolü olmaya devam etmiştir. Kaplan postu Budist devirde de Budizmin gücünü ve hükümdarların kudretini sembolize etmektedir. Mücadele sahnelerinde kaplan, savaşı kazanan hayvan olarak gösterilmiştir. Bu nedenle savaşı kazanan tarafın, aydınlığın, erkek unsurunun, güneşin sembolü olan kaplan hem gök unsurunun hem de hükümdarlık/siyasi hukukun sembolü olmuştur. İslamiyetten sonraki Türk sanatında Asya ve Anadolu’da yapılmış minyatürlerde kaplan/parsın güç, kuvvet, hükümdarlık ve taht sembolü olduğuna ilişkin örnekler oldukça çoktur (Çoruhlu, 2019: 155-165).

Destanlarda kaplan/pars, kahramanın yiğitliği, alplığı methedilirken benzetme sembolizmi olarak kullanılmaktadır. Bu benzetmelerin kaplan/parsın gücün ve yenilmezliğin sembolü olduğu örnekler, Kazak destanlarından Şora Batır Destanı’nda: *“Bağrına kadar gergin tam tavında, pars gibi atılmaya hazır kuyruğu havada”* (Korgonbekov, 2010: 35), Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: *“Hasanhan boylu poslu, pars bilekli iyi bit yiğitmiş”* (Eşankul, 2017: 179), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı’nda: *“Altın Arığ deniz gibi taşmış, dağ gibi kabarmış, selam demek yerine, pars gibi kükreyip, gök gürültüsü gibi gürlür”* (Killi Yılmaz, 2013: 67), Hakas destanlarından Kara Kuzgun Destanı’nda: *“Kara Kuzgun onu görünce pars gibi kükrüyor, gök gibi gürlüyor”* (İlgın, 2008: 53), Uygur destanlarından Seyit Noçi Destanı’nda: *“O, pars tabanı gibi koca avuçlarıyla herkesin dikkatini çekiyordu”* (İnayet, 2004: 47), Başkurt destanlarından Möyten Bey Destanı’nda: *“Kaplan gibi bir subay”* (Suleymanov vd., 2014c: 113), Hakas destanlarından Alıp Sarıg Plat Hıs Destanı’nda: *“Kara yerin altından Kara Martha yiğit kızın kendisi çıkıp geldi. Kaplan gibi kükrüyor”* (Aktaş, 2012: 557), Kazak destanlarından Avez Batır Destanı’nda: *“Dağda gezen kaplan olayım”* (Jumadilova vd., 2015: 48), Kazak destanlarından Dotan Batır Destanı’nda: *“Kaplan gibi çevik”* (Arıkan, 2007: 255), Kazak destanlarından Ernek Batır Destanı’nda: *“Kartal gözlü genç kaplan, kükreyerek çağırdı”* (Jumadilova vd., 2015: 219), Kazak destanlarından Karabek Batır Destanı’nda: *“Düşmanı görse iştahlanıp, kaplan gibi haykıran”* (Arıkan, 2007: 389), Kazak destanlarından Savrık Batır Destanı’nda: *“Süngülü tüfek elinde, kaplan gibi bakıp duran”* (Jumadilova vd., 2015: 252), Kırgız destanlarından Ak Möör Destanı’nda: *“Eşi yok bir yiğit imiş, kaplan yürekli*

imiş” (Köse, 2004: 482), Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı’nda: “*Görenlerin dikkatini celbedip, gök kaplan gibi heybeti Bahadır Canış’ın*” (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 58), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda: “*Gök kaplan gibi saldırıp*” (Yeşildal, 2015a: 545), Kırgız destanlarından Kurmanbek (Sarıkunan Varyantı) Destanı’nda: “*Keyifleri bozuk olup, gidiyor kahramanlar. Bastırıp gelir önlerinde, bala kaplan önderleri*” (Arvas, 2019: 151), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: “*Kaplan gibi güç ile evire çevire vurdu*” (İnayet, 2017: 214), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı’nda: “*Saldırgandan kaçmayan kara benekli kaplanım*” (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 39), Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı’nda: “*On sekize yaklaşmış, genç bir kaplan tavında*” (Mukasov, 2013b: 28), Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: “*Hasanhan boylu boslu, kaplan yürekli*” (Eşankul, 2017: 179), Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: “*Kaplan gibi kıvrılır*” (Eşankul, 2017: 169), Özbek destanlarından Rüstem Han Destanı’nda: “*Kaplan gibi bileğin, savaşa girince kaplan gibidir yüreğin*” (Fedakâr, 2016: 91), Türkmen destanlarından Yusuf Bey-Ahmet Bey Bozoğlan Destanı’nda: “*Her ikisi de iyi huylu, kaplan sıfatlı, kurt yürekli batur olup nam saldılar*” (İ. Özkan, 1989: 413), Uygur destanlarından Emir Göroğlu Destanı’nda: “*Kaplan bilekli biriymiş*” (Mehmet, 2011: 51), Başkurt destanlarından Seyfölmülük Destanı’nda: “*Biraz gidince, bunun karşısına bir pars çıkar. O kadar büyük ki onu yemeye, yutmaya geliyor. Var idi bir teber dişi belinde, elde etmişti korsanlar ilinde, teber dişini alıp dik durdu, kılıç ile onun başına vurdu. Parsın kafası kopup düştü. Bu parsın derisini yızdı, eti çok yağlıymış bunun. Bunu pişirip kavurup biraz karnını doyurdu*” (Suleymanov vd., 2014b: 519), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı’nda: “*Kaplan ile güreşirim*” (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 41) şeklinde geçmektedir. Verilen bu örneklerde pars, gücü, asaleti, yüksek yönetim mekanizmasını, iktidarı, egemenliği, kudreti ve icra gücünü sembolize etmektedir.

Av hayvanı sembolü olarak geçen kaplan aynı zamanda yiğidin alplığını, gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Alp olmanın gereklerinden biri olan vahşi güç karşısında galip gelmenin sembolize edildiği örnekler, Kırgız destanlarından Bağış Destanı’nda: “*Kayıp’da var idi, her türlü hayvan yavrusu, pars avlamış, kaplan vurmuş*” (Öztokmak, 2019: 359), Kırgız destanlarından Kococaş Destanı’nda: “*Kır barang tüfek kuşanan, kapkara taştta gizlenen, pars, aslan vuran*” (Köse, 2002: 385), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: “*Pars, kaplan, aslandan dokuz tane yakalayacaksın, bunları*

yaparsan istediğine kavuşacaksın” (Alimova, 2017: 196), Kırgız destanlarından Bağış Destanı’nda: “*Yiğit Bağış, pars avlamış, kaplan vurmuş*” (Öztokmak, 2019: 359), Kırgız destanlarından Kococaş Destanı’nda: “*Kır barang tüfek kuşanan kapkara taştta gizlenen, pars, kaplan, aslan vuran, sayılmayacak kadar çok vuran*” (Köse, 2002: 385), Kırgız destanlarından Askazan Bahadır Destanı’nda: “*Dağlarda gezerken bir kaplanın taze izine rastlar. İzi takip ederken Kalmuk topraklarına geçtiğinin farkına varmaz. Kalmukların çobanları görünce hırsız diye düşünürler ve etrafını çevirip esir alırlar*” (Egimbaeva, 2012: 39), Kazak destanlarından Alankay Batır Destanı’nda: “*Derisini kesip derisini yüzüp, eyere bağlayıp alsam demiş. Dayımın yurduna göstereyim bunu götürerek. Kaplan yüzüp almış diye, ecelden sağ kalmış diye, yeğenim bahadır olmuş diye bunu görüp övünsün*” (Alpisbayeva vd., 2010: 36). Kazak destanlarından Kambar Batır Destanı’nda: “*Yiğit Kambar, kaplanın yanına yaklaştı. Kabul olsun en büyük muradım diyerek, bu vakitte kaplan tüylerinin hepsini geriye doğru yatırıp, kulaklarını büküp, ağzını körük gibi kocaman açıp, sesi yeri göğü inletti. Kambar çekinmeden saldırdı, büyüün gücünü topladı. Kuyruğundan kaldırıp, başının üstünde döndürüp, fırlatıp atıp, kırk adım öteye düşürdü. Böyle güçlü bir kaplanı bir vuruşta öldürdü*” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 186) şeklinde verilmiştir.

Kaplan ve parsın kahramanlara sıfat sembolü olarak kullanıldığı örnekler, Kazak destanlarından Karaşas Kız Destanı’nda: “*İri yarı nice pehlivan kaçtı. Ertis’teki bir kaplan saldırdığında anlatılmaz heybeti vardı. Her yıl halkın malını, canını yakarak zararı kaplanın pek çok idi*” (Avespayeva ve Elbekov, 2013: 81), Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı’nda: “*İkiz kaplan diye namlanmışlar*” (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 21), Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı’nda: “*Şahinden çevik olsun diye, kılıç taktım yanına, kırk kaplanım bulundun, efendiniz benim bahtıma*” (Mukasov, 2013a: 20), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: “*Kaplan Manas karşılaştı Nogay’la*”, “*Hoş görünüşlü bir genç, atını yularından tuttu. Kızıl benekli çift kaplan ile karşılaşan insan sağ kalmaz*” (İnayet, 2017: 78, 216), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı’nda: “*Tuttuğunu kaçırmaz mağarada yatan parsım*” (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 39) şeklinde geçmektedir.

Türk destanları içerisinde gebelerin vahşi hayvanların etine aşermesi sembolizmi diğer vahşi hayvanlarda olduğu gibi kaplanda da geçmektedir. Vahşi hayvana aşermeye, kahramanın aşerilen hayvanın özelliklerini taşıyacağı düşüncesi hâkimdir. Destanlarda tespit

edilen kaplan etine aşerme örnekleri, Kazak destanlarından Alpamıs Destanı'nda: *"Aşerme süzekten de kötüydü, beyine söyledi: Yiğittin sen, yiğidim, senden rica ediyorum, doyuncaya kadar yerdim bulursan bana kaplan etini. Gönlüm haram aşı istemeyip, canım çekti haram aşı"* (Türkmen ve Arıkan, 2011: 50), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: *"Hayvanların en cesuru var, daima arzu ediyorum, yesem diye kaplan kalbini, gece gündüz onu düşünüp, su içmiş gibi zayıfladım"* (İnayet, 2017: 62), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: *"Agay Han'ın kızı Kenceke, hamile kaldığı sırada her yemeği yemeyip, aşererek doğurur kaplanın etine"* (Alimova, 2017: 73) şeklindedir.

Kaplan derisinin sosyal statüyü sembolize ettiği Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: *Kilim dokuyup desenli, çiçek motifli keçe yaparlarmış. Kaplan, kurt kürkünü ihtiyarları giyermiş"* (İnayet, 2017: 34) şeklinde geçmektedir.

Vahşi hayvan ile mücadelenin verildiği Başkurt destanlarından Kuzıykürpes Destanı'nda Sarıbay, tek başına sık kamışlığı geçip gidip varsa ona sezdirmeden çok büyük bir kaplan rast gelir. Canavar, onun üstüne atlar. Batır, çekinmeden ona süngüsünü saplar. Bu zorlu mücadelede kaplan, kahramanın atını parçalar. İlerleyen mücadelede gücü azalan batır yenilmek üzereyken dostu Karabay batır yetişir. *"Atından atlayıp inen Karabay batır, Sarıbay'ın boğazına yapışan yırtıcının sağ ayağını bir vuruşta koparır. Yırtıcı, kendisinin avını bırakıp Karabay'a yönelir; fakat başına vurulan keskin kılıçtan dolayı batırın ayağının altına düşer"* (Suleymanov vd., 2014b: 596) şeklinde verilmiştir. Burada kaplanın gücünün ve kuvvetinin çok olduğu, bütün engellere rağmen mücadelesinden vazgeçmediği sembolize edilmiştir.

Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda Er Töştük, yaralı kaplan ile karşılaşır. Kaplan, Töştük'ten şu şekilde yardım ister: *"Bu Kuday'ın yarattığı, insan gibi konuşur. O kaplan şöyle der: Sönen ateşimi yak Töştük, ölen canımı dirilt Töştük, susadım su ver Töştük"* (Yeşildal, 2015a: 657). Er Töştük, zavallı durumda olan kaplana yardımcı olur, ayağına batan diken çıkarır, kaplan iyileşir. Töştük'ün yardımına karşılık kaplan minnet duygusu için ona, bıyığının kılından bir tane koparıp verir, zor durumda kaldığında bu kılı yakarsan yanında hazır olurum der. Kahraman zor durumda kalınca kılı yakar ve kaplan hemen gelir kahramanı zor durumdan kurtarır. Hayvan da olsa kendisine nasıl davranılırsa aynı şekilde karşılık verdiği ifade edilmiştir.

4.3.1.4. Kurt

Kurt, Türkler arasında saygı duyulan, soyundan türenildiği kabul gören, kılavuzluğuna güvenilen, uğurlu sayılan, koruyuculuğu bulunan, ulu ve ondurucu özelliği de ortaya çıkmış olan bir semboldür. Bu özellikleriyle bütün Türkler arasında kabul görmüştür. Türklere ait taşlar ve levhalar üzerindeki kurt tasvirleri ile bayraklar ve tuğ uçlarındaki kurt başı tasvirlerinin tek bir Türk urug ve boyuna ait olmaması, kurdun millîlik vasfını göstermektedir. Bütün bu veriler ışığında kurdun, Türk milleti dışında hiçbir millette bu kadar önem kazanmadığı görülmektedir (Durmuş, 2022: 26). Kurt, erken devir Türklerinde en önemli hayvan sembollerden birisidir. Türklerde türenilen varlık olarak sayılan kurtlar daha ziyade Gök menşeli olarak kabul edilmiştir (Kalafat, 2002: 461-462). Kurdun Türk kültüründe ve destanlarda ifade ettiği diğer sembolik değerler; kılavuzluk, kurtarıcılık, hayvan ata/ana, ecdad, özgürlük, ad alma ile ad verme, güç, kuvvet, şekil değiştirme, devlet ve hükümdarlık, zaman, halk hekimliği, tehlike, yer adı vb. gibidir.

Otuzdan fazla *Canis lupus* alt türü tanınmakta ve bozkurt denildiğinde günlük konuşma dilinde evcilleştirilmemiş ve yabani alt türler anlaşılmaktadır. Kurt, Türkçe Sözlük'te: "Köpekgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da yaşayan, postu gri sarı renkli, yırtıcı, etçil memeli hayvan (*Canis lupus*)" (2005: 1261) olarak geçmektedir. Kurdun çizgili kürkleri genellikle beyaz, kahverengi, gri ve siyah alacalıdır. *Canis* türleri arasında kurtlar, büyük avlarla başa çıkabilmek için gösterdikleri fiziksel uyarlanmalar, daha sosyal doğası ve oldukça gelişmiş kendilerini ifade etme davranışlarıyla sürü ile avlanma için en çok özelleşmiş türdür. Bölgeci olan kurtlar arasında ölümlerin en önemli nedenleri arasında bölgelerini korumak için yapılan dövüşler bulunur. Esasen etobur olan kurt doğal ortamında yaşayan iri toynaklıların yanı sıra daha küçük hayvanlar, çiftlik hayvanları, leş ve çöple de beslenir (https://tr.wikipedia.org/wiki/Kurt#cite_note-2).

Kurt sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılığı: Türkiye Türkçesinde kurt, Azerbaycan Türkçesinde gurt/canavar, Başkurt Türkçesinde büri, Kazak Türkçesinde böri/kaskır, Kırgız Türkçesinde börü/karışkı, Özbek Türkçesinde böri, Türkmen Türkçesinde gürt/böri, Uygur Türkçesinde börä; Tatar Türkçesinde büri (Ercilasun, 1991: 518-519; Türktaş, 2013: 1101) şeklinde kullanılmaktadır. Kurt'un Türkçe'de diğer adı böri'dir ve bu kelime Orhun kitâbelerinde, Uygurca vesikalarda, DLT'de ve Oğuz Kağan

Destan’ında geçer. Çin kaynaklarında “Fu-li” şekli ile yer adı, şahıs adı, kavim soyadı vb. olarak çok zikredilir. Ünlü Tabgaç hükümdarı T’ai-wu’nun lâkabı Fu-li veya Fo-li (=Böri) idi. Göktürk hakanlığının hassa ordusu mensuplarına da “Fu-li” deniyordu (Kafesoğlu, 2003: 331). Bizzat kağanı korumakla görevli olan bu savaşçılara böri (kurt) adının, Türklerin atasını ölümden kurtarıp koruyan, besleyip büyüten ve onun neslini sürdürecektir olan efsanevi kurda izafeten verildiği düşünülmektedir (Barutçu Özönder, 1999: 81).

Göktürklerde de kurt, “böri” Ak Böri, Al Böri, Börü Bars, Böri Tigin, Çocuk Böri Şenun, Gök Böri Kökey, İl Böri, Kök Böri vb. şekillerde de kullanılmıştır. İlhanlılar ve Timurlularda; Kök Böri, Memlüklerde; Kurt, Selçuklular ve Osmanlılar zamanında Anadolu’da Kurd, Ak Böri, şeklinde kullanılmıştır (Altun, 2019: 94). Göktürklerdeki kurt=Aşına adı da (Asena, Zena, Aşına vb.) şekillerinde de kullanılmıştır. (Kafesoğlu, 2000: 332). Gök Börü adının anlamı da doğrudan doğruya “Tanrı Oğlu” kavramına işaret etmektedir. Türk mitolojik sisteminin esas kahramanlarından biri olan bozkurt bir dizi işlevleri yerine getirir. Bu mitolojik varlık, geniş şekilde yalnız Oğuz Kağan Destanı’nda kalmıştır. Bütün olarak bakıldığında Türk milli kültüründe bozkurt birçok fonksiyonu yerine getirir: Ecdat, kurtarıcı, koruyucu, yol gösteren, vs. Bu fonksiyonlar bozkurdun ilk çağlarda Tanrıoğlu gibi tasavvur olunması ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bozkurt, Türk-Moğol mitolojisinde, esasen semavi menşeli bir hayvan gibi tanıtılır. Bu ise onun Tanrıoğlu motifinden çıktığına işaret eder. Bozkurdun ecdat yani ata olduğunu gösteren Çin kaynakları, bozkurt miti, bozkurdun ilk demirci olması hakkında ortaya çıkmış mitolojik rivayetler, kurdun Tanrı yurdunu koruması, gökte yaşaması, gökten ışık içinde yere inmesi vb. bu mitolojik varlığı, genel manada Tanrıoğlu seviyesine yükseltir. Oğuz Kağan Destanı’nda Tanrıoğlu fonksiyonunun bir kısmını bozkurt, diğer kısmını ise Oğuz yerine getirir” (Bayat, 2006: 64-66).

4.3.1.4.1. Türeyiş Sembolü Olarak Kurt Ata/Kurt Ana

Çin kaynaklarında, Göktürklerle ait yazılı kitabelerde Hunların ilk atalarının dişi Kurt tarafından beslenilmesine, Göktürklerin ise dişi kurt tarafından türemiş olduklarına inanılır. Göktürklerden geldiği bilinen iki destandan biri Bozkurt Destanı ve diğeri Ergenekon destanıdır. Her ikisi de kurttan türemiştir (Kalafat, 2002: 461). Bahaddin Ögel, Orta Asya’da kurttan türeyişin ilk örneğini şu şekilde verir: “*Wu-sunlar, MÖ 174 den önce, Çin’in*

batısındaki Kansu Eyaletinde oturuyorlardı. Batılarında da yine kuvvetli bir devlet olan Yüe-çi'ler vardı. Yüe-çi'ler, MÖ 174 den önce Büyük Hun Devletinin meşhur hükümdarı Mao-tun (Mete) ve az sonra da oğlu tarafından mağlup edilince, yurtlarını bırakıp Batı Türkistan'a gitmek ve orada Kuşan devletini kurmak zorunda kaldılar. MÖ 140 senelerinden sonra da daha doğuda yaşayan Wu-sunlar batıya kaymışlar ve bilhassa bugünkü Tanrı dağları bölgesinde, Yüe-çilerin boş bıraktıkları topraklara yerleşmişlerdi. Wu-sunların Kralına Kun-mo derler. İşittiğimize göre, bu kralın babasının, Hunların batı sınırında küçük bir devleti varmış. Hun hükümdarı, bu Wu-sun Kralına taarruz etmiş ve Kun-mo'nun babası olan bu kralı öldürmüş. Kun-mo da o sıralarda çok küçükmüş. Hun Hükümdarı ona kıyamamış. Çöle atılmasını ve ölümü ile kalımının, kendi kaderine bırakılmasını emretmiş. Çocuk çölde emeklerken, üzerinde bir karga dolaşmış ve gagasında tuttuğu eti, ona yavaşça yaklaşıp vermiş ve uzaklaşmış. Az sonra çocuğun etrafında, bu defa da bir dişi kurt dolaşmağa başlamış. Kurt da çocuğa yanaşarak memesini çocuğun ağzına vermiş ve iyice emzirdikten sonra yine oradan uzaklaşmış. Bütün bu olan biten şeyleri, Hun Hükümdarı da uzaktan seyretmiş. Bunları görünce, çocuğun kutsal bir yavru olduğunu anlamış ve hemen alıp adamlarına vermiş. İyi bir bakımla da büyütülmesini emretmiş. Çocuk büyüyerek bir yiğit olmuş. Hun Hükümdarı da onu ordularından birine komutan yapmış. Gittikçe gelişen ve başarı kazanan çocuğa gönül bağlayan Hun Hükümdarı, babasının eski devletini ona vererek, onu Wu-sun Kralı yapmış" (Ögel, 2020a: 15-16). İkinci olarak ise Kao-çı'ların (Toles) erkek kurttan türeyişi şöyledir: "Kao-çı Kağanın çok akıllı iki kızı varmış. (Bazı kaynaklar üç kızı vardı, diyorlar). Bu kızlar o kadar akıllı ve o kadar iyi imişler ki, babaları şöyle bir karara varma zorunda kalmış. Kağan demiş ki: "Ben bu kızları, nasıl insanlarla evlendirebilirim! Bunlar o kadar iyi ki, bu kızlar ancak Tanrı ile evlenebilirler!" Bunu diyen Kağan, kızlarını alarak götürmüş ve bir tepenin başına koymuş. Burada kızları, Tanrı ile evlensinler diye beklemiş. Kızlar bu tepede Tanrıyı bekleye durmuşlar. Aradan epey zaman geçmiş. Ama ne Tanrı gelmiş ve ne de onlarla evlenmiş, Kızlar böyle bekleşe dururlarken, tepenin etrafında, ihtiyar ve erkek bir kurt görünmüş. Kurt, tepenin etrafında dolaşmağa başlamış ve bir türlü de orayı bırakıp gitmemiş. (Küçük) kız kurdun bu durumunu görünce şüphelenmiş ve kardeşine: "İşte bu kurt Tanrının ta kendisidir. Ben inip, onunla evleneceğim," demiş. Kardeşi, gitme, diye ısrar etmiş ama, kız dinlememiş. Tepeden inerek kurtla evlenmiş ve bu suretle Kao-çı halkı, bu hükümdarın kızı ile kurttan türemiş" (Ögel, 2020a: 17-19-20).

Ögel'in ifadesine göre, Göktürklerin kurttan türeyişinin yani Ergenekon destanın ilk şekli olarak belirttiği rivayet şu şekildedir: *“Göktürkler (T'u-chüeh), eski Hun'ların (Hsiung-nu) soylarından gelirler ve onların bir koludurlar. Kendileri ise, A-şi-na (A-shih-na) adlı bir aileden türemişlerdir. (Sonradan çoğalarak), ayrı oymaklar halinde yaşamağa başladılar. Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket tarafından mağlup edildiler. (Mağlubiyetten sonra Göktürkler), bu memleket tarafından, soyca öldürüldüler. (Tamamen öldürülen Göktürkler içinde), yalnızca on yaşında bir çocuk kalmıştı. (Lin memleketinin) askerleri, çocuğun çok küçük olduğunu görünce, (ona acımışlar ve) onu öldürmemişlerdi. Yalnızca çocuğun ayaklarını kesmişler ve bir bataklık içindeki otlar arasına bırakarak (gitmişlerdi). (Bu sırada) çocuğun etrafında dişi bir kurt peyda oldu ve ona et vererek (çocuğu) besledi. Çocuk, bu şekilde büyüdüktan sonra da dişi kurtla karı-koca hayatı yaşamağa başladı. Kurt da çocuktan bu yolla gebe kaldı. (Göktürkleri mağlup eden ve hepsini kılıçtan geçiren Lin memleketinin) kralı, bu çocuğun hala yaşadığını duydu ve onun da öldürülmesi için askerlerini gönderdi. Çocuğu öldürmek için gelen askerler, kurtla (çocuğu) yan yana gördüler. Askerler kurdu öldürmek istediler. Fakat kurt (onları görünce) hemen kaçtı ve Kao-ch-'ang (Turfan) memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda, derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Ova, baştanbaşa ot ve çayırlarla kaplı idi. Çevresi de birkaç yüz milden fazla değildi. Dört yanı, çok dik dağlarla çevrili idi. Kurt, kaçarak bu mağaranın içine girdi ve orada on tane çocuk doğurdu. Zamanla bu on çocuk büyüdü ve dışarıdan kızlar getirerek, onlarla evlendiler. Bu suretle evlendikleri kızlar gebe kaldı ve bunların her birinden de bir soy türedi. (İşte Göktürk devletinin kurucularının geldikleri), A-şi-na ailesi de (bu On Boy'dan) biridir. Onların oğulları ve torunları çoğaldılar ve yavaş yavaş yüz aile haline geldiler. Birkaç nesil geçtikten sonra, hep birlikte mağaradan çıktılar. Ju-julara (yani Juan-juan devletine) tabi oldular. Altay (Chin-shan) eteklerinde yerleştiler. Bundan sonra da Juan-juan Devletinin demircileri oldular” (2020: 22-23).*

Kurttan türeyiş için yukarı da verilen 3 rivayete göre ilk örnek olan Hun rivayeti ve son örnek olan Göktürk rivayetinde zor durumda olan çocuğun yardımına yetişen dişi bir kurt gelir. Kurt burada Tanrı tarafından neslin devamını sağlaması ve koruması için gönderilmiş, hayvan dahi olsa anaçlık (anaerkil) duyguyu, sahiplenmeyi sembolize eder. İkinci örnek olan Kao-çı rivayetinde ise kutsal özellik yüklenen kurt erkektir. Bu rivayetteki erkek kurt ataerkil yapıyı sembolize etmektedir. İncelediğimiz Türk dünyası destanlarında,

doğrudan kurdun emzirmesi şeklinde tezahür etmese de dolaylı olarak kahramanın yetiştirilmesinde ve büyümesinde kurdun etkin rol oynadığı destan Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı'dır. Kurdun çocuğu büyütmesi destan da şu şekilde geçmektedir: *“Bağışlanmış bu çocuğu, dişine tutunarak, gitti. Ak Börü küçük çocuğu, altmış dağ aşırıp geldi, sütli iki maral alıp getirdi. Çocuğu emzirin diye, o iki marala öylece emretti. O iki marala beslendirilen çocuk, iki günde anam dedi, Altı günde babam dedi”* (Dilek, 2002: 118). Ak Börü tarafından büyütülen çocuk kısa sürede alp yiğit olur. Kurt burada tanrı tarafından görevlendirilmiş kurt atayı sembolize etmektedir. Verilen metinden anlaşılacağı üzere kurdun baktığı bu çocuk kutsallık verilmiş, olağanüstü özelliklere sahip bir kahramandır.

4.3.1.4.2. Ad Almada ve Ad Vermede Kurt

Ad insanlar için, milletler için var olmanın ilk belgesidir. Ad almak, kişi için bireysel ve milli anlamda resmen varlık bulmanın simgesidir. Kişi adları bilimi içerisine göbek adı, ad, soyadı, takma adlar, sanlar gibi ad türleri girmektedir (Alkaya, 2001: 1). İnsanlar, beraber yaşamaya başladıkları ilk dönemlerden beri iletişimi daha kolay bir şekilde sağlayabilmek için hem kişilere hem de etrafındaki gördükleri varlıklara adlar vermeye başlamışlar böylece onları sınıflaştırarak somutlaştırmışlardır (Türktaş, 2019: 35-37). Tarihi-edebi metinlere göre Türklerde çocuğa ad verme belli kıstaslara bağlı olarak gerçekleştirilmekteydi. Çocuğun ad alabilmesi için kahramanlıklar göstermesi yani yiğitliğini bir şekilde ispatlaması gerekirdi. Çocuğun kahramanlık göstererek ad alması, eski Türk kültüründe bir şan nişanesi olarak görülmüştür (Toprak, 2019: 94). Destanları içerisinde kahramanların bazılarının kurt terimini şahıs adı olarak kullandığı tespit edilmiştir. Kurt adının şahıs adı olarak kullanılması Kazak destanlarından Mırkı Batır Destanı'nda şu şekildedir: *“Müslümanlar olarak birleşsek, O zaman kafirlerden intikam alırız, demek ister Akkaskır”*. (Sakenov ve Avespayeva, 2009: 165). Akkaskır, Ak Kurt-Börü demektir. Kazak destanlarından Alpamıs Batır Destanı'nda: *“Bayböri Bey o vakitlerde, seksen yaşına geldiğinde, gideceğim deyip arzu içinde,”* (Türkmen ve Arıkan, 2011: 39) şeklinde geçmektedir. Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı'nda ise; *“Kara at tam tavında, mızrak kılıç yerinde, ondan sonra bizim ile, börü bahadır bu gider”* (Mukasov, 2013b: s57) şeklinde verilmiştir. Destanlarda her ne kadar bu ad kullanımları ile bilgi verilmemiş olsa da Türklerin yaşamında kurt kutsal bir varlıktır. Bu kutsal varlığın gücü sembolik olarak isimlerle kahramana aktarılmaya

çalışılmaktadır. Bu kullanımla ilgili kahramanlık göstermesi sonucu mu yoksa başka herhangi bir özel durumdan dolayı mı aldıkları tespit edilememiştir. İncelediğimiz destanlar içerisinde sadece Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı'nda bir kurdun bahadıra ad verme durumu şöyledir: *"İki maralla beslendirilen çocuk, iki günde anam dedi, iki günde babam dedi, yuvarlak beşikten inerek, dökme demirden oturağa basıp ezdi,"* oğlan oynasın diye getirdiği tilki, kurt, ayı bağışlanmış çocuğun gücü karşısında eziyet çekmişler. Bu durumu gören Ak Börü: *"Nazlı büyüttüğüm oğlumdun, er çağına yetmişsin, gerçek bahadır olmuşsun, senin kendi adın ise, Ak Tayçı bahadırdır,"* (Dilek, 2002: 118-122) diyerek kahramana ad vermiştir. Destanda kurdun ad vermesi ile uluların, pirlerin, ataların ad vermesi sembolize edilmektedir. Türklerde tabu olan hayvan adları içinde börü (böri) de vardır (Arslan Erol, 2006: 40). Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı'nda ise Karatı-Haan, adının börü (kurt) olduğunu şu şekilde ifade eder: *"Börü diye adım da var"* (Ergun ve Aça, 2004: 436). Destan da Karatı-Haan'ın, adını bu şekilde belirtmesi kurda verilen kutsiyetin önemini sembolize eder. Metnin devamında: *"Onu kaçınıp söylersin"* (Ergun ve Aça, 2004: 436) diye ifade edilmesi ile kurdun tabu-örtmece varlığı sembolize edilmektedir.

4.3.1.4.3. Haber Sormada Kurt

Türk kadınlarının, çocuk doğurduktan sonra ebelerine çocuğun kız mı erkek mi olduğunu öğrenmek için, kızların tilki gibi cilveli ve kurnaz; erkeklerin kurt gibi cesur olacağını ima ederek *"Tilki mi yoksa kurt mu?"* diye sordukları söylenir. (Clauson, 2021: 188). Türk dünyası destanlarında içerisinde karşımıza çıkan kurt mu tilki mi ve kurt mu olup geldin, tilki mi olup geldin gibi ifadeleri doğan çocuğun cinsiyetini, kişinin karakter özelliğini öğrenmek ya da kahramanın yaşayıp yaşamadığını öğrenmek için de kullanılmıştır. Uygur halk destanlarından Garip ile Senem destanında şu şekilde geçmektedir: *"Abdullah Şatır atını uçarcasına koşturup geldi. Şah'a hoş haber getirdi. Şatır, Şah Abbashan'ın ayağını öperek: 'Müjde, şöhrətli şahım, sultan Ayım doğurdu' dedi. Şah Abbashan'ın yüzü güldü: 'Ey değerli muhafız başı, kurt mudur, tilki midir? Tez cevap ver' diye sordu. Abdullah Şatır kekeleyerek: "Sahavetli sultan Ayım tilkiden haber verdi!" dedi. Ardından yine bir haberci atını koşturarak geldi. Hasan, vezirin önüne gelerek: "Hoş haber size vezir-i azam, kurttan haber verdi hanım sultan, dedi"* (İnayet, 2004: 206). Doğan bebeğin müjdelenmesi sırasında cinsiyetini belirtmek için kullanılan kurt ya da tilki deyiimi

çocuğu erkek ise kurt, kız ise tilki şeklinde ifade etmektedir. Yukarı belirtmiş olduğumuz şekliyle kurt, Türklerin sosyal yaşamında olumlu, mutluluk ifadesini sembolize etmektedir. Kurdun bu özelliklerde geçtiği diğer destan metni şöyledir: Özbek destanlarından Belagerdan Destanı'nda: “*Avazhan sordu; Anne, nasıl oldu. Kurt mu olup döndün, tilki mi?*” (Mirzayev ve İşankul, 2011: 443). Kurt mu olup döndün tilki mi diye sorması, evlenmek isteyen kahramanın, annesinin görüştüğü gelin adayının cevabını merak etmesinden dolayı sormuştur. Kurt, evliliği, mutlu yuvayı sembolize eder. Tilki, mutsuzluk, düzensizlik ve yalnızlığı sembolize etmektedir.

Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: “*Eyvah, bu çocuk her ne yapsa da kurt olsa da tilki olsa da gelmesi gerekirdi, durumunu bildirmesi gerekirdi*” (Eşankul, 2017: 321) diyen Goroğlibek, evladından haber alamadığını belirtmiştir. Burada kurt iyi ve sağlıklı olmayı, tilki kötü ve zor durumda kalmayı sembolize etmektedir.

4.3.1.4.4. Şekil Değiştirmede Kurt

Türk geleneğinde önemli bir motif olan şekil (don) değiştirme, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar yayılmış ve ortak bir motif olarak yaşamını sürdürmüştür/sürdürmektedir. Buna göre don değiştirme; ölüm-ruh, sınama (ödül veya ceza), üstünlük-keramet ve yaratılış-türeme unsuru olarak dört farklı yapıda kendisini göstermektedir (Küçük, 2020: 101). Hakas destanlarından Altın Arığ Destanı'nda, ülkesini koruyan ve kollayan iyi ruh Huu İney kurt (bozkurt) şekline girmektedir. Yağmalanmış ülkesinin haline çok üzülen Huu İney, ülkesini kurtarmak için mücadele etmiştir. Hayatına mâl olacağını bile bile düşmanlar tarafından öldürülen ülkesinin yiğit alplarını ve atını sihirli suyla yeniden diriltmiştir. Don (şekil) değiştirmesi destanda şu şekildedir: “*Üç kulaç boyundaki bozkurt, Altay dağının üstüne çıkıp, koşmuş. Dikkatli bakıp anlamış ki, ulu ülke darmadağın olmuş, ocak yıkılmış, bacası göçmüş. Ak Denizin suyu sahipsizce, Şırıldayıp akıyor. Bozkurt hırlayarak silkinmiş, Huu İney adlı yaşlı kadına dönüşmüş*” (F. Özkan, 1997: 83). Verilen örnekte de görüldüğü gibi kurt donuna (şekil) giren göksel ruhu temsil eden bir kadındır. Donuna girdiği hayvanda Türkler tarafından göksel kabul edilen kutlu bir hayvandır. Bu ruhun (kadının), kurt donuna (şekil) girmesi, öleceğini bile bile vatani için ölen kahramanları diriltmesi kutsal bir mücadeleyi sembolize etmektedir. Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı'nda kahraman gök börü (kurt) donuna dönüşmektedir. Don (şekil) değiştirme destan

da şu şekilde geçmektedir: *“Tuñ-Karatı-Haan, dağın sinsi-düşman gök börüsü olup, dönüşüp. Üstünden aşağıya gizlice gelip, gelinin koyunundan birini parçalayıp, yarısını yiyiverip, uzaklaşmış”* (Ergun ve Aça, 2004: 436). Burada dikkat çeken husus don değiştirmede dağın sinsi düşman gök börüsü olup ifadesidir. Dağlar, tepeler ve ormanlık alanlar kurtların mekânlarıdır (Kolot, 2022: 87). Tuñ-Karatı-Haan’ın, don (şekil) değişmesi gök börü bünyesinde sına (ödül veya ceza) sembolize etmektedir. Sinsi düşman gök börü ifadesi ile ise vahşi kurdun hayatını devam ettirmesi için avlanmasını, bunun yanında saldırganlık özelliğini sembolize ettiği görülmektedir. Kurt donuna girmenin olduğu diğer örnekler, Hakas destanlarından Han Orba Destanı’nda: *“Dokuz kulaç uzunluğunda, kara kurt ilerlemiş. Han Mirgen’e yaklaştığında, kurt donundan sıyrıldı, kız Han Mirgen’e gelip, sağ eliyle selam verdi”* (Aktaş, 2011: 62-63), Hakas destanlarından Kara Kuzgun Destanı’nda: *“Dağ sırtından dokuz bozkurt, koşarak çıplak oğulun, baldırına yapıştılar. Dokuz kurdun kuyruğunu, bir yere çekip vurduğunda, gök dibi hemen gürlledi. Dokuz bozkurt, dokuz kara kadın oldular”* (İlgın, 2008: 149-151) şeklinde verilmiştir.

4.3.1.4.5. Benzetme Unsuru Olarak Kurt

Hayvanlar bazı özellikleriyle insanların fiziksel ve karakteristik özelliklerini betimleyen bir benzetme aracı olarak karşımıza çıkmaktadır (Arslan, 2022: 194). Türk destan kahramanları genellikle tabiatta hâkim vasfı olan ve işini kendi gören yırtıcı canlılara benzetilmiş, hatta böri/kurt, arslan, kaplan, bars (yolbars/tonga), bürküt (kartal/laçın), şunkar (togan/doğan, sungur, kırgı/şahin) gibi hayvan ve kuşlar ad olarak da günümüze kadar kullanılmıştır (İ. Özkan, 2009: 5). Türkler sosyal hayatının içinde devamlı hayvanlarla etkileşim içerisinde. Bu etkileşim zamanla özel bir bağa bürünmüş ve bazı hayvanları kutsal görmüştür. Kurt, Türklerin kutsal olarak gördüğü ve karakterlerini en çok benzettiği hayvan sembollerinden biri olmuştur. Türkler, karakter özelliği itibarıyla yiğitlikle ön plandadır. Kendi karakterine benzeyen hayvan olarak en çok kurdu benimsemişlerdir.

Kurdun mücadele ruhu, cesurluğu, dayanıklılığı sebebiyle destanlarda kahramanlar, bahadırlar, askerler ve alplar kurda benzetilmektedir. Kahramanın fiziki olarak kurda benzetilme sembolü ilk olarak Oğuz Kağan Destanı’nda: *“Ayakları öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi,”* (Bang ve Rahmeti, 1936: 11) şeklinde geçmektedir. Destanda kahraman Oğuz Kağan’ın tasviri yapılırken hem azameti ile korkulan hem de kutsal olarak görülen

hayvanlara benzetilmesi yaşanan dönem içerisinde hayvanların önemini sembolize etmesi açısından dikkat çekicidir. Destanlarda yiğit olan kişinin güç, kuvvet ve tecrübe yönünde kurda benzetildiği örnekler, Altay Oçı-Bala “*Kurt görünüşlü bahadırlarına, hayvanları yağmalama emri verdi*” (Dilek, 2007a: 65), Kırgız destanlarından Manas Destanı’nda (Cusup Mamay Varyantı): “*Kurt gibi atılmak*” (İnayet, 2017: 168), Kazak destanlarından Alankay Batır Destanı’nda: “*Güneşin batsa gece olur, gece boyu gezen, yırtıcı kurt olurum*” (Alpısbayeva vd., 2010: 27), Kazak destanlarından Edige Destanı’nda: “*Koyun gibi Kalmuklara, saldırınca kurt durur mu? Acıkmış bir kurttu, Üstün doğmuş bir yiğitti*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 183), Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı’nda: “*Börü bahadır kurt gibi, çok iyi bir savaşıydı*” (Mukasov, 2013b: 95), Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı’nda: “*Kara şehir Kambıl’a, kurt gibi baskın yapar*” (Mukasov, 2013a: 88), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda: “*Gazabı şiddetli o Kökdöo’nün, kurt gibi gözü parladi*” (Yeşildal, 2015a: 695), Kırgız destanlarından Bağış Destanı’nda: “*Yiğit Bağış bir kere, başkalarına saldırmaz. Saldıran kimseyi de kurt gibi sağ bırakmaz*” (Öztokmak, 2019: 439), Çuvaş destanlarından Ulp Destanı’nda: “*Ulp tarafına nökerler, atılırlar, kudurmuşlar, hemen yiyecekmiş gibi saldırırlar kurt gibi*” (Bayram, 2013: 347), Kazak destanlarından Dürliğöv Destanı’nda: “*Kudurmuş kurt gibi gözleri parlayarak*” (Avespayeva ve Elbekov, 2013: 25), Kazak destanlardan Kubıkul Destanı’nda: “*Bu belayı hizmetçi alırsan, kurt gibi parçalayıp yer*” (Arıkan, 2007: 119), Kazak destanlarından Karabek Batır Destanı’nda: “*Azılı iri, cesur bir kurt idi*” (Arıkan, 2007: 399), Dede Korkut destansı hikâyelerinden Kazılık Koca Oğlu Yegenek Boy’unda: “*Yetdügünde yel yetmezidi urgunum, yeñi bayırñ kurduna benzeridi yigitlerüm.*”, “*İki hasret birbirine buluşdular, ıssuz yerñ kardu gibi uluşdular*” (Gökyay, 2007: 140-143), Başkurt destanlarından İdige ile Muradım Destanı’nda: “*Elinde beylik olsa da ne yaparsın ordun hor olunca? Kartal da kurt tepse de kaza da salacak kuş değil; uruğu da bitmiş olsa da İdige de boş er değil*” (Suleymanov vd., 2014c: 170), Başkurt destanlarından Tülle Membet Destanı’nda: “*Bu oğlan dişi kurt gözlü, ne zaman olsa da avının tadını almadan bırakmaz*” (Suleymanov vd., 2014c: 427), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: “*Düşman kurdu Er Töştük*” (Alimova, 2017: 74), Kazak destanlarından Mırkı Batır Destanı’nda: “*Etrafi Kalmuklar kuşattılar. Bin koyuna iki kurdun saldırması gibi, çekinmeden direk üzerine atıldılar*” (Sakenov ve Avespayeva, 2009: 235), Kazak destanlarından Er Begis Destanı’nda: “*Kalmukları, Çer çöp gibi ezip yok etmiş. Azılı (güçlü) cesur kurtmuş*”, “*Kalmuklara saldırır, kurt gibi o zaman yakalar, tek başına kılıçtan geçirir*” (Türkmen ve Arıkan, 2007:

477-491), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: *"Dünyayı kesen sen, Töştük, pehlivanlığın doğru imiş. Gök demirden olan kütüğü, param parça ettiğin doğru imiş. Kana doymaz yiğidim, kurt olduğun doğru imiş"* (Yeşildal, 2015a: 832), Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı'nda: *"İhtiyar kurt han Sıyadat'ın, henüz daha vardı gücü kuvveti"* (Akmataliyev ve Mukasov, 2013: 133), Türkmen destanlarından Yusuf Bey-Ahmet Bey - Bozoğlan Destanı'nda: *"Kurt yürekli batur olup nam saldılar"* (İ. Özkan, 1989: 413), Kazak destanlarından Karabek Batır Destanı'nda: *"Koyuna saldıran kurt gibi, dört bir yanını bölecek"* (Arıkan, 2007: 399), Nogay destanlarından Edil Sultan Destanı'nda: *"Saldırmaya duran kurt gibi"* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 122), Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: *"Adım Hasanhan'dır, anladıysan kurdum, meydana girdiğimde erlerin eriyim,"*, *"Sizler bir sürü koyun, ben aç kurdum"* (Eşankul, 2017: 273), Kazak destanlarından Oljabay Jene Kırık Batır Destanı'nda: *"Geliyor birleşip kırk bozkurt, Kalmuk'a olmak için ecel, gürleyip yağın bulut gibi geliyor"* (Alpısbayeva vd., 2010: 186), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: *"Ak duman gibi olan halkı, Kurda benzer bahadırlarıyla Kara-Kula kağan kişi, kendi yurdundan yola çıktı"* (Bekki, 2007: 365), Kazak destanlarından Mırkı Batır Destanı'nda: *"Devlet'in beş kurdu ata atladı, bizim düşman nerede diye yola çıktılar"* (Sakenov ve Avespayeva, 2009: 163), Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı'nda: *"Aç kurt gibi meydana çıkıp, meydanın yüzünü kan edip, düşmanı yerle yeksan edip, kanını dökecek gündür bugün"* (Mirzayev ve İşankul, 2011: 163), Özbek Dalli Destanı'nda: *"Kırk büyük neşeli kurt gibi koşuşup, birbirine iş gösterip gider. Kırk yiğidin hepsi de erlerin eridir,"*, *"At sürün beyler gayret ile, korksun düşmanların gözü, kurt gibi aralayın,"* (Eşankul, 2017: 403-453), Kırgız destanlarından Manas Destanı'nda (Cusup Mamay Varyantı): *"Üçerden altı kurt, iki tarafta dövüştü"* (İnayet, 2017: 216) şeklindedir.

Nogay destanlarından Çora Batır destanında, *"Kurtken kuzu edeyim, kurt gibi alıp yırtayım"* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 80) şeklinde verilen örnekte, kurt iki farklı yönüyle ifade edilmiştir. Kurtken kuzu etmek ifadesi kahramanın karşısındaki düşmanın da bir kurt gibi güçlü olsa da kurt gibi alıp yırtayım ifadesi ile kendisinin de bir kurt kadar güçlü olduğu düşmanı kuzu gibi güçsüz kılacağını belirterek kahramanın gücünü, kudretini sembolize etmektedir. Nogay destanlarında Koplanlı Batır Destanı'nda: *"Ardımdan büyük itler takılsa, onlara ben deri değil, kurdum"*, *"Köylerde çok koşan, ağzı kanlı kurt idik"* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 170-172), Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı'nda ise: *"Gideni bilseniz erin eridir, savaş meydanının kurdudur"* (Mirzayev ve İşankul, 2011: 77) şeklindedir.

Verilen örneklerde kahramanlar güç ve kuvvet yönünden kurda benzetilmiştir. Kahramanın savaş meydanında aynı kurdun avı ile mücadelesi gibi düşmanla mücadelesi sembolize edilmektedir.

Destanlarda kurda benzetilmeler arasında kahramanın düşman karşısındaki duruşunun, kurdun avı karşısındaki haline benzetildiği örnekler, Kırgız destanlarından Bağış Destanı'nda: *"Koyuna saldıracak kurt gibi, ağzını burnunu yalıyor"* (Öztokmak, 2019: 333), Kırgız destanlarından Manas Destanı'nda (Cusup Mamay Varyantı): *"Kurt görmüş oğlak gibi"* (İnayet, 2017: 75), Kazak destanlarında Kambar Batır Destanı'nda: *"Kurt görmüş oğlak gibi"* (Türkmen ve Arıkan, 2011: 219), Kazak destanlarından Dotan Batır Destanı'nda: *"Koyuna saldırmış kurt gibi,"* (Arıkan, 2007: 281), Başkurt destanlarından İdige ile Muradım Destanı'nda: *"Aç kurt gibi doğrulup, düşmanını kıymış bir yudumda"* (Suleymanov vd., 2014c: 167), Kazak destanlarından Alpamıs Batır Destanı'nda: *"Pek çok savaşta, aç kurt gibi doymak bilmezdi. Mücadele ettiği düşmanı, yalvartmadan bırakmazdı"* (Türkmen ve Arıkan, 2011: 114), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: *"Aç kurt gibi dövüşüp, böyle namusumuzu kurtar"* (Yeşildal, 2015a: 457), Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı'nda: *"Kırk yiğit kılıçlarını sıyırıp at saldı. Aç kurt gibi dağıtıp, iyisini seçip, kötüsünü yaralar. Avaz baş olup at saldı, denk gelenini kesti, aç kurt gibi kaçırttı", "Haldarhan, aç kurt gibi saldırdı, düşmanların kanını, boz toprağa karıştırdı"* (Mirzayev ve İşankul, 2011: 113-115), Kazak destanlarından Avez Batır Destanı'nda: *"Kambar çıktı dışarıya, bir göz attı etrafa, aç kurt gibi bükülüp,"* (Jumadilova vd. 2015: 59), Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda *"Kırk tane cellat gel ha, gel deyip yürüdü, her tarafa aç kurt gibi koşturup. Çok düşmana kırgın yapıp duruyordu,"* (Eşankul, 2017: 497), Kazak destanlarından Suranşı Batır Destanı'nda *"Düşmana saldırınca, merhametsiz aç kurt gibiydi"* (Jumadilova vd., 2015: 86), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda: *"Tatar bilir saklanmayı. Çuvaş seker kurt gibi"* (Bayram, 2013: 469), Kazak destanlarından Suranşı Batır Destanı'nda: *"Ateşi durdurdu, kurttan halkı kurtardı, gönlü çok rahat etti"* (Jumadilova vd. 2015: 285) şeklinde verilmiştir. Verilen örneklerde de anlaşılabacağı gibi kahramanın, düşman karşısındakinin eylemi kurdun avına saldırmasına benzetilmiştir. Bu benzetme ile aç olan kurt yaşamak için avına nasıl saldırıyorsa, genel anlamda Türklerin özel anlam da destan kahramanlarının yurtlarını koruması ve saldırılara karşı mücadeleleri sembolize edilmiştir. Aç kurt gibi ifadesinin yukarıda bahsettiğimiz şekilden farklı olarak Uygur destanlarında Nozugum Destanı'nda şu şekilde geçmektedir: *"Bir sürü dev suratlı"*

melun, aç kurt gibi, dudaklarını yalayarak, şehvani gözleriyle bakarak Nozugum'u kendi aralarında paylaşmakta idi” (İnayet, 2004: 16). Uygur destanlarında Nozugum Destanı'nın kahramanı Nozugum, Doğu Türkistan'ın Kaşgar bölgesinde meydana gelen Mançu istilacılarına karşı yapılan milli ayaklanmanın kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra sürgün veya esir edilen ve bu trajik kaderi yaşamak zorunda bırakılan, fakat düşmanlara boyun eğmeyerek direnmeyi tercih eden Kaşgarlılardan birisidir (İ. Özkan, 1992: 297). Örnekte verilen aç kurt gibi dudaklarını yalaması ifadesi ile avını gördüğü andaki kurdun durumuna benzetilerek, avın kurdun karşısındaki çaresizliği, köşeye sıkışmışlığı sembolize edilmektedir.

Kahramanların güç, kuvvet sembolü gibi yönlerden kurda benzetilmesin yanın da hırçınlık, sinirlilik hallerinde gösterdikleri kurt gibi uluma tepkileri incelenen destanlarda tespit edilmiştir. Hakas destanlarında Han Orba Destanı'nda: “*Üç kulaklı kara doru atlı Hara Molat, ak otağa girip, Ayı gibi böğürüyor, kurt gibi uluyor*” (Aktaş, 2011: 32), Kazak destanlarından Alpamıs Batır Destanı'nda: “*Bey hanımı huzursuzlaşıp, körpe kurt gibi yiyecek arayıp, aşermesi geçmeyip şaşkına döndü*” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 49), Hakas destanlarından Kara Kuzgun Destanı'nda: “*Kara yeri tırmalayarak, ayağa kalkıp, kurt gibi uluyor,*” (İlgın, 2008: 91), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda ise: “*Tarkan ulur kurt gibi, soğuk gözünü çevirip*”, “*Baban vefat edince, düşman Çuvaş ülkesinde. Uluyorlar kurt gibi*” (Bayram, 2013: 152-284) şeklinde verilmiştir.

Kurda benzetmelerin bir diğer şekli ise zaman sembolü olarak kullanılmasıdır. Tuva destanlarında Kangıvay-Mergen Destanı'nda “*Kurttan boz, Tilkiden kızıl genç çağımızda*” (Ergun ve Aça, 2004: 479), Aldın-Çaagay Destanı'nda ise: “*Ben börü gibi gök, Tilki gibi kızıl iken*” (Ergun ve Aça, 2004: 538), Başkurt destanlarından Akşam Batır Destanı'nda: “*Bir yaşına geldiğimde, kurt gibi yeldim*” (Suleymanov vd., 2014d: 125), Kazak destanlarından Alankay Batır Destanı'nda: “*Ben ise genç kurt, olduğu yerde duramayan*” (Alpısbayeva vd., 2010: 119) şeklindedir. Kurttan boz ve börü gibi gök şeklindeki ifadelerle kahramanların gençlik dönemlerinin coşkuluğuna özlem sembolize edilmektedir.

Destan metinlerinde sadece kahramanlar değil düşman tipleri de kurda benzetilmektedir. Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda şu şekilde geçmektedir: “*Muynak'ın ona kurt gibi bakıp oturduğunu gördüm.*”, “*Muynak, boğazından*

köpeği yakalamış kudurmuş kurt gibi dişlerini gıcırdatarak yatıyordu” (Suleymanov vd., 2014b: 172-188). Muynak destanda menfi tip olarak geçmektedir. Muynak’ın kurt gibi bakması ve kudurmuş kurt gibi dişlerini gıcırdatması kurdun hırçın, kendinden geçmiş haline benzetilmektedir. Kurdun menfi olarak görüldüğü şeytani özellikleri ile anıldığı aynı zamanda uğursuzluk olarak görüldüğü benzetmeler, Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı’nda şu şekildedir: “*Aygırlı güzel malımıza, canavar gelmiş olmasın, kurt gelmiş ise, dönüp varıp vurursun.*”; “*İblis kötüsü bozkurdu, bu kadar uzakta nasıl sürdün? Canım kuzum Han Mirgen, kulağı olmayan bozkurdu, nasıl alıp getirdin? Ana yurdun, değerli yurda, Erlik iblisini niye getirdin?*” (P. Ergun, 2010: 200-208). Kurdun menfi özellikte geçtiği bir diğer örnek, Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı’nda, Ulıp’ın babası Uslati bir gün hastalanır ve yatağa düşer. Onun hastalığını fırsat bilen düşman Patti Han ordusuyla Çuvaş ülkesine saldırır. Destanda: “*Şirpü bahadır, şimdi savaşıyor düşmanla, Patti Han gibi kurtla*” (Bayram, 2013: 49) ifadeleriyle düşman tipi Patti kurda benzetilmiştir. Bu ifadeler kutsiyet atfedilen kurdun tam zıttı şeytani kin duyan düşmanlığı, caniliği sembolize etmektedir. Kazak destanlarından Akkenje destanında ise: “*İnsanı eşit saymayan, azılı kurt Derbes er*” (Jumadilova vd., 2015: 39) şeklinde geçmektedir. Destanda Derbes zengin bir adamdır. Kendinden küçük genç bir kıza zoraki nikâh kıyar. Mahkemeye taşınan bu olayı rüşvet ile kazanır. Menfi bir tip olan Derbes’in bu yaptıkları azılı bir kurda benzetilir. Kurdun kendinden daha güçsüz olan avlarına karşı mücadelesi gibi maddi gücünü kullanarak insanlara üstünlük kurmaya çalışan zalimler sembolize edilmektedir. Kırgız destanlarından Mendirman Destanı’nda ise şöyledir: “*Dokuz kurt bir koyunu, yerse leşini bırakır mı?*” (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 20). Mendirman, Adik (Adıl) Han’ın eşlerinden birinin tek oğludur. Adik (Adıl) Han’ın, Mendirman hariç dokuz oğlu varmış. Diğer kardeşler ona karşı düşmanlıkta birleşir. Bu oğlanlardan sadece en büyük Asıl, Mendirman tarafına geçer ve ona yardım eder. Asıl eline kopuzu alıp, gazel söyler. Gazelde kardeşlerini kurda, üvey kardeşini koyuna benzetmektedir. Dokuz kurdun bir koyunu yemesi ile aile-akraba arası çatışmada güçlünün her zaman güçsüzü yok edeceği sembolize edilmiştir.

Destanlarda kurda benzetilmeler arasında diğer hayvanlar da bulunmaktadır. Bu hayvanlardan biri de attır. Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı’nda atın kurda benzetilmesi şu şekildedir: “*Hızla atlayıp kişner, kulaklarını kısıp, sağa sola bakınır, alıcı kurt gözü gibi, göz bebeğini kızartır,*” (Suleymanov vd., 2014a: 113-150).

4.3.1.4.6. Kahramanın ve Atının Mücadele Ettiği Hayvan Olarak Kurt

Kurt, kahramanların, yiğitlerin gücünü sınadıkları, mücadele ettikleri hayvanlardan biridir. Sürü, yıldı ve obayı korumak kahramanların önemli görevlerinden biridir. Bu görevler içinde girilen mücadeleden galip çıkmak alp olmak için bir ölçüttür. Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı'nda: *"Han Mirgen, iki ok çıkarmış. Kurşun uçlu okunu, yaya dayayıp çekip, yay uğuldayıp, ok vınlamış. Hayvan yiğidi bozkurtun, göğsünden gün ışıldamış. Bozkurt kötü yaralanmış, derhal canı çıkmış"* (P. Ergun, 2010: 202-206) şeklinde verilen örnekte hiçbir işe yaramayan, sorumsuz karakter olan Han Mirgen, sürüsüne gelen kurdu öldürmesiyle biranda vasıflı, cesur bir yiğide dönüşmektedir. Kahramanların kurt ile mücadele ettiği örnekler, Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda: *"Hayvan davara kuş, kurt saldırırsa, yırtıcı hayvan ile mücadele eder, güçlerini sınavan bahadır olurlardı"* (Suleymanov vd., 2014b: 93), Altay destanlarından Közüyke Destanı'nda: *"Dikenli yaprağı toplanmış, ormandan kurt çıkıp geldi. İğrenç dişini göstererek, yemek için geldi. Kurban olduğum Közüyke oğlu, yayını hızla çekip, ucu sivri okunu çabucak attı. Aç gözlü kurda doğru, ince belinden avladı"* (Dilek, 2002: 333), Tuva destanlarından Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destan'ında: *"Çeçen Kara bahadır, yolda giderken önünde iki kurdun koştüğünü görür. Bahadır, dünyanın düşmanları bunlar diyerek kurtların peşine düşer. İki kurt, bahadırın yokuş yukarı çıkamayacağını düşünüp yokuşa koşar ancak ikisi de yakalanıp Çeçen Kara'nın elinde can verir"* (Ergun ve Aça, 2005: 290-291), Kırgız destanlarından Manas Destanı'nda (Cusup Mamay Varyantı): *"Hepiniz bilirsiniz, kurt avlayanın oğlunun, gözünü kırpmadan tilki avladığını. Babası gibi çocuğunu, övelim de şımartalım"* (İnayet, 2017: 30) şeklindedir. Verilen örneklerde kurt avlayan kişi cesur alp olarak görülmektedir. Onun soyundan gelen kişinin de aynı onun gibi korkusuz, cesur bir alp olacağı sembolize edilmektedir.

Destanlarda kurt ile mücadelede sadece kahramanlar değil onların en sadık dostu olan atlarda mücadele etmişlerdir. Atların kurt ile mücadele ettiği örnekler, Hakas destanlarından Hara Molat Destanı'nda: *"Gücü kuvveti yetmez gibiydi kara atın, Körürler ki kara atın buduna, Yedi bozkurt ilişmişler"* (Aktaş, 2012: 770), Hakas destanlarından Han Orba Destanı'nda: *"Önüne altı kulaç boyunda, altı sarı kurt koşup, kara doru ata atıldılar. Üçü sağdan, üçü soldan gelip, yakalayıp tuttular. İyi yaratılan kara doru at, ön ayaklarıyla tepip gidiyor. Üç gün boyunca mücadele olmuş. Ak bulutun altında, kara bulutun üstünde Altın*

Harlıh uçuyor. Gökten ok ve sadağını çıkarıp, altı kulaç boylu, altı sarı kurdu, bir okla delip geçti” (Aktaş, 2011: 167), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı’nda ise: *“Erke-Küren atın, bacağının etini yemek için, yedi sarı kötü ruhtan, yedi aç kurt geldi. Bacağını yemeye gelen kurdu, kuyruğuyla korkuttu. Ermen-Çeçen bahadır, kanlı okunu salıp, yedi kurdu vurdu”* (Dilek, 2007b: 174-177) şeklinde verilmiştir.

4.3.1.4.7. Tehlikeli Olarak Görülen Kurt

Kurt, göçebe yaşayan halklar tarafından her zaman tehlike sembolü olarak görülmüştür. Temel yaşamları hayvancılığın üzerine kurulu olan Türkler için sürülerinin sağlığı ve güvenliği çok önemlidir. Türkler düşmana karşı nasıl önlem alıyorsa aynı şekilde vahşi hayvanların saldırılarına karşıda aynı şekilde önlem almaktadır. Destanlarda Türklerin kurda karşı aldığı önlemler, Altay destanlarından Kozın Erkeş Destanı’nda: *“Uluyp, kurt yurduna girmede, kendi yerine düşman sokmadı”* (Dilek, 2002: 305), Altay destanlarından Közüyke Destanı’nda: *“Uzun kuyruğunu sürüyerek, kurt girse öldürün”* (Dilek, 2002: 328), Altay destanlarından Katan-Kökşin Le Katan-Mergen Destanı’nda: *“Katan-Kuuçın’ın yurduna, nara atan savaşçı girmemiş, kan dökücü kurt gelmemiş”* (Dilek, 2007b: 261), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı’nda: *“Aç kurt gelince, hayvana yaklaştırmamak için atacak, ok yay verdiler”* (Dilek, 2007b: 70) şeklindedir.

4.3.1.4.8. Sıfat Olarak Kurt

Kurt, destanlarda kahramanlara sıfat sembolü olarak da kullanılmıştır. Bu sıfatlar kahramanın gücünü pekiştirmek veya daha büyümlü göstermek için verilmektedir. Kurdun sıfat olarak kullanıldığı örnekler, Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: *“Yanında duran kişi yok, yalan ile işi yok, Bozkurt (Kökcal-Gök Yeleli) gibi kişi yok”* (İnayet, 2017: 23), Hakas destanlarından Kökhan Destanı’nda: *“Yiğit bozkurt dağdan dağa fırlayıp, sudan suya inmiş, Alp bozkurt da ilerleyerek gitti. Kahraman bozkurt ağzını açıp, koşmuş”* (Aktaş, 2012: 823-824), Uygur destanlarından Kızıl Gülüm Destanı’nda: *“Vahşi kurtlar pis ellerini uzatıp, Sevgilisi Bülbül’ü kan ağlatıp Kızılgül’ü koparıp kaçtılar”* (İnayet, 2004: 130), Kırgız destanlarından Kococaş Destanı’nda: *“Boz yeleliyi (kurt) değiştirmem, başkalarının istediğine uyararak”* (Köse, 2002: 221) şeklindedir.

4.3.1.4.9. Başlık Parası Olarak Kurt

Toplumların aile kurma olgusu üzerinde önemli görev ilişkisi ve işlevini sürdüren bir kültür unsuru olarak kalın (başlık parası) geleneğine hemen hemen pek çok toplum ve toplulukta rastlamak mümkündür (Ünal, 2021: 48). Başlık parası, evlenecek erkeğin veya akrabaların kız babası veya akrabalarına yaptığı, toplumlara göre değişen hukuksal ve toplumsal uygulamaları içeren hediye niteliğinde bir ödemedir. Bu ödeme, genellikle para, hayvan (sığır, at, keçi vs.) çeşitli süs eşyaları veya törensel değerler gibi şeylerdir (Tezcan, 1976: 415). Türk destanları içerisinde kurt başlık bedeli olarak, Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: *"Kurt, pars, vaşak, hepsinden dokuzar tane yakalayacaksın. Bunları yaparsan, istediğine kavuşacaksın"* (Alimova, 2017: 197) şeklinde geçmektedir. Burada başlık bedeli olarak belirtilen hayvanları yakalaması ile aslında kahramanın bu vahşi hayvanların karşısında yiğitliği, bahadırılığı sembolize edilmektedir. Uygulanan bu yöntem damadın bahadır olmasını kanıtlamak için bir sınav ve sınamadır. Başlık uygulamasının tespit edildiği diğer Türk destanlarındaki örnekler, Tuva destanlarından Alday-Buuçu Destanı'nda: *"Börü başı gibi gümüş sunup, at başı gibi altın sunup, gelecekte çocuğumuz için deyip, ayrı renkte ala boz yulkiyi, başlık olarak vermiş"* (Ergun ve Aça, 2004: 226), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı'nda: *"Börü başı kadar gümüşü, kalın-başlık olarak koymuş"* (Ergun ve Aça, 2004: 431), Tuva destanlarından Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alışkılar Destanı'nda: *"Börü başı gibi gümüşü, at başı gibi altını alıp, ayın yenisinde, günün iyisinde, yalnız kızımı vereyim,"* (Ergun ve Aça, 2004: 585), Tuva destanlarından Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı'nda: *"Hümüs Dangına'ya kalın, sunmaya geldim. At başı kadar altınını, börü başı kadar gümüşünü, sunarak Altay'ın, kara ala samurunu, eşik üstüne serip, girip kalın sunup, duran kardeşler imiş"* (Ergun ve Aça, 2005: 341), Tuva destanlarından Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün Destanı'nda: *"Eskiden benim için, at başı dek altın verip, börü başı dek gümüş verip, kalın-başlık sunmuş"* (Ergun ve Aça, 2005: 399) şeklindedir. Metinlerde de görüldüğü gibi başlık parası geleneğinde kahramanın hayvanlarla mücadelesi ve ölçü birimi olarak hayvan uzuvlarının üzerinden yapılması hayvancılığının Türklerin yaşamındaki önemi sembolize edilmektedir.

4.3.1.4.10. Yer Adı Olarak Kurt

Kurdun destanlarda yer adı olarak kullanıldığı da tespit edilmiştir. Kazak destanlarından Suranşı Batır Destanı'nda şu şekildedir: “*Karagaylı, Kurttıbas, Talgar gibi yüksek tepesi var*” (Jumadilova vd. 2015: 268). İnsan, doğa ile devamlı iç içe olmuştur. Bundan dolayı dağ, ova, tepe, ırmak nehir vb. gibi yerleri adlandırmalarda kutsal gördüğü şeylerin ismiyle yapmışlardır.

4.3.1.4.11. Halk İnanışlarında Kurt

Kehanette bulunan hayvanların aynı zamanda bu kehanetlerin gerçekleşmesini sağlayan gizemli güçleri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kehanet hayvanın bir davranışında değil, onunla rastlantısal olarak karşılaşılmasından kaynaklanır. Yolda belli bir hayvanla karşılaşmak iyiye işaretken başka bir hayvan kötüye işaretir. Bazen de hayvanın kehanetinin anlamı hayvanın söz konusu uygarlıktaki ya da kabiledaki yeriyle bağlantılıdır (Roux, 2005: 76). Roux'un belirttiği gibi kurdun Türk kavimleri arasında önemli bir yeri vardır. Gökyay, Bozkurt Türk milletinin totemidir. Totem içtimai anlam taşıyan bir semboldür (2007: 1168) şeklinde kurdun (bozkurt) önemini belirtmiştir. Dede Korkut destansı hikâyelerinden Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boy'da totem olan kurt ile Salur Kazan'ın karşılaşması şu şekildedir: “*Bu kez yolda bir kurda düş (rastalamak) oldu. Kurt yüzü mübarekdür, kurdılan (kurt ile) bir haberleşeyim, dedi.*” (Gökyay, 2007: 44). Metinde geçen kurt yüzü mübarektir ifadesi Türklerin kurda yüklediği kutsiyeti, kurdun Tanrı katından geldiğini sembolize etmektedir. Metnin devamında, karanlık akşam olanda günü doğan! Kar ile yağmur yağanda er gibi duran! Karakoç atları kışnettiren! Kızıl develer gördüğünde buzlaştıran! ifadeleri ile kurda övgü ile söz edilmekte gücün, kuvvetin, korkusuzluğun, saygı duyulan zekiliği (Özkartal, 2012: 65-66) sembolize edilmiştir. Kurdun mübarek olarak görüldüğü ve dini anlayış çerçevesinde değerlendirildiği Uygur destanlarından Abdurrahman Goca Destanı'nda: “*Abdurrahman Han Hoca, geri dönüp geldi karargâha. Hepsinin gözü takıldı, boynundaki muskaya. Kurt başlı o muska, mukaddestir mübarek. Sevinirdi candan gönülden, onu gören her yürek*” (İnayet, 2004: 101-102) şeklindedir. Başkurt destanlarından Kıssa-yı Yusuf Destanı'nda şu şekildedir: “*Kurt dedi: Vallahi, Yusuf'u görmedim, Onun nerede olduğunu da bilmedim. Allah şahit, o civarda dolaşmadım. Tanrı aracıyla bilirsin, Peygamberler eti bize haram imdi*” (Suleymanov vd., 2014b: 308). Verilen bu iki örnek

metinde de kurt, dini bir özellik ifade etmektedir. Değişen yaşam biçimleri ve dini inanışlar içerisinde kurda atfedilen tehlikeli olma hali azaltılmaya çalışılmıştır.

4.3.1.4.12. Halk Hekimliğinde Kurt

Hayvanlar, halk hekimliği uygulamalarında oldukça çok kullanılmaktadır. Halk hekimliği uygulamasında kullanılan hayvanlar arasında kurt da bulunmaktadır. Kurdun halk hekimliğinde kullanıldığı örnekler, Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı'nda: "*Kurt gözü kanlı hayvandır, Kurdun yavrusunu it yerine koyup, Besleyip büyütürsen, Yavrunun gözünü körüğün, Közüne tut. Yavrunun gözünden kan dökülür. Gözünü iltihaplandırmadan soğuk kaynak suyuyla yıka. O zaman o kara gözlü it olur*" (Dilek, 2007a: 266-267), Tuva destanlarında Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı'nda: "*Annesinin ayağını alan gök börüyü bulur, ayağını koparır ve annesinin ayağına takar. Oğlan, annesinin tüm eksik organlarını tamamladığında anne iyileşir ve eskisi gibi olur*" (Ergun ve Aça, 2004: 289-320) şeklinde verilmiştir. Destanda kahraman, annesinin ayağını alan kurdu bulup ayağını koparması ve annesinin ayağını tekrar yerine takması, gök börü karşısında kazandığı zafer kadar anneye duyulan şefkati de sembolize etmektedir.

4.3.1.4.13. Malzeme Yapımında Kurt

Yaylak-kışlak yaşayan toplumlar yaşam koşullarına göre ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Avcılık ve hayvancılık göçebe yaşayan kavimler için çok önemlidir. Türkler için avcılık hayati öneme sahiptir. Hem hayatlarını devam ettirmek hem de her daim savaşa hazır olmak için devamlı avlanmışlardır. Türkler avladıkları hayvanların etinden, soğuktan korunmak için derisinden, kürkünden ve savaş aletlerinde kullanmak için diğer uzuvlarından oldukça çok istifade etmişlerdir. Destanlarda maddi anlamda kurttan yararlanma örnekleri, Altay destanlarından Ölöştöy Destanı'nda: "*Anam kurt derisinden, Babama sıcak yaka dicsin.*", "*Çobanlara, kurt derisini verip şöyle dedi: Sıcak yaka yapın*" (Dilek, 2007b: 133-138), Tuva destanlarından Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı'nda: "*Kurdun bozunu, tilkinin kızılını, terkileyip*" (Ergun ve Aça, 2005: 155), Hakas destanlarından Kökhan Destanı'nda: "*Bozkurt derisi zırhlı, atın taşıyamadığı Alıp Kök Han*" (Aktaş, 2012: 779), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı'nda: "*Delikanlı oğlanı, bozkurdun sırt derisini yorgan edip, azgın ayı derisini yastık yapıp, yiğit oğullarını uyutmuşlar*" (Ergun, 2013: 575), Kazak destanlarından Kambar Batır Destanı'nda: "*Beline kemer takmadan, kurt derisi kürkünü örtünüp*"

(Türkmen ve Arıkan, 2011: 198), Kırgız destanlarından Manas Destanı'nda (Cusup Mamay Varyantı): “*Porsuk, kaplan, kurt kürkünü, ihtiyarları giyermiş*” (İnayet, 2017: 34), Kırgız destanlarından Bağış Destanı'nda: “*Pars avlamış, kızıl kurt avlamış, kurt, tilki, ayı vurmuş*” (Öztokmak, 2019: 359), Başkurt destanlarından Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı'nda: “*Yedi oğlan ava çıkmış. Tilki, kurt görüp kuşlarını uçurmuşlar. Zayatülek adlı oğlu, ağzı kanlı kurt tuttu*” (Suleymanov vd., 2014a: 316-317), Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı'nda (Sarıkunan Varyantı): “*Kara demir, kurt dilli, kalıverdi yürekte*” (Arvas, 2019: 180), Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı'nda “*Örülen zırh koparak, kurt dilli temreni girmiş*” (Mukasov, 2013b: 89), Hakas destanlarından Altın Arığ Destanı'nda: “*Kurt derisini, zırhını giyinip*” (F. Özkan: 83) şeklinde verilmiştir. Göçebe yaşayan Türkler hayvanların farklı uzuvlarından yararlanarak yaşamlarını kolaylaştırmaktadır. Savaş aletleri için kullandıkları kemik, ısınmak ve korunmak için kullandıkları deri aslından o hayvan gibi olabilmeyi sembolize etmektedir.

4.3.1.4.14. Özgürlük Sembolü Olarak Kurt

Kurt, destanlarda özgürlüğüne düşkün, hiçbir kuvvetin boyunduruğunda bulunmadan özüne sadık bir hayvan olarak geçer. Bu özellikleriyle Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı'nda: “*Kurt yavrusu köpek olmaz, bedava mal alırsan boşa gider*” (Mukasov, 2013b: 111) ve Kazak destanlarından Alpamış Batır Destanı'nda: “*Kurdun eniği kurtluğunu kılacakmış*” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 152) şeklinde geçmektedir. Kurdun yavrusu dahi olsa bile köpek gibi esarete olamayacağını ve aslına uygun hareket edeceği belirtilir. Verilen bu örneklerde kahramanlarında aynı kurt gibi aslına uygun şekilde atalarından ne gördüyse aynı şekilde devam ettirileceği sembolize edilmektedir.

4.3.1.5. Samur

Anadolu Türkçesinde samur kürk anlamını taşımaktadır. Samur denince ilk olarak bu hayvanın kürkü anlaşılır (Eyuboğlu, 1988: 578). Türkçe Sözlük'te samur; “Kuzey Avrupa'da yaşayan, çok yumuşak ve ince tüyleri olan, postu için avlanan küçük hayvan (Martes zibelilina)” (2005: 1694); TDK Zooloji Terimler Sözlüğünde ise; “Etçiller (Carnivora) takımının sansargiller (Mustelidae) familyasından bir memeli türü. Uzunluğu 60, 20 cm. Esmer kahverengi olan tüyleri ipek gibi yumuşaktır. Gerdanı turuncudur. Kürkü

en çok beğenilen hayvandır. Başı koni biçiminde olup kulakları büyük” (<https://sozluk.gov.tr/samur>) şeklinde tanımlanmaktadır.

Samurun, Türk lehçelerinde kullanımları; Türkiye Türkçesinde samur, Azerbaycan Türkçesinde samur, Başkurt Türkçesinde kiş, Kazak Türkçesinde bulğın, Kırgız Türkçesinde kiş, Özbek Türkçesinde suvsar, Tatar Türkçesinde kiş, Türkmen Türkçesinde samır, Uygur Türkçesinde samur (Ercilasun vd., 1991: 858-859) şeklinde kullanılmaktadır.

Samur, Oğuz Kağan Destanı’nda benzetme sembolü olarak kullanılmıştır. Oğuz Kağan’ın beden tasviri yapılırken, “*Omuzları samur omuzu gibi*” (Bang ve Rahmeti, 1936: 11) şeklinde geçmektedir. Samur, yaratılışı dolayısıyla yumuşak tüylü, çevik yapısıyla avcı bir hayvandır. Oğuz Kağan’ın omuzları benzetme yoluyla samur omuzu gibi tüylü ve çevik olduğu belirtilmiştir.

Samur destanlarda av hayvanı sembolü olarak geçmektedir. Kıymetli ve uzun tüylü derisinden dolayı avlanılmaktadır. Samurlar içerisinde kara samurlar daha değerlidir ve avda genelde bunlar avlanmaktadır. Destanlarda samurun avlandığı örnekler, Altay destanlarından Közüyke Destanı’nda: “*Kara samurların, parlak olanlarını seçerek, nişan alıp avladı. Böylece avlanıp heybesini doldurdu*” (Dilek, 2002: 326), Başkurt destanlarından Han-Şilgi Attığı Han-Hülük Destanı’nda: “*Han Hülük Bey fırlayıp kalkıverip, Han Şilgi’sine bulunduğu ganimetini, tilkinin kızılını, samurun karasını ön ve arka terkisine terkilemiş*” (Ergun ve Aça, 2005: 155), Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı’nda: “*Oçı-Bala, su samurlarının karasını bacaklarından dizdi. Samurların makbulünü burunlarından dizdi*” (Dilek, 2007a: 49), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı’nda: “*Kara su samurlarının derilerini seçerek, ikiye katlayıp yastık yaptı*” (Bekki, 2007: 374), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı’nda: “*Bahadırın şapkası, su samurundan*” (Ergun, 2013: 416), Altay destanlarından Altay Buuçay Destanı’nda: “*Avladığı hayvanları atından aldı. Kara samurları koynundan çıkardı, eşi Ermen Çeçen’e verdi: Güzel giyimler yap, dedi*” (Dilek, 2002: 205), Başkurt destanlarından Mergen ile Mayanhılıv Destanı’nda: “*Altay, Ural taraflarına Cengiz Han da hücum edip, öz elinde kul edip, bütün oğullarını bey etmiş. Giyimini ipek, su samuru etmiş*” (Suleymanov vd., 2014b: 85), Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı’nda: “*Boylu poslu güzel kızlar, samur kürk şapkalı kızlar*” (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 24), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı’nda:

“Çocuğumuzu yeryüzü gibi çabucak süsleyelim. Astar gibi ipince giydirelim, dedikten sonra, samurun sırt postundan seçe seçe giydirmişler” (Ersöz, 2009: 335) şeklinde verilmiştir.

Samurun vergi sembolü olarak kullanılması, Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı’nda: *“Kırgızlar Kalmuk’a boyun eğip, her yıl vermek için kırk bir kız ile bin su samurunu Kırgız’a vergi koymuş”* (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 28) şeklindedir.

4.3.1.6. Tilki

Proto-Türk kültürü içerisinde yer alan tilki sembolü, ilk zamanlar hayvan ata ve koruyucu ruh olarak görülürken zamanla hilekârlığın ve kurnazlığın sembolü olmuştur. Kurnazlık sembolü olan tilki, Türkçe Sözlük’te: “Köpekgillerden, uzunluğu 90 cm, kuyruğu 30 cm kadar, ırklarına göre çeşitli renklerde olan, ağız ve burnu uzun ve sivri, kümes hayvanlarına zarar veren, kürkü beğenilen bir memeli (Vulpes)” (2005: 1982); Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğünde ise: “burnu sivri, kuyruğu uzun, çok tüylü, sansardan büyük bir hayvan” olarak tanımlanmıştır. Tilki kelimesi, eski Osmanlıca kaynaklarda dilkü, dilki biçiminde; Uygurcadan başlayarak, Orta Türkçede tilkü (Eren, 1999: 408) şeklinde geçmektedir. Tilki kelimesi ile ilgili diğer kaynaklardaki kullanımlar ise: Divânü Lügâti’t Türk’te, tilkü (Kaşgarlı Mahmud, 2021a: 54); Irk Bitig (Fal-Kehanet Kitabı) 46-cı Irkta, tülkü (Uluç vd., 2013: 70); Dede Korkut kitabının mukaddime kısmında, dilkü (Gökyay, 2007: 21); Anadolu halk ağızlarında dilkü, dilgi, tilgi (Eyuboğlu, 1988: 331) şeklindedir. Türk lehçelerindeki kullanımları ise; Azerbaycan ve Kırgız Türkçelerinde, tülkü; Tatar Türkçesinde, tölki; Kazak Türkçesinde, tülki; Başkurt Türkçesinde, tölkö; Uygur Türkçesinde ise tülkä (Türktaş, 2013: 1100) şeklindedir.

Tilki’nin birçok türü vardır. Hepsisi de “Tilki gibi kurnaz” deyişini haklı çıkaracak kadar bir zekâya ve kurnazlığa ortaklaşa sahiptir. Av köpekleri tarafından kovalanan bir tilki duvarların tepesinden atlar, ırmakları çaprazlamasına geçerek ikili bir iz bırakır, köpekleri taşıyamayacak kadar ince olan buzların üzerine atılır ve eğer yapabilirse, koku izini kaybettirmek amacıyla bir koyunun sırtına bile atlayıp, gidebilir. Avlanırken de aynı ölçüde çok zekidirler. Tilki bize zekânın ve cin fikirliliğin yeteneklerini sunar. Onda hem yırtıcılardan ve hem de avlarından daha kurnazca davranabilme yeteneği vardır (Buffalo ve Firedancer, 2007: 97). Masallarda en çok bahsedilen hayvanlardan biri olan tilki, konuşması ve yardımcı hayvan olarak görülmesinin yanında en çok hilekârlık ve kurnazlığı sembolize

etmektedir (Bakırcı, 2006: 26; Bakırcı, 2010: 30). Gerek asıl halk masallarında gerekse hayvan masallarında hep bu özelliğiyle karşımıza çıkar. Özellikle hayvan masalları içerisinde kahraman olarak en çok karşımıza çıkan tilki, hemen hemen her masalda kurnazlık ve hileyle rakiplerini alt ederek sıkıntılardan kurtulduğu görülür. Hilekârlık ve kurnazlıkla özdeşleşen tilki, bu özelliği ile fıkralarda, atasözlerinde ve hikâyelerde de adı geçmektedir. Aynı şekilde tilkinin, Türk destanlarında zekâyı ve kurnazlığı sembolize ettiği örnekler, Kazak destanlarından Kambar Batır Destanı'nda: *“Tazısının avladığı tilkinin kızılı, erkek tilki; kulağını verip pür dikkat, Yaradan'a dua edip, kayalar arasında kaldı sıkışıp”* (Türkmen ve Arıkan, 2011: 183), Kazak destanlarından Akböbek Destanı'nda: *“Bu hayat çabuk geçer desem dinlemiyorsun. Kızıl tilki gibi kartaldan kaçan, taziya yakalanmadan fırlıyorsun”* (Jumadilova vd., 2015: 15), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda: *“Ben yokken yavrularım, ufak tefek de onlar, düştüler yuvadan, tilki gördü açgözlü. Yavrular çok korktu, kök altına saklandılar. Kurnaz tilki, yavruları kandırıp çıkartmak istedi.”* (Bayram, 2013: 111), Kazak destanlarından Dürliğüv Destanı'nda: *“Oyaz başını sallayarak: Hayvan olsan tilki olurmuşsun. Kimi kandırıyorsun?”* (Avespayeva ve Elbekov, 2013: 27) şeklinde geçmektedir.

Tilki ilkçağ Yunan, Sümer, Polenazya ve Okyanusya halklarının köken mitlerinde kutsal bir hayvan olup, bu halklar için eril gücü ve bereketi sembolize etmektedir (Solmaz, 2022: 8). Asya folklorunda ise sihirli güçlere sahip olan tanınmış bir ruh olarak tasvir edilir. Tilkilerin mistik ve kutsal bir yaratık olduğuna inanmakla birlikte; tilkilerin harikalar yarattığına ve yıkımlar oluşturduğuna inanılmaktadır. Dokuz kuyruklu tilki, tilkinin iyi ya da kötü bir kehanet olabileceği Çin folkloru ve mitolojisinde görülmektedir (Siddiq, 2019: 109). Tilki, özellikle Japon mitolojisinde çok kutsaldır. Tilki, pirinç tanrısı ile eş tutulacak derecede kutsaldır. Bu adet, Japonların çok eski dönemlerinden kalmıştır. Tüm tapınaklarında tilki resimleri ve kabartmaları göze çarpar (Artumak, 2002: 422). Japon efsanelerinde “kitsune” denen ve insan kılığına girebilen tilki ruhlarından bahsedilmektedir (Tanpolat, 2016: 4). Tilkinin birçok milletin kültüründe iyi ve kötü ruhları sembolize ettiği bilinmektedir. İnan'ın belirttiğine göre, tilki Ural-Altay ve Yakutların tözleri arasındandır. Altay ve Yakutlarda hayvan ata olarak görüldüğünü de ifade etmiştir (1986: 42). Tilki, Türkler arasında hilekâr ve kurnazlık sembolü olarak yer almaktadır. Şaman başlığında tilki postunun yer alması, şaman törenlerinde önemli hayvanlardan biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca tilki, Türk mitolojisinde kahramanın koruyucu ruhu olarak görülmüş ve kahramanın

ölümünden sonra koruyucu ruhun da öleceğine inanılmıştır. Birçok hikâye ve efsanede avcılar yer altına çekmek isteyen kötü ruhlardan söz edilir. Bu kötü ruhlardan birisi de Kara-Tilki olarak tasavvur edilmiştir. Bu tilki motifi kötülüğü, yeraltının karanlık güçlerini ve ölümü temsil etmektedir (Çoruhlu, 2019: 269-270; Yener, 2019: 149). Karanlık gücü sembolize eden tilki örneği, Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı'nda: *"Ak güzel otağın önünden koşup gidermiş, hayvan bahadırı tilkiler. Yer çukuru yere, yönelip gitmişler. Yer bacasına yetip varmışlar. İki benzer kara tilki, kara yeraltına inmişler"* (P. Ergun, 2010: 276-277) şeklinde geçmektedir.

Yaylak-kışlak yaşayan toplumlar yaşam koşullarına göre ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Türklerin yaşamlarında avcılık hem hayatlarını devam ettirmek hem de her daim savaşa hazır olmak için çok önemlidir. Tilki, kürkü değerli bir hayvandır. Avcılar tarafından kürkü için avlanılmaktadır. Ayrıca ticari ürün olarak da tüccarların ilgisini her zaman çekmiştir. İnan'ın belirttiğine göre; *"Sibirya'da çok eski zamandan beri kıymetli kürk ticareti yapılmıştır. Tilki kürkü Orta Asya ve Bulgar tüccarlarını daima ilgisini çekmiştir"* (1976: 237). Destanlarda tilkinin kürkü için avlandığının tespit edildiği örnekler, Başkurt destanlarından Bikyen Mergen Batır Destanı'nda: *"O gün çok dolaşmaya gerek kalmadı, bir kunduz, bir su samuru, üç kara tilki avlayıp döndü. Avladığı hayvan derilerini uzaktan gelen bir deri toplayıcıya verip un, yarma ve bunun gibi şeyler alıyordu. Derici gelecekte avını kimselere vermemesini istedi, kendisi karşılık olarak pek çok şey vereceğini söyledi. Daha çok kara tilki yakalamasını söyledi."* (Suleymanov vd., 2014d: 116-118), Başkurt destanlarından Konur Boğa Destanı'nda: *"Görünüşüyle tilki, rengine bakanda başka, bu nasıl bir hayvan? Yoksa kara tilki dedikleri bu olmasın? diye sormuş yiğit: Dayı, kara tilki dedikleri bu hayvandır"* (Suleymanov vd., 2014a: 284), Kırgız destanlarından Bağış Destanı'nda: *"Kurt, tilki, ayı vurmuş, otuz ayrı geyik vurmuş"* (Öztokmak, 2019: 359), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: *"Dağ koyununu tepeden atıp, tilkiyi çıkarıp ininden, doğanlara yakalatırmış"* (İnayet, 2017: 33), Tuva destanlarından Alday-Buuçu Destanı'nda: *"Aynın yenisinde, günün iyisinde tilkinin kızılını avlayıp, gitmeye hazırlanmış"* (Ergun ve Aça, 2004: 212), Tuva destanlarından Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı'nda: *"Tilkinin kızılını avlayıp, uçarcasına koşturup gidivermiş"* (Ergun ve Aça, 2005: 155), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Destanı'nda: *"Tilkinin postunun en kırmızısından, seçe seçe giydirmişler."* (Ersöz, 2009: 335), Başkurt destanlarından Cengizname Destanı'nda: *"Birde kara tilki borkü vardı. Onu başına giydi"*

(Suleymanov vd., 2014c: 91), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes Destanı'nda: *"Köslöbay'ın çevikliğine, gücüne hayran kalan meydan halkı, bu kez de yendiği için ona kara tilki derisiyle dikilen kulaksını vermek isterler."* (Suleymanov vd., 2014b: 621), Kazak destanlarından Dürliğüv Destanı'nda: *"Şolakadır ile Kumtekey'de, tilkisini kovalardım gezerek."* (Avespayeva ve Elbekov, 2013: 17), Başkurt destanlarından Mergen ile Mayanhılıv Destanı'nda: *"Börk için tilkisini, her sene dölleterek, ormanında büyütmüş."* (Suleymanov vd., 2014b: 82), Nogay destanlarından Edige Destanı'nda: *"Tilki derisinden çadır kurdurdu, töreli yaşlıları yığdırdı."* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 96), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı'nda: *"Küçük benekli ipek giysisini içine giydirdiler. Büyük işlemelisini dışına giydirdiler. Siyah deri çizmesini ayağına, renk renk nakışlı kürkünü sırtına giydirip, kara tilkisini başına koydular."* (Killi Yılmaz, 2013: 165), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı'nda: *"Bahadırın battaniyesi kara tilki derisi"* (Ergun, 2013: 416) şeklinde verilmiştir. Deri kullanımı ile ilgili verilen bu örneklerde görüldüğü üzere Türkler deriyi ihtiyaçlarına göre kullanmaktadır. Giyim, konaklama ve soğuktan korunmak için kullanım başta gelmektedir. Tilki derisinin kullanımıyla Türklerin sosyal yaşamı içerisinde deri ve avcılığın önemi sembolize edilmektedir.

Tilkiye bazı inançlarda hem olumlu hem de olumsuz anlam yüklenmektedir. Yolda giderken tilkinin görülmesi işlerin iyi gideceği şeklinde yorumlanır. Bu inancın temelinde Bektaşiliğin izleri vardır, çünkü Bektaşiler tilkinin Hızır olabileceğine inanırlar (Kılıç, 2001: 420). Hazara Türklerinde yolculuğa başlarken tilkiye rastlamak uğursuzluk kabul edilir. Yola devam edilmez. Yolculuk ertelenir. (Çelik, 2001: 16). Tilki bazı toplumlarda uğurlu bazılarında uğursuz olarak kabul edilir. Yolda karşılaşılan tilkinin uğursuzluk getireceği inancı, Kırgız destanlarından Bağış Destanı'ndadır. Destanda şu şekilde geçer: *"Yiğit Bağış, köyünden çıkıp ata binip karşılaştı tilkiyle, çöl sınırında gelmekte olan, gebesi uğursuz tilki, yaşlılardan duymuşum yollarda bulunur diye. Kaçırmadan yakalayıvereyim, yakalanmadan kaybolursa ava gitmeden döneyim, diye düşündü"* (Öztokmak, 2019: 403). Örnekten de anlaşılacağı üzere yolda tilkiye rastlamak bir inanın gereği olarak yakalamadan kaybolması uğursuzluğu sembolize etmektedir. Bunun için kahraman tilkiyi yakalamak için mücadele eder ve bunun sonucuna göre ava çıkıp çıkamayacağına karar verir.

Tilki sinsilik, kalleşlik, ikiyüzlülük, aldatıcılık, güçsüzlük ve avcı karşısında çaresiz kalma sembolü gibi özelliklerde karşımıza çıkmaktadır. Tilki, bu özellikleriyle öne çıkmakla birlikte, zekâsı ile pratik olması ile övülen bir hayvan olarak da anılmaktadır. Bu özellikleri taşıyan insanlar için tilki benzetmeleri yapılmaktadır. Destanlar da tespit edebildiğimiz benzetme sembolü örnekleri şu şekildedir: Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı'nda: *"Kendim çevik bir kartalım, göklerde süzülüp yükselen, düşmanlar tilki gibi delik arar"* (Mukasov 2013a: 56). Kahraman kendini çevik bir kartalla sembolize ederken, düşmanı güçsüz ve savunmasız olmasından dolayı tilki ile sembolize etmiştir. Altay destanlarından Almış Kaan Destanı'nda: *"Büyük büyük dağlar aştığında, tilki olup hızla geçti"* (Gül, 2008: 61), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda: *"Kız atılınca tilki gibi, baban koşar tazi gibi"* (Bayram, 2013: 305), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda: *"Para deyince Supar'ın, aç gözü, tilki gözü gibi"* (Bayram, 2013: 486), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı'nda: *"Tilki beyinli er çıkmamak üzere, yaratılmış yeri vardır"* (Killi Yılmaz, 2013: 67), Kazak destanlarından Suranşı Batır Destanı'nda: *"Aslan gibi düşmana, tilki gibi hilen olsun, diye nasihat verdi"* (Jumadilova vd., 2015: 281), Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı'nda: *"Şehre yaklaşıncı bir grup atlıya rast geldi. Karanlık gecede gelirken, tilkiden beter sıvışıp, yol boyundaki arığa fark ettirmeden yatıverdi"* (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 114), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: *"Yürüyüşü tilkinin yürüyüşü gibi, küçücük ağızlı, kara gözlü"* (Alimova, 2017: 128), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı'nda: *"Güzeller güzeli Kanışay, tilki gibi kurnazca süzülerek duruyormuş."* (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 22), Özbek destanlarından Çamlıbel Kuşatması (Çambil Kamali) Destanı'nda: *"Gaib'in kuşu gibi uçup, ağzımı bozkır tilkisi gibi açıp, Çambil'e koşup yeterim"* (Solmaz, 2021: 47), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı'nda: *"Yenisu denen yurtta Suyağıl adlı kötü niyetli bir zengin vardı. Onun, tilkiden daha hilekâr Bayağıl adlı bir oğlu vardı"* (İnayet, 2013: 59), Uygur destanlarından Nozugum Destanı'nda: *"İhtiyar tilkinin gülüşü, kötülüğün işareti"* (İnayet, 2004: 18). Verilen örneklerde tilkinin sinsiliği, kurnazlığı, ince fiziki özelliğinden dolayı hızlı ve pratik oluşu benzetme sembolü olarak kullanılmıştır.

Tilkinin destanlar içerisinde kılavuzluk sembolü olduğunu tespit ettiğimiz Altay destanlarından Altay Buuçay Destanı'nda, kahramanın atı Kamçı Ceeren ölen sahibini diriltmek için yer anasından yardım ister. Yer anası, atı yardımcı olması için kızıl tilkiye gönderir: *"Yedi yolun kavşağında yetmiş kulaç kuyruklu Ceeren Kızıl tilkiye rastlar. Ondan*

yardım dile, Yer Ana'm söyledi de o sana bir çıkar yol söyler. Yetmiş kulaç kuyruklu Ceeren Kızıl tilkiyi, gözünün ulaştığı yerden gördü. Seni bana kim gönderdi? diye, Ceeren Kızıl tilki sordu. Kamçı Ceeren Yer Ana'm gönderdi, dedi. Yer Ana'nın isteğini, Dinlemez olur muyum, dedi. Buradan ileri gidersen, dokuz yolun kavşağında, doksan dokuz köşeli, kara saray durur. Dokuz başlı Celbegen var, onun başlarının kenarında üç yaşındaki koyun büyüklüğünde, kızıl kahverengi ben var. Onu çekip alabilirsen, Altay Buuçay dirilir" (Dilek, 2002: 213-214). Altay destanlarından Altın Ergek Destanı'nda ise kahraman Altın Ergek ile kızıl tilkinin mücadelesi sonucunda tilki şu şekilde rehberlik yapmaktadır: "Yetmiş kulaç kuyruklu, Kızıl tilki kalkıp geldi. Altın Ergek bahadırı, görünce kızdı: "Babası anası kul mel'un, sen bu Altay'dan dönemezsin, Cer Tekpenek kağana, ben gidip söylerim. Gözü ateşli er isen, kürk yapıp al. Atı iyi koşan er isen, yetip beni tut." Kızıl tilki böyle diyerek oradan ileri koştu." Bu kovalamaca sonucunda Altın Ergek kızıl tilkiyi kuyruğundan yakalar. "Kızıl tilki yalvardı: Kızıl kanımı dökme, kızıl boynumu kesme, gözü olmayana göz olan benim. Yolda neyle karşılaşacağını sana söylerim, diye yalvardı." Altın Ergek, Cer Tekpenek kağanın engellerini tilkinin rehberliğinde öğrenip, yoluna devam etti (Dilek, 2007a: 449). Türk kültür hayatı içerisinde kılavuz ve rehber hayvan olarak kurt yer almaktadır. Oğuz Kağan Destanı ile başlayan kurdun yol göstericiliği diğer Türk destanlarında da varlığını devam ettirdiği görülmüştür. Altay destanlarından örneğini verdiğimiz metinlerde yol göstericilik, kılavuzluk kurt ile değil tilki ile sembolize edilmiştir.

Destanlarda hayvanların kahramana yardımcı olmasının yanında bazı durumlarda kahramanlar da hayvanlara yardımcı olmaktadır. Tuva destanlarından Aldın-Çaagay Destanı'nda zor durumda olan tilki, kahramandan şu şekilde yardım istemektedir: "Üç uzun kulaklı, otuz kulaç boylu, küren kızıl tilki yürüürmüş. Aldın-Çaagay, Küren kızıl tilkiyi, kıl ayağını kırkıp basıp yetip, kuyruk kökünden alıp, sürükleyip indirip, iki kulağını göğsüne kadar çekip tartıp: "Angır Çeçen denen kişinin etinden ne kadar et yedin? Derisinden ne kadar deri giydin? Bu dünyaya neden gelsin sen? Her gün her gece ne yersin?" diye sormuş. "Yiğit Er Aldın-Çaagay'ın her düzde her çukurda öldürdüğü avının kuşunun leşini yiyip, tomtok yaşarım ben", demiş. "Bu âleme neden geldin sen?" deyince, "Her ay doğurur kızıl tilki benim, yavrumu-eniğimi Ak-Tepegöz denen yaratık her ay toplayıp yer. O yavru-eniği Aldın-Çaagay, nadiren öldürse de kolluk, yaka kılıp geri kalanının hayatını koruyup bağışlasa nasıl olur acaba diye geldim, deyince, Arzaytı'nın kuzeyinden de güneyinden de istediğince davranıp, yemlenip gez! diye bırakıp salmış" (Ergun ve Aça, 2004: 535). Tilki

kendine yüklenen kurnazlık, hilekârlık sıfatlarının aksine bu destanda güçsüzlüğü ve çaresizliği sembolize etmektedir.

Türk geleneğinde önemli bir motif olan don değiştirme, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar yayılmış ve ortak bir motif olarak yaşamını sürdürmüştür/sürdürmektedir. Buna göre don değiştirme; ölüm-ruh, sınama (ödül veya ceza), üstünlük-keramet ve yaratılış-türeme unsuru olarak dört farklı yapıda kendisini göstermektedir (Küçük, 2020: 101). Tilkiyle ilgili destanlar tespit edebildiğimiz don (şekil) değiştirme sembolleri şu şekildedir: Altay destanlarından Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı'nda: *"Bahadır gelin Altın Şuru, yetmiş kulaç kuyruklu, kızıl tilkiye dönüşerek, onların peşinden geldi."* (Dilek, 2007a: 339), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı'nda kahramanın annesi Altın-Topçı, sevdiği için yola çıkan oğlunu engellemek için tilki şekline bürünüp karşısına şu şekilde çıkmaktadır: *"Taş dağın başından, uzun kuyruğunu sürüyerek, kızıl tilki koşarak indi. Taş dağın iyesi, kızıl tilki benim. Ben Altay'ın iyesi tilki, diye mırıldandı. Huzursuzluk çıkaran bu tilkiyi taş dağıyla birlikte atıp dağıtayım mı? diye Erkin-Koo düşündü. Kurban olayım, can yavrum, ne yapıyorsun, dur diye, kızıl tilki konuştu. İleri geri silkindi Altın-Topçı oluverdi."* (Dilek, 2007b: 144-145), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı'nda: *"Uçan Arığ, Üzüt Han'ın kızı, üç kulaç boyundaki kara tilkiye dönüştü."* (Killi Yılmaz, 2013: 93), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı'nda: *"Er Sogotoh'un eşi, çocuğu Abaası'dan korumak için, sütle besler. Çocuk on yaşına geldiğinde Abaası tekrar saldırır. Fakat çocuk Abaası'nın koltuğu altından sıyrılır, tilki yavrusuna dönüşür"* (Ergun, 2013: 434). Verilen bu örneklerde tilki donuna girme ile korunma, zor durumdan kaçınma sembolize edilmektedir.

Kaşgarlı Mahmud, tilkinin kinaye olarak kız çocuklarına söylendiğini belirtir. Bir kadın doğurduğu zaman ebeden tilkü mü togdı azu böri mü? diye sorarlar. Tilki mi doğdu, yoksa kurt mu? demektir. Bununla kız mı doğdu yoksa oğlan mı? demek isterler. Kıza aldattığı ve yaltaklandığı için tilki denir; erkeğe yiğitliği dolayısıyla kurt derler (2021a: C-1, 429) şeklinde açıklamaktadır. Türk dünyası destanlarında içerisinde karşımıza çıkan kurt mu tilki mi; kurt mu olup geldin, tilki mi olup geldin ifadeleri doğan çocuğun cinsiyetini, kişinin karakter özelliğini öğrenmek ya da kahramanın yaşayıp yaşamadığını öğrenmek için de kullanılmıştır. Uygur halk destanlarından Garip ile Senem destanında cinsiyet sembolü olarak kullanılması şu şekilde geçmektedir: *"Abdullah Şatır atını uçarcasına koşturup geldi. Şah'a hoş haber getirdi. Şatır, Şah Abbashan'ın ayağını öperek: 'Müjde, şöhretli şahım,*

sultan Ayım doğurdu' dedi. Şah Abbashan'ın yüzü güldü: 'Ey değerli muhafız başı, kurt mudur, tilki midir? Tez cevap ver' diye sordu. Abdullah Şatır kekeleyerek: "Sahavetli sultan Ayım tilkiden haber verdi!" dedi. Ardından yine bir haberci atını koşturarak geldi. Hasan, vezirin önüne gelerek: "Hoş haber size vezir-i azam, kurttan haber verdi hanım sultan, dedi" (İnayet, 2004: 206). Doğan bebeğin müjdelenmesi sırasında cinsiyetini belirtmek için kullanılan kurt ya da tilki deyimi çocuğu erkek ise kurt, kız ise tilki şeklinde ifade etmektedir. Tilki, Türklerin sosyal yaşamında olumsuz, mutsuzluk ifadesini sembolize etmektedir. Tilkinin bu özelliklerde geçtiği diğer destan metinleri şöyledir; Özbek destanlarından Belagerdan Destanı'nda: "Avazhan sordu; Anne, nasıl oldu. Kurt mu olup döndün, tilki mi?" (Mirzayev ve İşankul, 2011: 443). Kurt mu olup döndün tilki mi diye sorması, evlenmek isteyen kahramanın, annesinin görüştüğü gelin adayının cevabını merak etmesinden dolayı sormuştur. Kurt, evliliği, mutlu yuvayı sembolize eder. Tilki, mutsuzluk, düzensizlik ve yalnızlığı sembolize etmektedir. Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: "Eyvah, bu çocuk her ne yapsa da kurt olsa da tilki olsa da gelmesi gerekirdi, durumunu bildirmesi gerekirdi." (Eşankul, 2017: 321) diyen Goroğlibek, evladından haber alamadığını belirtmiştir. Burada kurt iyi ve sağlıklı olmayı, tilki kötü ve zor durumda kalmayı sembolize etmektedir.

4.3.2. Yırtıcı Olmayan Memeliler

4.3.2.1. Domuz

Yabani domuz, tarih öncesinde Batı Asya'nın en yaygın tüketilen toynaklı hayvanlarından biriydi. Paleolitik Çağ'dan Neolitik Döneme kadar, Anadolu'nun hemen hemen bütün tarih öncesi yerleşmelerinde yabani domuz tüketilmiştir (Siddiq, 2019: 235).

Tunguzların adını domuzdan aldığı söylenmektedir. Bir rivayete göre bu adı onlara alay etmek amacıyla Yakutların taktığı belirtilir. Çinlilerin domuz yetiştiriciliğinden etkilendikleri ve hem etini yedikleri hem de domuz yetiştiriciliğinde iyi oldukları için bu isim onlara verilmiştir (Roux, 2005: 205-370). Domuz, Türkçe Sözlük'te: "Çift parmaklılardan, eti, yağı, derisi veya kılı için beslenen, evcil hayvan (*Susacrofa domestica*)" (2005: 558-559) şeklinde tanımlanmaktadır. Domuz sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde domuz, Azerbaycan Türkçesinde donuz, Başkurt Türkçesinde suska, Kazak Türkçesinde donız/şoşka/kaban, Kırgız Türkçesinde çoçko/donuz, Özbek Türkçesinde çoçka/tongız, Türkmen Türkçesinde donuz, Uygur

Türkçesinde tonğuz/kavan/çoçka; Tatar Türkçesinde dungız/çuçka (Ercilasun vd., 1991: 184-185) şeklinde kullanılmaktadır.

Domuz ilk olarak Çin ve Batı Asya'da MÖ 8000'lerde evcilleştirilmiştir. Uzakdoğu kültürlerinde kutsal ve uğurlu sayılmasına karşın Orta Doğu'da sevilmeyen bir hayvandır. Domuz diğer hayvanlar gibi terleyemez ve bu yüzden vücut ısını düşürmek için çamurların içinde yuvarlanmak zorundadır. Orta Doğu'nun sıcak ve kurak iklimi domuz için ideal bir habitat değildir ve ahırlarda tutulduğu takdirde hayatta kalabilmek için kendi dışkısına bulanmak zorunda kalır. Orta Doğu'nun iklimsel koşullarının onu pisliğe itmesinden dolayı domuz pis bir hayvan olarak anılır. Ayrıca domuz, keçi koyun ve inek gibi geviş getiren bir hayvan değildir. Bu yüzden domuz beslenmesinde kuru otlar yerine meyve, sebze ve tahıllar gibi pek çok gıdaya ihtiyaç duyar ve Orta Doğu'da tarım zaten zor bir iş olduğundan dolayı ekinleri yiyen domuzlar hoş karşılanmazlar (Tanpolat, 2016: 43). Eski Mısır mitolojisinde domuza yer verilmez. Domuz, Mısır'da temiz olmayan bir hayvan olarak kabul edilir. Bir domuzun yanından geçerken biri ona sürtünürse, temizlenmek için üstündekilerle beraber kendisini Nil nehrine atmalıdır. Antik Anadolu toplumlarının çoğunun inançlarında dişi domuz, insanların ve ekinlerin doğurganlıklarını ve üretkenliklerini simgeler. Erkek domuz ise, bazen erkek tanrıların sembolü olarak belirir. Hititlerde, domuza mitolojik bir anlam yüklenmemiş ve domuza nazaran sığır, at, koyun gibi hayvanlara daha çok önem verilmiştir. Ancak Sümerlerde, domuz çok yaygın olarak bakılmış, beslenmiş ve etleri tüketilmiştir. Keltlerde, yaban domuzu bir tanrıdır ve ancak kahramanlar tarafından yenilen bir kutlama yiyeceğidir. İskitlerde ise her hayvan, insan bile kurban edilebilir ancak domuz asla kurban edilemez (Armutak, 2002: 417-418).

Domuz kültü, daha çok doğuya gidildikçe Proto-Moğollarda görülmektedir. Yaban domuzu, Türklerde kötü ruhlu ve yırtıcı bir hayvan olarak görülmüştür. Dış tesirlerden uzak bazı Altay dualarında, Gök kaban (yaban domuzu) sen cinlerin en yaman ve en kötüsüsün, deniyordu. Yaban domuzunun gök ile ifade edilmesi, onun Tanrı ile ilişkili kötü biri olduğuna işaret etmektedir. Türkler başlangıçtan beri domuz yemiyorlardı. Türklerin geleneklerinde domuz iyi bir yer tutmamaktadır. (Ögel, 2020b: 678). Bu olumsuz düşünce Türklerin, İslamiyeti kabul etmesi sonucunda haram olması nedeniyle domuz ürünlerini tüketmemeyi sürdürmüşlerdir. Ayrıca domuzun, pis kokan hayvan olması, kendi pisliğini ve leş yemesi domuzla ilgili olumsuz düşüncenin devamını sağlamıştır.

Domuz, On İki Hayvanlı Türk Takviminde zaman sembollerindendir ve on ikinci yıla tekabül etmektedir. Turan'ın ifadesine göre bu yılda; kar, soğuk çok olur. Kargaşalıklar çıkar. Hükümdarlar arasında muhalefet olur; reaya üzerine emir ve nehiyleri geçer. Tehlikeli hastalıklar çoğalır. Hırsız ve yol kesiciler artar. Dört ayaklılarda ölüm çok olur (Turan, 2009: 105).

Sembolik olarak domuz, incelenen destanlarda genellikle olumsuz özelliği ile ön plandadır. Kimi yerde hakaret kimi yerde etinin yenmesinin iyi olmadığı kimi yerde ise kötü, inatçı, hain ve aksi huylu kişileri ifade etmede sıfat olarak kullanılmıştır. Domuzun olumsuzluk sembolü olarak geçtiği destanlar, Dede Korkut destansı hikâyeleri'nden Yalancı Oğlu Yaltacuk Boyu'nda: "*hay tonuz oğlu tonuz*" (Gökyay, 2007: 79), Kazan Beg Oğlu Uruz Begün Tutsak Olduğu Boyu'nda: "*Kara tonuz damında yatur değil*" (Gökyay, 2007: 103), Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda: "*Bağladuban tonuz damında yatarmı olur*" (Gökyay, 2007: 171) ve Kam Büre Beg Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda: "*Kara tonuz etinden yahnı yidürdün*" (Gökyay, 2007: 74), Nogay destanlarından Edige Destanı'nda: "*Kutay Han, bu dünyadan domuz olarak geçen han*" (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 100), Kırgız destanlarından Ak Möör Destanı'nda: "*Kucaklaşıp durduğum Bolat'tan, bir çift yaban domuzu beni ayırdı*" (Köse, 2004: 439), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: "*Canı çıkasica domuz görünmüyor*"; "*Evini yakan o domuz, hiç kimsenin görmediği ormana gitmiştir*" (Yeşildal, 2015a: 840; 871), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: "*Batı tarafta Dolus var, Kuzeyde Şooruk domuz var*" (İnayet, 2017: 246), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: "*Domuz hırslanıp hazırlandı, tekrar yağacak bulut gibi, yüzü korkunç hal aldı*" (İnayet, 2017: 220) ve Kırgız destanlarından Bağış Destanı'nda: "*Topuzun başında, parlayan ateş yanan, ölümü bilmeyen domuz, öldüreceğim deyip*" (Öztokmak, 2019: 335) şeklindedir.

Destanlarda domuz, toplum tarafından hoş karşılanmayan kötü bir hayvan olarak geçmektedir. Domuzun bu özelliğiyle destanlarda benzetme sembolü olarak kullanıldığı örnekler, Altay destanlarından Almıs Kaan Destanı'nda: "*Cılanaş Uul geldi, domuz olup ciyakladı*" (Gül, 2008: 19), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı'nda: "*Domuz gibi hayat sürüp*" (Dilek, 2007a: 249), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: "*Kögüdey-Mergen'in attığı ok Erlik Bey'in halkını domuz kılıklı muhafızlarını, hepsini birden biçip geçti*" (Bekki, 2007: 563), Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda:

“Domuz enseli” (Suleymanov vd., 2014a: 72), Kazak destanlarından Kubikul Destanı’nda: *“Öfkesi kabarıp soluk alamayıp, yaban domuzu gibi zalimin”* (Arıkan, 2007: 199), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda: *“Gök yabani domuz gibi saldırmış”* (Yeşildal, 2015a: 846), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: *“Çingiş Han kadınların karnını yardırıp, domuz gibi dişini batırdığında”* (İnayet, 2017: 79), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: *“Yabani domuz gibi kırlarda, yetişmişsin Kaltırbaş”* (İnayet, 2017: 168), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı’nda: *“Ben yaralı yaban domuz gibiyim, saldırarak yıkıp gideyim”* (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 20), Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: *“Yabani domuz gibi homurdar”* (Eşankul, 2017: 169), Uygur destanlarından Abdurrahman Hoca Destanı’nda: *“Gözlerim açık ama gaflet içinde uyuyup inlemişim, bir domuzu öz yavrum diye itinayla korumuşum”* (İnayet, 2004: 109), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı’nda: *“Onun, domuzdan daha huysuz, Bayağıl adlı bir oğlu vardı”* (İnayet, 2013: 59), Uygur destanlarından Nozugum Destanı’nda: *“Duvan, Nozugum’u domuz gibi hortlayan tipsiz bir Mançu beyinin döktüğü altınlara sattı”* (İnayet, 2004: 16) şeklinde verilmiştir. Huysuz, aksi ve kötü kişiler domuzun karakter özelliğine benzetilme yönüyle kullanılmıştır.

Domuzun olumsuz anlamından farklı olarak gücünün sembolize edildiği örnek, Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı’nda: *“Polat mızrağı eline alıp, yaban domuzundan beter saldırıp”* (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 131) şeklindedir.

Yenilmesi yasak olmasına rağmen domuzun besin sembolü olarak görüldüğü örnek, Altay destanlarından Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı’nda: *“Titreyerek ölmeyeyim dersen, domuzun etini ye. Doyurucu kursak olsun”* (Dilek, 2007a: 366) şeklinde verilmiştir.

4.3.2.2. Fil

Hint mitolojisinde fil birçok ilahın bineği olan asil bir hayvan olarak tanınır. Genellikle beyaz olan bu filler, tanrıların birer tanıtıcı sembolü olmaktadır. Tibet mitolojisinde de bazı tanrıların sembolü mavi veya beyaz renkli fildir. Aynı husus Türkler içinde söz konusu olmuştur. Fil, Budizmi benimsemiş topluluklarda hatta Türkler gibi daha sonra İslamiyeti kabul etmiş topluluklarda dahi hükümdarlığın debdebe ve ihtişamının, gücünün ve kuvvetinin sembolü olmuştur. İslamiyetten önce freskolarda ve İslamiyetten sonra ise minyatürlerde filin av sahnelerinde hatta savaşlarda binek hayvanı olarak yer aldığını

görülür (Çoruhlu, 2019: 141-145). Fil, Türkçe Sözlük'te: "Filgillerin hortumlular takımından, Afrika ve Asya'nın sıcak bölgelerinde yaşayan, çok iri, kalın derili hayvan (Elephas)" (2005: 702) şeklinde tanımlanmaktadır. Fil sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesinde, Başkurt Türkçesinde, Özbek Türkçesinde, Tatar Türkçesinde "fil" olarak; Kazak Türkçesinde, Kırgız Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde, Uygur Türkçesinde "pil" (Ercilasun vd., 1991: 248-249) olarak kullanılmaktadır.

Müslüman Asya Türk devletlerinde fil hükümdarlığın ayrılmaz bir alameti gibi düşünülmüştür. Türkler tarafından daima asil bir hayvan olarak kabul edilmiş, cüssesinden dolayı savaşlarda kullanılmıştır. Güç ve kuvvet sembolü olan önemli birkaç hayvandan biri olan fil güç, kuvvet ve büyüklüğünden dolayı kahramanların yiğitliğinin, güç ve kuvvetinin, hükümdarların ihtişam ve debdebesinin bir sembolü olmaya devam etmiştir (Çoruhlu, 2019: 150-153). Genellikle kahramanlar güç ve kuvvet açısından file benzetilmiştir. Destanlarda filin güç ve kuvvet sembolü olduğu örnekler, Başkurt destanlarından Küsek Bey Destanı'nda: "*İçlerinde bir batır varmış, fil görünüşlü*" (Suleymanov vd., 2014c: 534), Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda: "*Fil gibi kalın baldırlı*" (Suleymanov vd., 2014a: 72), Türkmen destanlarından Yusuf Bey-Ahmet Bey Bozoğlan Destanı'nda: "*Dağ misali kırk bin fil göndersin*" (İ. Özkan, 1989: 641), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda: "*Pehlivanın elinde davul, sesini duysan farklıdır, kendisi fil kadar büyük, kalınlığı üç kulaç*" (Yeşildal, 2015a: 955), Uygur destanlarından Emir Göroğlu Destanı'nda: "*Bütün düşman bir olup, Göroğlu'na atıldı. Kimi aslan kimi fil olup, çetin savaştı*" (Mehmet, 2011: 131), Kazak destanlarından Alankay Batır Destanı'nda: "*Okumdan düşmeden duramaz, fil gibi güçlü olsa da o*" (Alpısbayeva vd., 2010: 124) şeklinde geçmektedir.

4.3.2.3. Gergedan

Gergedan vücut yapısı olarak çok iri ve çok ağır bir hayvan olup burnunun uç kısmında bulunan kıvrımlı, kalın ve sivri boynuzu ile korkunç bir görünüme sahiptir. Bu hayvan dört ile altı bin kilogram ağırlığında olabilecek kadar iri ve güçlüdür. Gergedan, ormanda yaşayan yırtıcı hayvanlardan aslan, kaplan ve benzeri hayvanların kendisine kolay kolay yaklaşmadığı, yaklaşmaya cesaret bile edemediği adeta ormanların yenilmez hayvandır

(Güven, 2003: 86). Gergedan, Türkçe Sözlük’e: “Gergedangillerden, sıcak ülkelerde yaşayan, burnunun üstünde bir veya iki boynuzu bulunan, kalın derili, saldırgan bir hayvan (*Rhinoceros indicus*)” (2005: 752) şeklinde tanımlanmaktadır. Gergedan, sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde gergedan, Azerbaycan Türkçesinde kârgâdan, Başkurt Türkçesinde boronmöğöz/nosorog, Özbek Türkçesinde kârkidan, Tatar Türkçesinde borınmöğöz/kârkädän, Kazak Türkçesinde müyiz tumsık/kerik, Kırgız Türkçesinde nosorog/kerik, Türkmen Türkçesinde kerk, Uygur Türkçesinde kârk/müngüz tumşuk (Ercilasun vd., 1991: 268-269) olarak kullanılmaktadır.

Gergedan boynuzu, Çin’de bilginlerle bağdaştırılır ve şans getirdiğine inanılır. İyi bir bilginin sahip olması gereken sağlam karakterin de simgesidir. Çince de ki-lin “gergedan” olarak gösterilen kelime (Tokyürek, 2013: 245), Oğuz Kağan Destanı’nda “kıyand” olarak geçer. Oğuz’un ilk mücadelesi bu canavarla şöyledir: *“Ormanın içinde büyük bir gergedan vardı. At sürülerini ve halkı yerdı. Büyük ve yaman bir canavardı. Ağır biz eziyetle halkı ezmişti. Oğuz Kağan cesur bir adamdı. Bu gergedanı avlamak istedi. Oğuz Kağan ağaca geyiği bağladı gitti. Gergedan geyiği yedi. Daha sonra ayıyı bağladı, gergedan onu da yedi. Bu sefer ağacın dibinde kendisi durdu. Gergedan gelip başı ile Oğuz’un kalkanına vurdu, Oğuz kargı ile gergedanın başına vurup onu öldürdü. Gergedanı ala doğan yedi, oku ile onu da öldürdü”* (Bang ve Rahmeti, 1936: 11-13). Gergedandan, halka işkence yapan, düzeni bozan korkutucu, yaman bir canavar olarak sembolize edilmektedir. Destanda Oğuz’un ilk mücadelesi gergedanla olmuştur. Buradan çıkaracağımız bir diğer sembolizm özelliği ise Oğuz’un ileride düzeni bozan, halkı huzursuz eden gergedan şekilli kişilere karşı da aynı mücadeleyi vereceğini göstermektedir.

İri ve güçlü bir hayvan olarak sembolize edilen gergedanın derisinin de aynı şekilde sağlam olduğu savaş aletinde kullanıldığı Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı’nda: *“Azamete verdim gergedan derisi kalkan”* (Mirzayev ve İşankul, 2011: 27) şeklinde verilmiştir.

Gergedanın vahşi ve korkutucu özelliğinin benzetme sembolü olarak kullanıldığı Özbek destanlarından Çamlıbel Kuşatması (Çambil Kamalı) Destanı’nda: *“Bu nasıl iş deyip gergedan gibi kükredi”* (Solmaz, 2021: 147) olarak verilmiştir.

4.3.2.4. Geyik

Geyik, Türkler tarafından kutsal olarak kabul edilen totem hayvanlardan biridir. Türkler için birçok sembolik değer ifade eden geyik, Türkçe Sözlük ve Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’den: “Geyikgillerden, erkeklerinin uzun başında uzun ve çatallı boynuzları olan memeli hayvan (*Cervus elaphus*)” (2005: 848; Eren, 1999: 155) olarak tanımlanmaktadır. Geyik sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde geyik, Azerbaycan Türkçesinde keyik, Başkurt Türkçesinde bolan, Kazak Türkçesinde buğı/bulan, Kırgız Türkçesinde buğı/maral, Özbek Türkçesinde buğu, Türkmen Türkçesinde sügun, Uygur Türkçesinde buğa, Tatar Türkçesinde bulan (Ercilasun vd., 1991: 270-271) şeklinde kullanılmaktadır.

Geyiğin adı olan kiyik sözcüğü, genel olarak av hayvanlarını nitelendirmek için kullanılırdı. Bu durum ise, bu hayvanın oynadığı rol konusunda belirsizliklere yol açmıştır. Arkeologlar, bir kurban hayvanı olarak geyiğin, atın önceli olabileceğini belirtmekteler. Irk Bitig’de geyik, Göktanrı ile yakın ilişki içinde görülmektedir (Roux, 2015: 72). Irk Bitig’de, geyik; 15. ve 45. Irklarda kiyik oqlı “geyik yavrusu”, 31. ve 49. Irklarda bars kiyik, 60. Irkta sıqun kiyik “erkek geyik”, 62. Irkta yarqun kiyik “yorgun maral/ geyik türü”, 63. Irkta elik kiyik “erkek ceylan” (Uluç vd., 2013: 39-87) şeklinde geçmektedir

Divânü Lügat-it Türk’te kırlarda, taşlı yerlerde yaşayan geyik karşılığı olarak “ıwık” kelimesi kullanılmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 2021a: C-I, 67). Dizin bölümünde, geyik için: “keyik” şekli kullanılmış: “Yaban hayvanı, aslında yabani olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar” (Kaşgarlı Mahmud, 2021b: 309) şekilde tanımlanmıştır. Günümüzde Moğolistan’ın kuzey bölgesindeki Xövsgöl aймаğının Ulaan-uul ve Rinçenlxümbe kasabalarında yaşayan Duhalar, bu bölgede evcilleştirdikleri geyikler ile yaşamlarını sürdürmektedirler. Geyiğin adlandırılmasında öne çıkan toplumdur. Geyik, Duhalar için çok önemli bir hayvandır. Bunun en büyük delili ise dillerinde çeşitli yaş ve cinsiyetteki geyikleri betimlemek üzere kullanılan sözcüklerdir. Ren geyiği için Duhalar “ibi” derler. Duhaların dilinde, üç yaşından büyük evcil erkek Ren geyiği “ehter”, üç yaşından büyük evcil dişi Ren geyiği “miend”, bir yaşına basmış her iki cins evcil Ren geyiği “dasvan”, iki yaşında evcil erkek Ren geyiği “gootay”, iki yaşında evcil dişi Ren geyiği “dungıy”, üç yaşından büyük evcil ve hadım edilmiş erkek Ren geyiği “carı”, küçük

evcil erkek Ren geyiği “dongur”, bir yaşına basmamış evcil Ren geyikleri “hokkaş”, evcil binek Ren geyiği “caarı” olarak adlandırılır. Geyiklerin sütünden faydalanmalarına rağmen geyik etini yememektedirler. Duhalalar, Ren geyiklerini et ihtiyaçları için yetiştirmezler; asıl yiyecek kaynakları av eti, balık ve doğadan topladıkları bitki ve yabani yemişlerdir. Duhalalar, çoğu zaman çayla karıştırarak gün boyu sütünü içtikleri Ren geyiklerini binek hayvanı olarak kullanırlar. Bu yörede kışın derin karda, özellikle de ava giderken ve yazın bataklık çamurunda en rahat hareket edebilen ve hayatta kalabilen tek hayvan Ren geyiği olduğu için yaşadıkları güç coğrafyada hayatta kalmalarında Ren geyiği büyük önem taşımaktadır. Alevi-Zaza inanışlarına göre geyik postunda namaz kılmak ayrıcalık ve itibarlı bir ibadet olarak kabul edilmiştir. Avlanmak günahdır ve bütün hayvanların bir yaşama hakkı olduğuna inanılmıştır. Dağ keçileri ve geyik türü boynuzlu hayvanların avlanması kesinlikle yasaklanmıştır (Beydiz, 2016: 153; Küçüküstel, 2012: 118-116). Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde anlatılan Geyik Ana/Ana Geyik adı verilen efsanelerde, bazı boy ya da sülalelerin geyiği totem olarak kabul etikleri görülür. Ayrıca Anadolu’da geyik avlamanın uğursuzluk ve felaket getireceğine dair inanışlar vardır (Dilek, 2021: 326).

Geyik, Türklerce kutsal sayılan hayvanlardandır. Göktürklerin ve Uygurların kurttan türeyişi ile ilgili efsaneler, Türk mitolojisinde yer alan türeyiş efsanelerinin temelini oluşturur. Türk mitolojisinde kurttan başka geyik de hayvandan türeyiş unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır (Yeşildal, 2015b: 11). Göktürk çağında, Çin kaynakları tarafından anlatılan bir rivayette: Göktürklerin atalarından biri, sık sık bir mağaraya giderek orada dişi bir Deniz-Tanrısı ile sevişirmiş. İkisi arasındaki bu aşk ilgileri devam ederken, günün birinde bu Göktürk reisi, bir süre avı düzenleyerek ordusu ile ava çıkmış. Askerler geniş bölgelerdeki vahşi hayvanları sürerek, nihayet küçük bir yere sıkıştırmışlar. Bundan sonra da avlarının etrafını çevirip, birer birer avlamağa başlamışlar. Tam bu sırada askerlerden biri, karşısına çıkan bir Ak-geyiği okuyla vurarak öldürmüş. Bundan sonra sevgilisini yerinde bulamayan Göktürk reisi, meseleyi anlamış ve bu Ak-geyiği vuran askerle onun kabilesini cezalandırmış. Bu cezaya göre Göktürklerde insan kurbanları, hep bu askerin kabilesinden verilirmiş. Çingiz Han’ın ataları ile ilgili efsane ise: Çingiz Han’ın ilk atası olan “Gök-Kurt” ile karısı “Kızıl veya kızılımsı geyik”, bir denizi geçerek gelmişlerdi. Aslen gökte doğmuşlardı. Fakat denizle de ilgileri vardı. Bu eski Göktürk efsanesinde kurdun yerini insan, yani Göktürklerin ataları almışlardır. Göktürk hakanının sevgilisi de Deniz-

İlahesi olan bir dişi geyiktir (Ögel, 2020: 627-628). Verilen bu örneklerde de görüldüğü gibi geyiğin hayvan-ata, tanrı sembolü olarak kullanıldığını ifade edebiliriz.

Altay Türk destanlarından da bildiğimiz geyik, yer ruhu olarak kabul edilmektedir. Orta Asya Türklerine göre geyik büyümlü bir hayvandır ve yalçın kayalar arasında bir görünüp bir kaybolur. Alageyik ise yeryüzünün ruhu olarak görülmektedir. Geyik şamanın ikinci ruhudur, şaman dualarında geyik göksel bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Geyik öldüğü zaman onun şaman olduğuna inanılmaktadır. Bazı Türk kültürlü boylarda ölen şaman için dikilen heykelin başına geyik boynuzu konulmaktadır (Kahraman Çınar, 2016: 180). Orta Asya Türklerine göre geyik yalçın kayalarda bir görünüp bir kaybolan büyümlü bir hayvan olmakla birlikte, ala geyiğin yeryüzünün ruhu olduğuna inanılmıştır. Yakut Türklerinde kulağına küpe takılan geyik tanrıya adanmıştır. Teleüt Türklerinde geyik şamanın ikinci ruhu olarak görülmüştür ve geyik öldüğünde şaman da ölür, denilmiştir (Beydiz, 2016: 147). İnaniş'a göre göğün sesi geyiğe verilmiştir. Altay mitolojisinde geyik, güneş sembolizmiyle ilişkilidir. Altay efsanelerinde ölenlerin ruhlarının bulunduğu ve yeryüzündeki her şeye hayat veren göksel geyik sürüleri vardır (Dilek, 2021: 711). Transbaykal'da ve kuzey Tunguzları arasında Kuzey Geyiği şeklinde şaman elbiseleri yaygındı. Teleütlerde de "manyak" denilen şaman cübbesi geyik ve koyun derisinden yapılyordu. Şaman davullarının çemberi geyik veya nadiren de at derisinden kaplanmıştı. Batı Sibirya Şamanizm inancında şaman, ren geyiğinin boynuzunun olduğu başlık taşımıştır. Kürek kemiği falına geyik veya koçtan alınan kürek kemiğinin ateşe atılıp kızartılmasıyla bakılmıştır. Şamanlar özellikle doğum törenleri sırasında geyik gibi boynuzlu maskeler takmışlardır. Bütün bu elbiseler şamanın Gök tanrı ile görüşmek üzere gökyüzüne yaptığı vecdi seyahat esnasında veya tören anında geyiğin biçimine girildiğini (Çoruhlu, 2019: 159; Beydiz, 2016: 146) ifade etmektedir.

Geyik, tanrının hayvanı olarak sayılmış ve yerin ve göğün sembolü olarak görülmüştür. Ruhları öteki dünyaya taşıdığına inanılmıştır. Dağ tekesi ve geyik motifleri milattan önceki bin yılda Avrasya'da yaşayan bütün göçebe boyların başlıca ongunuydu. Hunlarda, geyik geceyi sembolize etmektedir (Esin, 2006: 192). Moğollara göre ise geyik, tanrısal olarak kabul edilmiştir. Sümer yazılı metinlerinde geyik, domuz ve ceylanın av hayvanı olarak avlandığı belirtilmektedir (Beydiz, 2016: 136). Geyik, Tagar kültüründe de bayrak direği tepesi ve Kök Türklerde kağan soyu ongunu olduğu belirtilmiştir. Türklerle

ilgili Ala-tağ ve kutlu alacalı hayvanlar menkıbesine mümasil inançlar, olduğunu bildirirler. Hükümdarın korusu ve bazen sülalenin mezarlığı olan kutlu dağda, efsanevi hayvanlar arasında, geyik cinsinden hakiki ve efsanevi bazı hayvanların yaşadığı ve bunların kutlu dağda biten ölümsüzlük otunu yiyerek, ölümsüz oldukları sanılıyordu. Böylece geyik ve o cinsten hayvanlar ölümsüzlük timsali olarak görülmüştür (Esin, 1978: 37-39).

Hayvanların içgüdüsel yeteneklerinden olan yön bulma, bu özelliğe sahip olmayan ilkel insan tarafından her zaman ilginç ve olağanüstü bir güç olarak kabul edilmiştir. Bu özellik, birçok halk anlatmasında temel unsur olarak yerini almıştır. Yol göstericilik bazen maddi, bazen de manevi anlamdaki bir yol göstericiliği içermektedir. Maddi anlamdaki yol göstericilikte geyik, genellikle bir mekâna ya da sevgiliye giden yolu gösterir (Yeşildal, 2015b: 18). Geyik, eski dönemlerde Türkler tarafından kahramanlara yardım eden, kurtarıcı ve yol gösterici olarak görülmüştür. İslamiyetle birlikte bu düşünce devam etmiştir. Dede Korkut Hikâyelerinden Kam Büre Beg Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, sevgiliye yolu gösteren geyiğin, doğduklarında beşik kertmesi yapılan Beyrek ile Banı Çiçek'i karşılaştırması: *“Nagahandan Oğuzun üzerine bir sürü geyik geldi. Bamsı Beyrek birini kova gitdi. Kova kova bir yere geldi, ne dörgü? Sultanum gördü, gök çayırın üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş, Bakdı gördü, bu otağ meğer Bay Bican kızı Banı Çiçek otağıymış ki Bamsı Beyrek beşik kertme nişanlusı adahlusuydu”* (Gökyay, 2007: 63) şeklindedir. Çuvaş destanlarından Salamalik Destanı'nda ise Dede Korkut'ta olduğu gibi yol gösterici rolüyle yer almıştır. Destanda; *“Yetmiş kilometre bozkır geçerken, on iki boynuzlu geyik, bizim gözümüze göründü. Onun boynuzu altın, tırnağı uçları gümüş, kuyruğunun uçları kuştüyü, kılı tüyü sarı sırma. Boynuzları buluta değişiyor, ayakları yere değmiyor. Boynuzuyla tırmıklar da çok uzun iz yapar. Tırnağı basar da bize geçmeye yol açar. Kuyruk ucuyla süpürüp düzler, bunun yoluyla geldik biz”* (Bayram, 2008: 219-220) şeklinde verilmiştir. Verilen örneklerde geyiğin yol göstericiliği maddi anlamdaki bir yol sembolü olarak kullanılmıştır.

Türklerin avladıkları hayvanların başında geyik gelmektedir. Orhun Yazıtlarından Tonyukuk Anıtının Güney yüzünde; *“Geyik yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk”* (Tekin, 1998: 84-85) ifadesiyle hem geyiğe verilen önem belirtilmekte hem de geyiğin Türkler için av hayvanı olduğu görülmektedir. Geyik, avcıyı peşi sıra sürükleyen gizemli bir avdır. Genelde sakın ve iyi huylu hayvan olarak bilinse de kendine zarar veren kişiye uğursuzluk

getirebilmektedir. İnsandan kaçar, peşinden sürüklediği insanı dermansız bırakır. Tenha yerlerde yaşar. Avlayan iflah olmaz, avlanmış geyiğin gittiği ev tarumar olur, yerinde ot bitmez. Bedduası avcının soyuna da etki eder (Aytaş, 2012: 161-162). İncelediğimiz destanlarda tespit edilen geyiğin av sembolü olduğu örnekler, Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda yiğit Coodarbeşim önüne çıkan geyiklerin kutu Kayberen Ak Bugu'yu öldürmüş ve Ak Bugu'nun eşi Ak Cökö'nün bedduasını almıştır. *"Kayberen Ak Maral, insan gibi konuşup yiğide şunları söyledi: Avda Ak Bugu'yu vuran yiğit, alemi birbirine karıştıran yiğit, Kayberen Ak Bugu kocam idi kut idi, kemiklerini kırmışsın yiğit, yağlı etini heybeye doldurmuşsun yiğit. Kocamdan ayırıp lanetime uğramışsın yiğit. Dinle yiğit, gittiğin yerden dönemeyesin, baban Töştük sırtlanı, Kenceke annen talihsizi, dokuz yıl boyu göremeyesin. Atlandığın yerden dönemeyesin, ebedi sözleştiğin yârin Aksaamay'ı altı yıl boyunca göremeyesin"* (Alimova, 2017: 156), Dede Korkut Hikâyelerinden Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu'nda: *"Baban dedi ki geyikleri kovsun getürsün, benim önümde depelesün. Oğlumun at segirdişin, kılıç çalışın, ok atışın göreyim, dedi"* (Gökyay, 2007: 30), Altay destanlarından Kozın Erkeş Destanı'nda: *"Lezzetli çorbayla beslemek için, geyiğin semizini seçip avlayayım!"* (Dilek, 2002: 253), Başkurt destanlarından Kara Yurga Destanı'nda: *"Geyik tutup, et yiyen"* (Suleymanov vd., 2014a: 302), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes Destanı'nda: *Kuzıykürpes babasının okunu, yayını temrenine kadar çekip kalın meşeyi yarar, geyik canlıyı yürürken vurup öldürürmüş"* (Suleymanov vd., 2014b: 601), Başkurt destanlarından Maktımhılıv Destanı'nda: *"Taymas Han, geyik avına çıkar mı? diye sorar kel. Maktımhılıv, çıkar diye cevaplar"* (Suleymanov vd., 2014b: 285), Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda: *"Bunlar birden dev bir geyiğin hızla geldiğini fark ederler. Geyik, okun değmesiyle ansızın zıplayıp ön dizlerinin üzerine düşer"* (Suleymanov vd., 2014b: 100), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı'nda: *"İki üç günlüğüne git ceylan, geyik vur, sıkıntını giderip iyice eğlenip gel"* (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 32), Tuva destanlarından Kangıvay Mergen Destanı'nda: *"Kara-Türü bahadır turnaklı geyiği sincap gibi ince boynunu kemerin arka tarafına bağlayıp, bir yaşındaki dişi geyiği sincap gibi ince boynunu kemerin ön tarafına bağlayıp, göğü gürüldetip kara yeri titretip kendini beğenmiş bir şekilde geliyormuş"* (Ergun ve Aça, 2004: 513), Kazak destanlarından Mırkı Batır Destanı'nda: *"Orasının avları çok: ceylan, arkar"* (Sakenov ve Avespayeva, 2009: 19), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: *"Geyik vurup dağ başında"* (Alimova, 2017: 76), Kırgız destanlarından Kococaş Destanı'nda: *"Dağ tepe dolaşmışım, vadide geyik bulamayıp, dağ bayır koşmuşum"* (Köse,

2002: 244), Nogay destanlarından Edige Destanı'nda: *"Barkaya balık tutar, geyik vurur"* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 92), Oğuz Kağan Destanı'nda: *"Bu ormanın içinde büyük bir gergedan vardı. Büyük ve yaman bir canavardı. Oğuz Kağan cesur bir adamdı. Bu gergedanı avlamak istedi. Günlerden bir gün ava çıktı. Kargı, yay, ok, kılıç ve kalkanla ava gitti. Bir geyik ele geçirdi, onu söğüt dalı ile bir ağaca bağladı ve gitti. Sonra sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki: gergedan geyiği almış"* (Bang ve Rahmeti, 1936: 11-13), Uygur destanlarından Çin Tömür Destanı'nda: *"Rüyasında, kardeşi ava çıkıp bir çok geyik ve maralları yakalamış. Geyik ve maralların başlarını kesip atına asarak dönüyormuş, etlerini şişe geçirip kebab yapıyormuş. Mahtumsula uyanıp gördüğü rüyayı kardeşine anlatmış. Kardeşi: Çok güzel rüya görmüştün kardeşim, ben o zaman yedi günlük ava çıkayım, demiş"* (İnayet, 2004: 157). Tuva destanlarından Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı'nda: *"Oğlan ormanın sığın-geyiğini atıp vurup, getirir olmuş. Onların etini, et yığını, yağını yağ yığını kılıp, yaşlı ana babasını beslemeye başlamış"* (Ergun ve Aça, 2005: 275), Uygur destanlarından Boz Yiğit Destanı'nda: *"Geyik görse avlamak için"* (Mehmet, 2011: 281), Başkurt destanlarından Bayazıt Batır Destanı'nda: *"Geyik avlar batır var"* (Suleymanov vd., 2014d: 89), Başkurt destanlarından Kübelek-Tilev Batırları Destanı'nda: *"Keyekbay ihtiyar kayak ile boynuzlu geyik, ceylan kovalıyormuş"* (Suleymanov vd., 2014d: 106), Başkurt destanlarından Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı'nda: *"Semer Han ava çıkıp kuş kurt, geyik avlamayı severmiş"* (Suleymanov vd., 2014a: 315) şeklinde geçmektedir.

Benzetme sembolü olarak geyik sevimliliği, çevikliği, hassaslığı ve içliliği sembolize etmektedir. İnce, zarif bir vücuda sahip ve ürpektir. Mukaddes bir hayvandır. Kurt gibi aniden ortaya çıkar ve çoğu kere insanlara doğru yolu gösterir. Birdenbire ortadan kaybolur. Mutlu sona erdiricidir. Sevgi perisidir. Totemdir, ruhların üzerinde dolaştığı ilahi bir varlıktır. Tanrı'nın elçisidir. Gökte dolaşan yarı ilahi yaratıktır (Aytaş, 2012: 161-162). Geyiğin dağlarda kendi başına özgür yaşaması benzetme unsuru olarak Uygur destanlarından Garip ile Senem Destanı'nda: *"Dağ ve çöllerde ahu, geyikler gibi özgür yaşayalım"* (İnayet, 2004: 230) şeklinde verilmiştir. Destanlarda tespit edilen benzetme sembolü olarak kullanılan örnekler, Başkurt destanlarından Kerte Mergen Destanı'nda: *"Genç geyik gibi sabırsızlığını yenemeyip"* (Suleymanov vd., 2014b: 544), Başkurt destanlarından Uzak ile Tuzak Balabeşnek Destanı'nda: *"Geyik baldırlı acayip bir türlü çocuk olmuş"* (Suleymanov vd., 2014a: 389), Kazak destanlarından Şora batır Destanı'nda:

“Ağlardı içini dökerek, oğlağı ölmüş geyik gibi” (Korgonbekov, 2010: 26), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: *“Geyik gibi yürüyüp”* (Alimova, 2017: 128), Kırgız destanlarından Kurmanbek (Sarıkunan Varyantı) Destanı’nda: *“Atılıp Kürön tavında, geyik gibi ayağı saplanıp”* (Arvas, 2019: 171), Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı’nda: *“Geyik gibi şanlı yürümek”* (Mukasov, 2013b: 65), Nogay destanlarından Aysılın Oğlu Ahmet Destanı’nda: *“Aç geyik gibi kabarıp”* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 50), Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda: *“Geyik gibi sıçrayıp”* (Eşankul, 2017: 167), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı’nda: *“Küreğinin arasında geyik gibi tek kara benli”* (Ergun ve Aça, 2004: 402), Türkmen destanlarından Necep Oğlan Destanı’nda: *“Sona gelinin örtüsünü açmasını bekledi. Sona gelin yüzünü açınca, Elbent bahşının gözü kamaştı. Yüzü ayın on dördü gibi parlak, hilal kaşlı, zümrüt dişli, ceylan yürüyüşlü birini bulmuş daha ne olsun”* (Yılmaz, 2016: 146), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı’nda: *“Onun gözleri Karaköz Ayım’ın ceylanın ki gibi güzel, kapkara gözleriyle buluştu”* (İnayet, 2013: 62), Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı’nda: *“Sütlü iki maral alıp getirdi, çocuğu emzirin diye, o iki marala öylece emretti. İki marala beslendirilen çocuk, iki günde anam dedi, altı günde babam dedi”* (Dilek, 2002: 118) şeklinde geçmektedir.

Türkler her ne kadar avını kaçırmaz özellikte bilinirse bilinsin içindeki merhamet duygusu doğadaki bütün canlılara karşı aynıdır. Avlayacağı hayvanın gebe olması avından vazgeçmesine sebep olmaktadır. Geyik, Türk mitolojisinde kutsalı ve tanrısal nitelikli diş ruhu sembolize etmekte ve Şamanist Türklerde totem olarak görülmektedir. Destanlarda geyiğin diş ruhu sembolize ettiği örnekler şu şekildedir: Altay destanlarından Közüyke Destanı’nda: *“Ak Kağan baktı ki, kapak gibi kara kayanın, biraz alt yanında, koyu kahverengi maralın, kel koltuğu görünüyor. Çam ağacı yayını şimdi, Ak Kağan çekip çıkardı, ava kuşa karşı hedefinden şaşmaz, altın uçlu okunu attı. Attığı tarafta, diş geyik kara maral, insan gibi konuştu: Avlanacak bir şey bulamayıp, hiddetlenip atarak, etimle karnını mı doyuracaksın? Postumu üzerine örtü mü yapacaksın? Memelerimi sütle doldurmak için gezip, nazlı yavrumu karnımda taşıyıp, geniş Altay’ına geyik eklemek için, ben şimdi doğurmak üzereydim. Erke Tana hatunun, aynı benim gibi, ayı, günü, iyice yaklaştı. Memelerinin sütü doldu, nazlı oğlunu bekliyor! Onu işiten, Ak Kağan, şaşırıp kalarak, avdan, kuştan hedefi şaşmaz okunu, başka yöne hedefleyip attı”* (Dilek, 2002: 307), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes ile Mayanhılıv Destanı’nda: *“Küsmes Han: Ben bir*

geyiğe rastladım, vurmak istedim yayımı almıştım, geyik ayaklarını gererek durdu ve memelerinden sütü aktı. Acıdım vurmadım. Benim hanımım hamile kalmıştı, o bebek doğurmuştur, diye düşünüyorum, dedi” (Suleymanov vd., 2014b: 55), Uygur destanlarından Garip ile Senem Destanı’nda: “Allah’ın lütfıyla Hasan vezir bir dişi geyiğe rastladı. Vezir buna çok sevinerek derhal okunu çıkarıp yaya yerleştirdi ve geyiğe nişan alıp avlamak istedi. Baktı ki geyik gebe imiş. Hasan vezir hanımının hamile olduğunu hatırlayarak geyiği vurmadi” (İnayet, 2004: 204), Uygur destanlarından Tahir ile Zühre Destanı’nda: “Karahana vezir vüzerâ ve askerlerine baş olup giderken karşısına bir geyik çıktı. Şah yayı ile nişan aldığında gözü geyiğe düştü. Geyik gebe idi. Geyik gebe imiş, avlarsam kısıtı hamile hanımına kalmasın, diye geyiğe atmadı” (İnayet, 2004: 259).

Türklerin kutsal olarak gördüğü geyiğin koruyucu ruh sembolü olarak kullanıldığı örnek ise Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı’nda: “Altay’ın iyisi bana, yetmiş çatal boynuzlu, rahvan kara geyik verdi. O geyik kara dağın koltuğunda, kara nehrin kıyısında, yer altı suyu var, o suyu koruyup, orayı beklemek için yaratılmış” (Dilek, 2007a: 276) şeklinde verilmiştir.

Geyiğin derisinin sağlam olması ve dönemin giyim tercihinde kullanılmasının sembolize edildiği Tuva destanlarından Haan-Tögöldür Destanı’nda: “Seksen geyik derisi serin yepyeni güzel kışpetlerin içine zar zor giymiş” (Arçın, 2014: 65), Hakas destanlarından Han Orba Destanı’nda: “Yetmiş yıllık savaşta eskimeyen, körpe geyik derisinden zırhı giydi” (Aktaş, 2011: 48), Kırgız destanlarından Kococaş Destanı’nda: “Giydiği geyik derisi” (Köse, 2002: 195) şeklinde verilmiştir.

Geyik etinin lezzetinin sembolize edildiği ve günlük besin olarak tüketildiği Kırgız destanlarından Kococaş Destanı’nda: “Her gün geyik eti yiyerek” (Köse, 2002: 196), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı’nda: “Ağzın burnun kanlanmış, geyik mi avlayıp yedin? Geyik eti tatlı ettir, bana alıp geldin mi?” (İnayet, 2013: 78) şeklinde geçmektedir.

Geyiğin güzelliği sembolize ettiği, gezdiği yerlerin çiçekli yerler olduğu Başkurt destanlarından Cengizname Destanı’nda: “Geyiği izleyen çiçeklikte ağnar” (Suleymanov vd., 2014c: 74) şeklinde verilmektedir.

Geyiğin etinin, derisinin, boynuzlarının faydalarının yanında ödünün de hastalığa şifa olduğu da destanlarda yer alır. Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: “*Ak Bugu’yu kesip, etini yiyip, dinlendi yiğit. Hastalığa şifa olur diye, ödünü alıp kuruttu*” (Alimova, 2017: 156) şeklinde verilmiştir. Burada geyiğin halk hekimliği uygulamasında da kullanılması Türkler için değerli ve önem verilen bir hayvan olduğunu göstermektedir.

4.3.2.5. Sıçan, Fare

Sıçan, Türk kültürü içerisinde adına az rastlanan ve pek değerli görülmeyen kemirgen hayvandır. Türkçe Sözlük'te sıçan: “Sıçangillerden, fareden iri, zararlı birçok türü bulunan kemirgen, memeli hayvan (Rattus)” (2005: 1747); fare ise: “Sıçangillerden, küçük vücutlu, kemirgen, memeli hayvan (Mus)” (2005: 680) şeklinde tanımlanmaktadır. Sıçan sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde sıçan/fare, Azerbaycan Türkçesinde siçan, Başkurt Türkçesinde sıskan, Özbek Türkçesinde siçkan, Tatar Türkçesinde tıçkan, Kazak Türkçesinde tışkan, Kırgız Türkçesinde çıçkan, Türkmen Türkçesinde sıçan, Uygur Türkçesinde çaşkan (Ercilasun vd., 1991: 770-771) şeklinde kullanılmaktadır.

Sıçan, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde zaman sembolü olarak ilk yılı sembolize etmektedir. Bu yılda, karışıklık, kargaşalık ve kan dökme çok olur; hırsızlar, yol kesiciler çoğalır, halk yerdeki böceklerden zarar görür; bazı yerlerde rahatlık ve huzur olur; valilere ve divan ehline noksanlık ve ziyan yüz gösterir. Bu yılda yağmur orta halli olur. Bu yılın üçte biri ilkinde doğan çocuk eziyet verici tabiatta olur; ikinci üçte birinde doğan bilgin ve temkinli olur; son üçte birinde doğan yalancı, bilgisiz olur. Kış uzun ve soğuk olur. Sıçanlar hububata yağma eder (Turan, 2009: 101). Bu adın birinci yıla verilmesi ile ilgili rivayeti Kaşgarlı Mahmud şu şekilde vermektedir: “Türk hakanlarından birisi kendisinden birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; onun üzerine bu iş için Hakan ulusuyla geneş (müşavere) yapar ve kurultayda biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla birer ad koyalım, demişler. Bunun üzerine Hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını ılısu'ya doğru sürürler. Halk hayvanları sıkıştırarak suya doğru yöneltir. Bu hayvanlardan on ikisi suyu geçer; geçen on iki hayvanın adı bir yıla ad olarak verilir. Bu hayvanlardan suyu ilk geçen sıçan olmuş ve ilk yıla sıçgan yılı demişler” (2021a: C-I 345).

Sıçan yılı sembolünün olduğu örnek, Başkurt destanlarından Teteges Bey Destanı'nda: *“Bornak Bey ile kalan İşte (Başkurt) diye adlandırıldılar. İşbu Nogay'dan kalan boş topraklarda ömür sürdü. Tarih dokuz yüz elli dört idi, tüm İşte Bornak Bey'in emri ile yaşadılar. Teteges, bey olduktan sonra tarih dokuz yüz elli dokuz da Sıçan yılında Gekebrebin ikinci gününde Kazan şehrini Rus işgal etti”* (Suleymanov vd., 2014c: 568) şeklinde verilmiştir.

Sıçan, eski Türkler ve Çinlilerce kutsal kabul edilir. Sadece Mısır'da fareye de tapıldığı bilinmektedir (Armutak, 2002: 425). Eski Türkler fareye “sıçgan” demişlerdir. Çin kaynaklarında farelerin Türk hükümdarlarının çocuklarının avlandığı hayvanlar arasında olduğu görülmektedir (Ezer Yeşilova, 2019, 32). Bu çocukların sıçan avı örneği, Tuva destanlarından Alday-Buuçu Destanı'nda: *“Babası okuyla yayını yapiverince, her gün çöl sıçanı avlayıp, yağını yağ obo gibi kemiğini kemik obo gibi yığivermiş”* (Ergun ve Aça, 2004: 214) şeklinde geçmektedir.

Sıçan eti yemenin sosyal statü olarak fakirliği ve zor durumda kalmayı sembolize ettiği örnekler, Tuva destanlarından Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı'nda: *“Dede, sen nereden geldin nereye gidersin? deyince, ben öksüz yetim, tarla faresini, sıçanı arayan, aç susuz yaratığım ben, demiş”* (Ergun ve Aça, 2005: 159), Tuva destanlarından Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı'nda: *“Çelbeedey ata, birkaç keçisini güdüp, onların sütünü içip, sıçan-fareye tuzak kurup yiyip yaşarmış”* (Ergun ve Aça, 2005: 273), Tuva destanlarından Şööğün Bora Attıg Şööğün-Kööğün Destanı'nda: *“Dede ile nine ikisi gidivermişler, kara suları izleyip alabalık yiyip sıradağlar belini izleyip, tarla faresi yiyip duruvermişler”* (Ergun ve Aça, 2005: 364) şeklinde verilmiştir.

Farenin çok korkak bir hayvan olmasının benzetme sembolü olarak kullanıldığı Kazak destanlarından Er Begzat Destanı'nda: *“Delğine kaçıp giren fare gibi, dibinde deliğin o saklanıyor”* (Jumadilova vd., 2015: 171) şeklinde geçmektedir.

Sıçan genel olarak yapısı gereği değer verilmeyen bir hayvan olarak görülse de bazen yol gösterici sembolü temsil etmektedir. Zor durumda kalan kahramana yol göstermesine örnek, Altay destanlarından Malçı Mergen Destanı'nda: *“Kahverengi sıçanı alarak, iki ayağını kırdı. Kulağından tutarak, kamış salığa attı. Kahverengi sıçan ağlayarak, yeşil güzel otlara ulaştı, iğne dişiyle otları yiyince, önceki halinden altı kat daha iyi, evvelki halinden*

on kat daha iyi olup, oynayıp, koşuverdi. Malçı kendi kendine düşündü. Yeşil ota ulaşmak için, kıçının üzerinde süründü. Yapracağını koparıp, kırık ayağına sürdü. Önceki halinden altı kat daha iyi, ilk halinden on kat daha iyi olup, Malçı çoban iyileşti” (Dilek, 2002: 230-231) şeklinde verilmiştir. Burada olumsuz anlamından ziyade kahramana yardımcı, yol gösterme fonksiyonu ile kullanılmıştır.

4.3.2.6. Tavşan

Tavşan, Şaman davulunun vurulan yüzeyine tavşan ayağı derisi kaplanması, Şamanist törenlerde tavşanın da bir sembol olarak kullanıldığını göstermektedir. Şamanist Türk topluluklarında diğer hayvanlar gibi Altaylılar ve Yakutlar arasında duvarlara veya sırıklara asılan tavşan derisinden anlaşıldığı gibi töz olarak kabul edilmektedir (Çoruhlu, 2019: 252). Tavşan, Türkçe Sözlük’te: “Tavşangillerden, eti yenen, hızlı koşan, kemirgen, postundan yararlanılan bir tür memeli (*Lepus europeus*)” (2005: 1922); Zooloji Terimler Sözlüğünde: “Kemiriciler (Rodentia) takımının tavşangiller (*Leporidae*) familyasından bir memeli türü. Uzunluğu 70 cm. Eti yenir. Postu kürkçülükte ve şapka yapılmasında kullanılır. Dünyanın hemen her yanına yayılmıştır” (<https://sozluk.gov.tr/tavşan>) şeklinde tanımlanmaktadır.

Tavşan sözcüğünün Türk lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde tavşan, Azerbaycan Türkçesinde dovşan, Başkurt Türkçesinde kuyan, Kazak Türkçesinde koyan, Kırgız Türkçesinde koyon, Özbek Türkçesinde kuyan, Tatar Türkçesinde kuyan, Türkmen Türkçesinde tovşan, Uygur Türkçesinde toşkan (Ercilasun vd., 1991: 858-859) şeklinde kullanılmaktadır.

Küçük memeli hayvanlardan tavşan, tüm Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmelerinde önemli bir et kaynağı olarak tüketilmiştir (Siddiq, 2019: 256). Göktürk devrinde av hayvanı olduğu için uğurlu sayılmış ve bolluk sembolü olarak görülmüştür. Orhun Yazıtlarından Tonyukuk Anıtının Güney yüzünde; “..*tavşan yiyerek yaşıyorduk*” (Çoruhlu, 2002: 156; Tekin, 1998: 84-85) ifadesiyle tavşanın Türkler için eti için avlanan av hayvanı olduğu görülmektedir. Tavşanın, destanlarda av hayvanı olarak geçtiği örnekler; Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı’nda: “*Benzer yetmiş boz tavşanı ayaklarından bağlayıp, bahadır çocuk sürükleyerek getirdi. Tavşan çorbası yağlı olur deyip, gece gündüz kaydattı*” (Bekki, 2007: 403), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: “*Doğanlara yakalatırmış, vadide tavşanı kovalayarak*” (İnayet, 2017: 33),

Tuva destanlarından Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge Destanı'nda: *“Oğlan sunak kılınır taşlardan üç taş alıp, boz, ak tavşanı vurup atıp getirir”* (Ergun ve Aça, 2005: 275) şeklinde verilmiştir.

Tavşan, erken devir Türk kültür ve sanatında fazla yer tutmayan hayvanlardan biridir. Gök ve Yer-su atalar dini unsurlarına göre sembolik anlam kazanmaktadır. Göğe ait bir unsur olarak beyaz tavşanın, Yere ait bir unsur olarak siyah (kara) tavşan önem kazanmaktadır (Çoruhlu, 2019: 251). Tavşanın Yer-su ataları sembolize ettiği Başkurt destanlarından Uzak ile Tuzak Balabeşnek Parçası Destanı'nda: *“Irmak kıyısından ayrılmış da tavşana rastlamış: Tavşan, tavşan söyle hele, bana yardım et hele. Nereye koşarsın hızla, sen değil misin, yer-su? Uzun kulak cevap vermiş: Ben onun bir uç kulağı, On yıldır yaşamışsın, ata-analı olmuşsun. Zatımızı kurutmazsan, mühlet verirsen serbestliğe, derimizi veririz, eldivene börüğe, çok gayretlensek don olur, çoğalıp gitsek on olur, ben ormanın bir canı, ormanın var bin canı, ulu akli ulu ormandan, kendin sor, demiş”* (Suleymanov vd., 2014a: 392) şeklinde yer verilmiştir.

Tavşan, On iki Hayvanlı Türk Takvimi'nde zaman sembolü olarak kullanılmış ve dördüncü yıla tekabül etmektedir. Turan'ın belirttiği şekliyle bu yılda; nimet ve feragat çok olur; bazı yerlerde hastalık, ölüm bilhassa kadın ve çocuklarda çok olur. Hükümdarlar adalet ve insafa meylederler, eğer zulüm vaki olursa adalet sebebi ile olur. Yağmur, çeşme ve ırmak suları bol olur (2009: 102).

Beyaz tavşan, Altay Türklerinin tanrılarında biri olan Yayık'ın sembolüdür. (Çoruhlu, 2019: 252). Tavşanın kutsal olarak sembolize edildiği Altay destanlarından Ölöştöy Destanı'nda kahramanın annesi Altın-Topçı, sevdiği için yola çıkan oğlunu engellemek için tavşan şekline bürünüp karşısına şu şekilde çıkar: *“Boz tavşan şöyle dedi: Altay'ın iyisi benim. Önüne engel koyan benim. Gidiş izin durur, geliş izin olmaz. Ölümün yolunda acele etme, yaşayacağın hayatı ara, dedi. Erkin-Koo öfkeleni, ay gibi sadağını aldı, şimşek gibi canlı okunu aldı. Boz tavşanı, kara ormanı atıp yakmalı diye, düşündü. Dur yavrum, diye silkinince, Altın-Topçı anası oldu”* (Dilek, 2007b: 145-146). Tavşanın kutsal olarak kabul edildiği bir diğer örnek ise, Altay destanlarından Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı'nda: *“Boz tavşanın yuvarlak başı, Altay halkı için, şimdiye dek kutsal olmuştur. Ava çıkan insan, yerde tavşan başı görse, onu atmayıp alması gerekli, avlanan insanlara tavşan*

rastlarsa, öldürüp aldığı zaman, o avcıya faydası olur, avı iyi geçer, evine dönse kârlı döner” (Dilek, 2007a: 390-391) şeklinde verilmiştir.

İslamiyet’ten sonraki Türk tasavvurlarında tavşanın daha ziyade bolluk, kurnazlık ve iyi şansın; bazen de korkaklık ve ürkeklik sembolü olduğu görülmüştür. Orta Çağ Türk-İslam dünyasında hatta günümüzde Alevi Türkler tarafından da uğursuz bir hayvan olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle tavşan minyatürlerde olumsuz anlamda tasvir edilmiştir. Tahtacılar arasında tavşan kelimesi söylenmez, yasaktır. Onun yerine “erneb, kulaklı, Osman” terimleri kullanılmaktadır. Tavşan eti yemezler. Hatta tavşanın üzerinden geçtiği toprakları ve dokunduğu nesneleri de uğursuz kabul etmişlerdir (Dilek, 2021: 784; Çoruhlu, 2002: 156).

Bütün kültürlerde önemli yere sahip olan tavşan, ay ile ilişkilendirilir. İç Asya’da Türk-Moğol insanları arasında bir şamanın tavşan avlaması gökyüzüne yapacağı yolculuğu ifade eder. Çin’de de tavşan ay ile bağlantılı ve uzun yaşadığına inanıldığı için uzun ömürlülük sembolü olan hayvanlardan birisidir. Ayrıca tavşan, Budizmde fedakâr ve özverili bir hayvan olarak da gösterilmiştir (Tokyürek, 2013: 264-265; Çoruhlu, 2019: 253)

Tavşanın hız ve korku yönünden benzetilme sembolü olarak kullanıldığı Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı’nda: “*Kahraman, at üstünden, eğilip yaprağı alacakken, yaprak birden uzaklaşıverdi. Yaprak, akıllı bahadır isen yetip, tutup alabilirsin dedi. Dört kulaklı boz taya dönüşüp, tavşan gibi hızla koştu, yetmiş vadi geçti*” (Dilek, 2007a: 300), Başkurt destanlarından Seyfölmülük Destanı’nda: “*Köpekten kaçmış tavşan gibi*” (Suleymanov vd., 2014b: 517), Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı’nda: “*Oçı-Bala yürüyerek gelip, selamlaştı. Kan Taacı’nın tek oğlu, tavşan gibi korkup kaldı*” (Dilek, 2007a: 81), Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı’nda atın tasviri yapılırken: “*Sert yelesi, dik saçı, balık sırtlı dar karın kaburgası, tavşan ayak sert toynak*” (Suleymanov vd., 2014a: 210), Hakas destanlarından Kara Kuzgun Destanı’nda: “*Saçık-dökük yerlerde Ay Kara at, ak tavşan gibi sıçırıyor*” (İlgin, 2008: 45), Kazak destanlarından Kubikul Destanı’nda: “*Kızıl tavşan gibi fırlayıp, kulaşa at nehirden atlar*” (Arıkan, 2007: 111) şeklinde beznetme sembolü olarak verilmiştir.

Uygur destanlarından Boz Yiğit Destanı’nda yaralanan kahramanın bir tavşanı yakalayıp onun yol göstericiliğinde şifalı otlardan yemesi ve iyileşmesi şöyledir: “*Boz Yiğit,*

bir tavşan yakaladı. Tavşanı önce yaraladı sonra kuyruğuna bir ip bağladı. İpin ucunu tutarak, tavşanı bıraktı. Tavşan, gittiği yerdeki bir bitkiyi yedi. Tavşanın yarası hemen iyileşti. Durumu gözleyen Boz Yiğit, şöyle düşündü: Bu tavşan Allah'ın yarattığı bir varlıktır, aynı şekilde biz de Allah'ın yarattığı varlığız. Tavşana Allah şifa verdi. Ben de o bitkiyi yiyeyim, diyerek tavşanın yediği o bitkiden yedi ve yaraları hemen iyileşti” (Mehmet, 2011: 329).

4.3.3. Yırtıcı Uçarlar

4.3.3.1. Atmaca

Atmaca, kartal gibi Türk mitolojisinde çok önemli bir türeme sembolü olmasının yanında iyi bir av kuşu sembolü olarak görülmektedir. Atmaca, Türkçe Sözlük’te: “Kartalgillerden, ava alıştırılabilen küçük bir yırtıcı kuş (Accipiter nisus)” (2005: 146); Zooloji Terimler Sözlüğünde: “Kartallar (Falconiformes) takımının kartalgiller familyasından bir kuş türüdür. Uzunluğu 30 cm kadar olur. Tüyleri kahverengi, mavi-külrenginde karışıktır. Palearktik bölgede yaşamaktadırlar” (<https://sozluk.gov.tr/atmaca>) şeklinde tanımlanmaktadır.

Antik Mısır tanrılarında “Horus” şahin başlı, “Ra” ise atmaca başlı tasvir edilmiştir. Antik Mısır da yırtıcı kuşlara ne kadar önem verildiğine bir örnektir. En önemli tanrılar yırtıcı kuşlarla tasvir edilerek, yırtıcı kuşların önemi belirtilmiştir (Karasu, 2017: 7). Türk kültürü içerisinde diğer hayvanlar gibi atmaca da ongun olarak kullanılmıştır. Kınık boyunun ongunu atmacadır. Destanlarda atmacanın ongun sembolü olarak kullanılması sadece Başkurt destanlarından Cengizname Destanı’nda: “*Cengiz Han Urdac’a dedi: Senin ağacın kayın olsun, kuşun atmaca olsun*” (Suleymanov vd., 2014c: 93) şeklinde geçmektedir.

Atmaca, İslam öncesinde olduğu gibi İslam sonrasında da av seferlerinde kullanılmıştır. Bu kuş avda, hükümdarın savaşçılığını simgelemektedir (Çoruhlu, 2019: 100). Avcılıkta hünerli olan Türkler zamanla yırtıcı kuşları eğiterek avcılıkta kullanmışlardır. Atmaca eğitilen ve avcılıkta kullanılan yırtıcı kuşlardan biridir. Destanlarda avcı kuş olarak geçtiği örnekler, Kazak destanlarından Kambar Batır Destanı’nda: “*Atmacanın en iyisiydi, kanatlı kuşların hepsini avlayan*” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 189), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: “*Atmaca, kartalla*

avlandınız” (İnayet, 2017: 30), Uygur destanlarından Tahir ile Zühre Destanı’nda: “*Karahan ile Akhan ava merak sardılar. Atmaca, laçın, doğan aldılar ve ava atlandılar*” (İnayet, 2004: 259) şeklindedir.

Atmaca destanlarda en çok benzetme sembolü olarak kullanılmıştır. Atmacanın genelde hızlı, çevikliği ve vahşiliğinin benzetilmesiyle ilgili olarak; Başkurt destanlarından İdige ile Muradım Destanı’nda: “*Önünde kuş uçurtmaz, gök atmaca avcılı*” (Suleymanov vd., 2014c: 175), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes Destanı’nda: “*Yavuz büyücü, atmaca gibi batırın üstüne atlayıp, onun şuursuz gövdesini keskin tırnakları, sivri gagasıyla parçalamaya başlar*” (Suleymanov vd., 2014b: 610), Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı’nda: “*Kuşçuğunu almak isteyen atmaca gibi beni annemin kollarından çekip aldı*” (Suleymanov vd., 2014b: 240), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı’nda: “*Samur tüylü koyu al at, atılmış ok gibi atılıp, atmaca gibi uçtu*” (Killi Yılmaz, 2013: 193), Kırgız destanlarından Bağış Destanı’nda: “*Atmaca gibi zarif, anıt gibi görkemli*” (Öztokmak, 2019: 297), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı’nda: “*Güzelliği başkadır insanlardan, alevlenip yanan ateşe benziyor. İncecik beli yakışıp, atmaca gibi boyun uzatıp*” (Alimova, 2017: 128), Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı’nda: “*Yan duran kütüğü vurmak için geldi, atmaca gibi atılıp*” (Yeşildal, 2015a: 750), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: “*Elinde servet var ise, atmaca gibi yüreklendirir*” (İnayet, 2017: 41), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı’nda: “*Söylediklerimi dinle, atmaca olsan bile dur, söylediklerimi dinle*” (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 23), Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı’nda: “*Tozu çıkıp asumana, tozla gün kapanıp, atmaca gibi kasılıp, top mermisi gibi atılmış*” (Mirzayev ve İşankul, 2011: 61), Özbek destanlarından Rüstem Han Destanı’nda: “*Heybetin benzer boz atmacaya, atmaca pençelim, kimin oğlusun?*” (Fedakâr, 2016: 91) şeklinde verilmiştir.

4.3.3.2. Baykuş

Baykuş, Türk mitolojisinde harabelerin, ıssız yerlerin, uğursuzluğun ve karanlığın sembolik değeri olarak görülmektedir. Türkçe Sözlük’te: “Başında, kulak yerinde iki sorgucu bulunan, yırtıcı gece kuşlarının genel adı” (2005: 227) şeklinde tanımlanan baykuşun, Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde baykuş, Azerbaycan Türkçesinde bayguş, Başkurt Türkçesinde ökö, Kazak Türkçesinde üki/baykus, Kırgız

Türkçesinde ükü, Özbek Türkçesinde baykuş, Tatar Türkçesinde yabalak/maçi başlı yabalak, Türkmen Türkçesinde bayğuş, Uygur Türkçesinde baykuş (Ercilasun vd., 1991: 56-57) şeklindedir.

Milattan önceki dönemlerde Çin’de sarı kuş adı da verilen ve kulağa benzer tüyleri olan büyük baykuşlar uğursuz kabul edilmekle birlikte, semavî bir haberci olarak da düşünüldüğü ve gök tanrısının kendisi veya kızı olarak kabul edilen bu kuşlara kız çocukları başta olmak üzere insanların kurban olarak sunulduğu kaydedilmektedir (Gök ve Yeşildal, 2022: 533). Baykuşun Yunan mitolojisinde “Athena kuşu” olarak uğur simgesi sayıldığı görülmektedir. Roma’da ise baykuş uğursuzluk ve yıkım sembolü, ötüşü ise ölüm haberi olarak bilinmektedir. Orta çağ Avrupası’nda ise baykuş cadılıkla ve uğursuzlukla ilişkilendirilmiştir. Avrupa, Amerika, Hint ve eski Mısır folklorunda ölüm kuşu olarak görülmüştür. Baykuşun genellikle karanlıkta ve mezarlıklarda dolaşması ise karanlıkta keskin bir görüye yani görünmeyeni görmeye ilişkin yeteneğinden ve ölümlerin ruhlarına karanlıkta rehberlik etmesine bağlanmıştır. Bazı Ortadoğu ve Uzak Doğu kültürlerinde bir dünyadan bir başka dünyaya geçen ruhların gözcüsü, bekçisi ve koruyucusu olarak kabul edilmiştir (Gülakan Kaman, 2015: 1139-1140). Baykuşun ötüşünün korku ve huzursuzluk sembolü olarak görüldüğü örnekler, Uygur destanlarından Kızıl Gülüm Destanı’nda: “*Öter iken baykuşlar seni nasıl güldüreyim*” (İnayet, 2004: 135), Başkurt destanlarından Koblan Batır Destanı’nda: “*Yüksek ıhlamur ağacında konaklayan korku veren baykuş ara sıra haykırıp ses veriyordu*” (Suleymanov vd., 2014d: 68) şeklinde verilmiştir.

Eski Türklerde baykuş gece uyanık olmasından dolayı uyanıklığın simgesi olarak bilinmektedir. Şamanın en çok suretine girdiği ve ona ayin sırasında en fazla yardımcı olduğuna inanılan hayvanlar arasında yer almıştır. Bununla birlikte şaman giysilerinde ve başlıklarında da baykuş pençesi olduğu görülmüştür. Şaman külâhının kenarına iki, dokuz veya otuz tane ülberek denilen baykuş tüyü dikilir. Yakut şamanının elbisesinde yer alan kuş şeklinde biçimlendirilmiş demirler şamanın hangi “yardımcı hayvana” sahip olduğunu işaret eder. Altay Türk şamanlarının baş süslemelerinde baykuş ya da kartal tüyleri yardımcı ruhun biçimini sembolize etmektedir (Köse, 2019: 292). Altay kamlarının baykuş gövdesinden yapılmış baykuş maskesi (başlık) taktıkları da kaydedilmektedir. Şor şamanlarının ayin sırasında giydikleri keten cübbelere baykuş tüyü taktıkları bilinmektedir. Tuva şamanlarının bir kısmının elbiselerinin omuzlarında ve başlıklarında baykuş tüyü demetleri

bulunmaktadır. Bunun sebebi de ritüel sırasında şamanın bu tüyler sayesinde uçabildiğine inanılmasıdır (Gök ve Yeşildal, 2022: 535). Destanlarda baykuşun gece kuşu olduğunun sembolize edildiği örnekler, Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda: *El geleceğini hesaplayan, gününü ayırmaz geceden, yırtıcı olan canlılara, kara gecesi gün olur, gözü kör baykuşu, gece avlayıp mutlu olur*" (Suleymanov vd., 2014a: 131) şeklindedir.

Baykuşun benzetme unsuru olarak kullanıldığı Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda: *"Nereye yol aldın, baykuş? diye alayla sorusuna, bende açık vermeden peltek konuşarak cevap verdim"* (Suleymanov vd., 2014b: 176), Nogay destanlarından Edige Destanı'nda: *"Kubugul'u Kubugul deyip horlasan, maiyetim çok deyip kibirlensen, bir yıl kadar baykuş gibi yalpalayıp"* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 102), Başkurt destanlarından Kara Yurga Destanı'nda: *"Babam, sen şanlı er, seçmeyi bilmedin, katı don içinde, er büyür diye bilmedin. Vahşi öğretip, at binmez, meydanlarda şan almaz, atadan kalıp adam olmaz, evini düşmandan saklamaz, kendisi kız aramaz, bugün doğmuş gibi bir baykuş, bana güvey olamaz"* (Suleymanov vd., 2014a: 311) şeklinde verilmiştir.

4.3.3.3. Doğan, Şahin

Avcı kuşlar arasında bulunan doğan, şahin ve kartal gibi kuşlar Türk mitolojisinde çok önemli bir türeme sembolü olarak görülmektedir. Türk boylarından Bayındır, Biçene, Çavındır ve Çebni'nin kuş ongunları doğan; Kayı, Bayat, Alka-Evli, Kara-Evli'nin kuş ongunları şahindir (Çoruhlu, 2019: 86-88). Doğan, Türkçe Sözlük'te: "Kartalgillerden, küçük kuş, fare vb. ile beslenen ve alıştırılarak kuş avında kullanılan yırtıcı bir kuş (Falco peregrinus)" (2005: 548) şeklinde tanımlanmaktadır. Doğan sözcüğünün Türk lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde doğan, Azerbaycan Türkçesinde tarlan/gızılguş, Başkurt Türkçesinde toyğon/doğan/ılasın, Kazak Türkçesinde tuyğın, Kırgız Türkçesinde şumkar, Özbek Türkçesinde laçın, Tatar Türkçesinde laçın/toyğon, Türkmen Türkçesinde laçın/elğus, Uygur Türkçesinde laçın/şunkar (Ercilasun vd., 1991: 180-181) şeklindedir.

Çok keskin gözlere sahip olan şahin, bu özelliğinden ötürü avını gördüğü anda, sert bir inişle avını yakalar ve anında havalanır. Evcilleştirilerek avcılıkta kullanılmıştır. Şahin, Türk tarihinin her döneminde önemli bir simgesel değere sahip olmuştur (Aytaş, 2013: 67). Şahin Türkçe Sözlük'te: "Kartalgillerden, 50-55 cm uzunluğunda, Avrupa ve Asya'nın dağ,

orman ve çalılıklarda yaşıyan yırtıcı bir kuş (Buteo buteo)” (2005: 1842) olarak tanımlanmaktadır. Şahin sözcüğünün Türk lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde şahin, Azerbaycan Türkçesinde şahin, Başkurt Türkçesinde av koşo/ılasın, Kazak Türkçesinde şunkar, Kırgız Türkçesinde şumkar, Özbek Türkçesinde şunkar, Tatar Türkçesinde laçın/av koşı, Türkmen Türkçesinde alğır/şunkar, Uygur Türkçesinde şunkar (Ercilasun vd., 1991: 809-810) şeklinde kullanılmaktadır.

Yırtıcı kuşları eğiterek onları avda kullanmak ise hemen bütün devletlerde görülen eski bir avcılık geleneğidir. VIII. yüzyılda avcı kuşlarla avlanma anlamında Türk doğancılığı gelişmiştir. Türklerin kendilerine mahsus avcı kuşları ve doğancılık geleneği olduğundan Türkçede çok sayıda avcı kuş adı bulunmaktadır. “Kuşlamak”ın yani doğancılığın eski devirlerde başlamış olduğu sanılmaktadır. Arap kaynaklarına göre doğancılık sanatı Türklerde hakan ve maiyetine mahsus sayılmakta, doğancılığı iyi bilmek bir hakanda görülmesi gereken hüner ve hikmetten kabul edilmektedir (Aydın, 2013: 26). Şahin ve doğanın hakanlar ve kahramanlar tarafından avcı kuş sembolü olarak görüldüğü örnekler şu şekildedir: Nogay destanlarından Edige Destanı’nda Toktamış Han’ın doğanları diğer hanların avcı kuşlarından daha alıcıdır. Şahtemir Han, Toktamış Han’dan bir tane doğan ister ama Toktamış Han vermez. O da Toktamış Han’ın kuşçubaşını oyuna getirerek, yumurtadan bir yavru alır. *“Toktamış Han’ın doğanı ile bir av sırasında Şahtemir Han’ın yavrudan büyüüttüğü doğanı av için hareket eder, Şahtemir Han’ın doğanı hızlı hareket ederek avı kapar.”* Toktamış Han, Şahtemir Han’ın doğanın, kendi doğanın yumurtasından alınıp büyütüldüğü gerçeğini öğrenenince, kuşçubaşını öldürmek için hareket etmiştir (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 93). Verilen örnekte görüldüğü gibi avcı kuşun hakanların nazarında av sahnelerinde önemli bir yeri vardır. İyi avcı kuşlar hakanlar tarafından kimseyle paylaşılmayacak şekilde özenle bakılmaktadır. Diğer destan metinlerinde doğan kuşunun avcı özelliklerinin verildiği örnekler ise, Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı’nda: *“Kuşa uçurmuş doğanı”* (Suleymanov vd., 2014a: 56), Başkurt destanlarından Zayatülek ile Hıvhılıv Destanı’nda: *“Semer Han, oğullarına, avda kimin kuşu neyi avlarsa onu bana getiriniz, demiş. Altı oğlanın bir kısmı kartal, bir kısmı laçın, bir kısmı doğan almışlar”* (Suleymanov vd., 2014a: 315), Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı’nda: *“Kuş avlamaya heveslidir. İşte şimdi sen onu kuşları ile görürsün, onun kolunda sanırım doğanı vardır”* (Suleymanov vd., 2014b: 172), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: *“Doğanlara yakalatırmış, vadide tavşanı kovalayarak”* (İnayet,

2017: 33), Uygur destanlarından Emir Göroğlu Destanı'nda: *"Bey Havaz'ı tulpar leyli kır atına bindirip, eline atılğan doğan tutturun. Ördek Gölü'nden doğana dokuz sıra ördek yakalatıp getirsin"* (Mehmet, 2011: 163), Uygur destanlarından Tahir ile Zühre Destanı'nda: *"Karahana ile Akhan ava merak sardılar. Bir grup insan atmaca, laçın, doğan; bir grup tüfek aldı"* (İnayet, 2004: 259), Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda: *"Bu kuş uça ardından şahin olup kovalarsın"* (Suleymanov vd., 2014a: 103), Kazak destanlarından Kambar Batır Destanı'nda: *"Kambar, her türlü kuşu görür, başlığını çıkarıp şahinini uçurur. Rast gelen hayvanları top gibi yere vurur. Öğlene kadar yakaladığı, tepe kadar olur"* (Türkmen ve Arıkan, 2011: 181), Kazak destanlarından Kulamergen-Joyamergen Destanı'nda: *"Kulamergen, Kulager atına biner, kuş vurup, şahinle avlanıp devran sürer"* (Arıkan, 2007: 329), Başkurt destanlarından İdige ile Muradım Destanı'nda: *"İli çıkıp ava, uçan kuşun sürüsüne şahinini saldı"* (Suleymanov vd., 2014c: 160), Başkurt destanlarından Son Hartay Destanı'nda: *"Ava çıkıp şahin uçurdum"* (Suleymanov vd., 2014c: 363), Kazak destanlarından Parpariya Destanı'nda: *"Küheylan olsun bindiğin, şahin olsun ava saldıgın, güzel olsun sevdiğin"* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 93), Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı'nda: *"Kendisi tek başına şahinini eline kondurarak avlanmaya gitti"* (Mukasov, 2013b: 27) şeklinde verilmiştir. Burada şahin ve doğan kuşunun av sahnelerinde önemli kuşlar olduğu sembolize edilmektedir.

Avcı kuşların dinî inanışlarda farklı roller üstlendiği görülmektedir. Eski Türklerde Şamanizm de yer alan kuş kılığına girme motifi İslâmiyet'in ilk dönemlerinde de görülmeye devam etmiştir. İslâmiyet'in yayılmasında büyük rol oynayan dervişlerin kuş donuna girdiği ve bu kuşlar arasında doğanında yer aldığı bilinmektedir (Keskinsu ve Özşahin, 2022: 939). Destanlarda kahramanın şahin ve doğan şekline dönüştüğü örnekler, Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı'nda: *"Kuyruğundan ak çizgili, boynunda ak sakarlı, al doğana dönüşüp"*; *"Boynundan beyaz şeritli, kuyruğunda beyaz telekli, al doğana dönüşmüş"* (Ergun, 2013: 631; 761), Uygur destanlarından Emir Göroğlu Destanı'nda: *"Ah! Çocuğum, diye kendisi şahine dönüştü. Kanatlarını açıp, havaya yükseldi ve kovalamak için uçu"* (Mehmet, 2011: 269), *"Deniz dibinde Han Hülük'e üç defa saldırıp yakalayamamışlar. Sabreder dayanır, hal kalmayınca gök dibine Han Hülük, at başlı atılğan boz şahin olup hızlıca uçuvermiş"* (Ergun ve Aça, 2005: 191), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı'nda: *"Tunguz yine Beriet Bergen'i kızdan vazgeçmesi için ikna etmeye çalışır. Fakat rakip ikna olmaz. Böyle olunca bahadırlar sorunu insan kaderi belirleyicisi Cilga Haan'ın*

yanına giderler. Beriet Bergen iki başlı şahin olup, üst dünyaya uçar” (Ergun, 2013: 440) şeklindedir.

Şahin ve doğan kuşunun destanlarda hızı, uçması ve fiziki şekliyle benzetme sembolü olarak kullanıldığı örnekler, Hakas destanlarından Alıp Sarıg Plat Hıs Destanı’nda: “*Ak ovaya gidiyorlar, doğan kuşu gibi*” (Aktaş, 2012: 542), Hakas destanlarından Han Orba Destanı’nda: “*Önünde duran ak dağları, ak doğan gibi geçmiş, ardında kalan mavi dağları, mavi doğan gibi geçmiş*” (Aktaş, 2011: 75), Hakas destanlarından Kara Kuzgun Destanı’nda: “*Sessiz kuş gibi vızıldıyor, dik yamaçlarda aladoğan gibi süzülüyor*” (İlgin, 2008: 199), Özbek destanlarından Bağış Destanı’nda: “*Doğan gibi kara gözlü*” (Öztokmak, 2019: 297), Özbek destanlarından Belagerdan Destanı’nda: “*Cüsseni benzetirim boz doğana, doğan pençelim*” (Mirzayev ve İşankul, 2011: 367), Tuva destanlarından Haan-Tögüldür Destanı’nda: “*Aladoğanın süratiyle, aniden kapışıp*” (Arçın, 2014: 67), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı’nda: “*Dişi ala doğan gibi oturdu gözü aç*” (İnayet, 2013: 64), Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı’nda: “*Doğan gibi göğüs geren*” (Suleymanov vd., 2014a: 195), Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı’nda: “*Sert yelesi, dik saçı, kamış kulak, geniş burun, şahin göğüs, bakır göz Akbuz tulpar*” (Suleymanov vd., 2014a: 210), Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı’nda: “*Bizim atlar, kendi yuvalarına dönmeyi özlemiş iki şahin gibi toynakları yere değmeyerek koşmaya başladılar*” (Suleymanov vd., 2014b: 177), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı’nda: “*Şahin çevikliğiyle bir kozalak bile düşürmeden hepsini etekleyip toplamış*” (Ergun ve Aça, 2004: 380), Çuvaş destanlarından Ulip Destanı’nda: “*Şahin gibi özgürlük için savaşıyor o her zaman*” (Bayram, 2013: 374), Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı’nda: “*Tozu çıkıp asumana, tozla gün kapanıp, şahin gibi dalıp, merdin canı satılıp, top mermisi gibi atılmış*” (Mirzayev ve İşankul, 2011: 61), Kazak destanlarından Kuttıkıya Destanı’nda: “*Sizler karga, ben şahin kanadını çırpmadan kuğu yakalayan*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 131), Kırgız destanlarından Kurmanbek (Sarıkunan Varyantı) Destanı’nda: “*Şahin boyun, yayık döş, kadından çıkan kara göz. Kanışay’ın güzelliğini nasıl söylemeden duralım*” (Arvas, 2019: 155), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı’nda: “*Atın ağzını, erler eri döndürüp çekip, yazı gibi budununa kamçı vurmuş. Şahin kuşu gibi fırlamış*” (P. Ergun, 2010: 203), Kazak destanlarından Asankaygı, Togan, Abat Destanı’nda: “*Yüksek kayalıklarda uçup dolaşan, Akşahin gibi kanatlarını açıp sallayan ikimiz*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 869), Tuva destanlarından Alday-Buuçu Destanı’nda: “*Han-Buuday’ın Han-*

Şilgi'si bir şahin çevikliğiyle kalkıp fırlamış” (Ergun ve Aça, 2004: 238), Tuva destanlarından Aldın-Çaagay Destanı'nda: *“Tayga-Sarıg'ın sağ tarafından iniverip, atın arkasından şahin hızı ile gelip*” (Ergun ve Aça, 2004: 538), Tuva destanlarından Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı'nda: *“Şahin çevikliğiyle Çeçen Kara bahadır sıçramış*” (Ergun ve Aça, 2005: 332), Kazak destanlarından Alankay Batır Destanı'nda: *“Tuzağa düşmüş şahin gibi boşuna çırpınıp hor olur. İki ağıl halk olur, hızlı esen yel olur. Yalnız yolunu kaybeden yalnız kaza eşit olur*” (Alpısbayeva vd., 2010: 27), Uygur destanlarından Abdurrahman Hoca Destanı'nda: *“Attığı ok süzüldü, cenk kızıştı oldu nice keramet, şahin gibi hocam, sağ selamet*” (İnayet, 2004: 103) şeklinde verilmiştir.

Doğanın avcı kuş olmasının haricinde haberleşmeye yardımcı kuş sembolü olarak geçtiği örnekler, Altay destanlarından Altın Ergek Destanı'nda: *“Birbirine eş iki boz doğan, yarışarak geliyordu. Kanatları şimşek gibi, nefesleri rüzgâr gibi, birbirine eş iki boz doğan, avuç içi kadar mektubu, ak gökten düşürerek, ileriye doğru uçtular*” (Dilek, 2007a: 446-447), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı'nda: *“Boz doğan uçarak gelip, büyük Monus'un baca deliğinden, yazılmış mektubu attı*” (Dilek, 2007a: 323) şeklinde geçmektedir.

Rüyada görülen doğan kuşunun gücü ve bahadırı sembolize ettiği örnekler, Kazak destanlarından Er Tokımbet Destanı'nda: *“Külayım kız bir gün yatıp düş gördü, çok güzel beyaz doğan bir kuş gördü. Er Tokaş'la kucaklaşıp düşünde, oturuyormuş bir kayanın dibinde*” (Jumadilova vd., 2015: 212), Özbek destanlarından Rüstem Han Destanı'nda: *“Yatarken, tan vaktinde düş gördüm, bu düşümde acayip iş gördüm. Doğan, ejderhaya pençe vurmuştu. Ejderha, doğanın pençesinden ölmüştü*” (Fedakâr, 2016: 155) şeklinde verilmiştir.

Bazı durumlarda kahramanlar ifade edilirken bazen isimleri söylenmeden hayvanların isimleriyle anılmaktadırlar. Bu şekilde verilen sıfatla o hayvanın özelliğini belirtilmektedir. Destanlar şahin ve doğanın sıfat sembolü olarak verildiği örnekler, Kırgız destanlarından Mendirman Destanı'nda: *“Saldırdığım kurtulmaz pençesi güçlü doğanım*” (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 39), Uygur destanlarından Garip ile Senem Destanı'nda Şah Senem, sevgilisini göremeyince şöyle söyler: *“Uçurdum doğan kuşumu, hiçbir yerde izi yok*” (İnayet, 2004: 223), Uygur destanlarından Kızıl Gülüm Destanı'nda: *“Ben gülümden*

ayrıldım, azap ile zulüm ile, dolaşayım kimin ile doğanım uçup gitti” (İnayet, 2004: 130), Başkurt destanlarından Kara Yurga Destanı’nda: “Ural’ın sen şahini, kirsiz büyüyen kızdın, o şahini avlayan Ebley batır bendim” (Suleymanov vd., 2014a: 308), Kazak destanlarından Avez Batır Destanı’nda: “Kölelerim ve cariyelerim, siz yarasa ben şahinim. Şahininize bakamadan, düşmandan koruyamadan niye duruyorsunuz utanmadan” (Jumadilova vd., 2015: 51-52), Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı’nda: “Saldıran düşmanımız çok sınırlarımızı koruyalım. Şahinlerim koşturup, düşmana göz açtırmadan bayrağımızı dalgalandıralım” (Mukasov, 2013a: 20), Uygur destanlarından Emir Göroğlu Destanı’nda oğlundan ayrıldığını anlayan anne: “Seni sevdiğim için gerçekleri gizledim, büyülenip ayaklarına baş koydum. Özel yetiştirdiğim yalnız şahinimi, dikkatsizlikle yuvasından uçurdum” (Mehmet, 2011: 117), Uygur destanlarından Seyit Noçi Destanı’nda: “Seyit Noçi yaşamını yitirdi. Azizane Kaşgarlı’nın, şahini uçup gitti” (İnayet, 2004: 68), Kazak destanlarından Nuradın Destanı’nda: “Memnunum kavuşturduğu için şükrediyorum Huda’ya, şahinim giden gelip konuştuğu için, ışıldadı yüzüm tekrar gelip rengim, sağ salim döndün mü yavrum” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 205) şeklindedir.

4.3.3.4. Kartal

Türklerin millî sembollerinden biri olan kartal, Türk sanat ve kültür tarihinde dinî, astrolojik ve hukukî bir semboldür. Türeme (Totem), hükümdar veya kahramanın ata sembolü olan kartal zamanla bir alplık sembolü haline gelmiştir. Bunların yanında yol gösterici, avcı, koruyucu, sonsuzluk vb. gibi birçok sembolik değer için de kullanılmaktadır. Kartal, Türkçe Sözlük’te: “Kartalgillerden, genellikle kızıl siyah tüylü, çok güçlü, yuvasını yüksek kayalıklar üzerinde kuran, iri, yırtıcı bir kuş (Aquila) (2005: 1095) şeklinde tanımlanmaktadır. Kartal sözcüğünün Türk lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde kartal, Azerbaycan Türkçesinde gartal, Başkurt Türkçesinde borköt, Kazak Türkçesinde bürkit, Kırgız Türkçesinde bürküt, Özbek Türkçesinde bürgüt, Türkmen Türkçesinde bürgüt, Uygur Türkçesinde bürküt; Tatar Türkçesinde borkit (Ercilasun vd., 1991: 446-447) şeklinde kullanılmaktadır.

Ögel, Orta Asya’da kartala genel olarak “bürküt” dendiğini, Merküt veya Merkat sözcüklerinin bürküt kelimesinden geldiğini (2020a: 659) belirtmektedir. Dede Korkut Kitabı’nda ise kartal, “çalkara kuş” ismiyle anılmakta ve bütün kuşların sultanı olarak

görülmektedir. Bu kuşa duyulan hayranlık ve beğeni hikâyelerde benzetme yoluyla şu şekilde kullanılmıştır: Salur Kazanın Evi Yağmalandığı Boyu'nda: “Çaya baksa çalım, çalkara kuş erdemli, kurkurma kuşaklı, kulağı altun küpeli, kalın Oğuz beglerini bir bir atından yıkıcı, Kazılık Koca Oğlu Beg Yegenek çapar yetdi” (Gökyay, 2007: 54-55), Kam Büre Beg Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda: “Begler içinde çaya baksa çalım, çalkara kuş erdemli bir güzel yahşi kılıç yiğit oldu” (Gökyay, 2007: 60).

Destanlarda kahramanların hızı, çevikliği ve gücü yönünden kartala benzetilme sembolü örnekleri, Tuva destanlarından Aldın-Çaagay Destanı'nda: “Aldın-Çaagay, kartal hızı ile varıp bir kolu ile Tayga-Sarıg'ın yularının halkasından tutuvermiş” (Ergun ve Aça, 2004: 538), Başkurt destanlarından Möyten Bey Destanı'nda: “El düşmanı kırıp dök, kartal gibi savaşa atıl” (Suleymanov vd., 2014c: 108), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: “Kartal gibi saldırıp” (İnayet, 2017: 38), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda: “Artık yaşlanmış olsa da bakar kartal gibi”, “Sikpırşa da düşmana uçarak kartal gibi kanadıyla, pençesiyle” (Bayram, 2013: 466, 498), Başkurt destanlarından İdige ile Muradım Destanı'nda: “Tekme atsa demir delegecek, boz kartal gibi bilekli” (Suleymanov vd., 2014c: 168), Başkurt destanlarından Son Hartay Destanı'nda: “Yaralı kartal gibi cesur, korku bilmez bir batırdı” (Suleymanov vd., 2014c: 364), Kazak destanlarından Avez Batır Destanı'nda: “Elimi bir uzatayım, yanına yakın geleyim. Bozkırda uçan kartalım, gel pençemi vurayım. Gücüm yetse alayım, eğer gücüm yetmese gençlikle yiğitliğin cezasını çekeyim” (Jumadilova vd., 2015: 48), Kazak destanlarından Ermek Batır Destanı'nda: “Korkmak yiğit için kötülüğün belirtisi, kartal gözlü genç kaplan, kükreyerek çağırdı” (Jumadilova vd., 2015: 219), Kazak destanlarından Kubikul Destanı'nda: “Yükseğe uçan kartaldım, kuzgun ile kargaya yaşlanıp oldum yem” (Arıkan, 2007: 47), Kazak destanlarından Tegis ile Kögis Destanı'nda: “Karşısına çıkan Kalmuk'a kartal gibi açıp pençesini” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 525), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: “Kırgız'ın dört başı mamurmuş. Dişi kartal gibi pençe vuran, boy ölçüşen düşmanı az imiş” (İnayet, 2017: 33), Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: “Hasanhan boylu boslu, kartal bakışlı, demir bilekli iyi bir yiğitmiş” (Eşankul, 2017: 179), Özbek destanlarından Huşkeldi Destanı'nda: “Susuz çölde Bal Avaz, aç kartal gibi çarkıldayıp” (Mirzayev ve İşankul, 2011: 81), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı'nda: “Arkadan gelen börüyü, kartal dalmasıyla koşa koşa diri tutup yakalamış” (Ergun ve Aça, 2004: 320), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley

Destanı'nda: "*Kartal hızıyla yakalayıp tutuvermiş*" (Ergun ve Aça, 2004: 380), Tuva destanlarından Kangıvay-Mergen Destanı'nda: "*Kartal saldırışı ile gelip, hızla birbirlerine girmişler*" (Ergun ve Aça, 2004: 482), Uygur destanlarından Abdurrahman Hoca Destanı'nda: "*Kartal gibi Ahmet Han, ateş tufanı olup süzüldü*" (İnayet, 2004: 104), Kazak destanlarından Kambar Batır Destanı'nda: "*Kalmuklar kararlı geldi, kartal gibi gösterip pençelerini çıkarmaya hazır savaşı*" (Türkmen ve Arıkan, 2011: 212), Kazak destanlarından Manas Ulı Tuyakbay Destanı'nda: "*Koyunu alan kartal gibi yemeğe hançer sapladı*" (Alpısbayeva vd., 2010: 181) şeklinde verilmiştir.

Kahramanların düşmanları karşısındaki eylemlerinin, kartalın av sahnelerindeki gösterdiği yetenek ve becerilerine benzetildiği örnekler ise, Kazak destanlarından Alpamış Batır Destanı'nda: "*Tavşan avlayan kartal gibi çekip yatağa aldı yiğit güzeli*" (Türkmen ve Arıkan, 2011: 78), Kazak destanlarından Bazar Batır Destanı'nda: "*Tilki avlayan kartal gibi mızrağını saplar*" (Jumadilova vd., 2015: 132), Kazak destanlarından Mırkı Batır Destanı'nda: "*Kurt yakalamış kartal gibi cilveyle Mırkı atına biniverdi*" (Sakenov ve Avespayeva, 2009: 175), Kazak destanlarından Suranşı Destanı'nda: "*Kurt almış kartal gibi, düşmanlarına kan kusturmuş*" (Jumadilova vd., 2015: 266), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: "*Avcı kartal gibi görünüp, aslan Coodar'ın gücü yerinde*" (Alimova, 2017: 173) şeklindedir.

Türk mitolojisinde kartal ve kartal cinsi (doğan, atmaca, şahin) kuşlar türeme sembolü olarak görülmüş, hayvan-ata veya hayvan-ana olarak kabul edilmiştir (Çoruhlu, 2019: 86). Kartaldan türeyiş efsanelerinin başında meşhur Şato hükümdarı Li-Ko-yung'un doğuşu vardır. Şatolar her iki Göktürk devleti zamanında da Orta Asya'da Bar-köl bölgesinde oturmuşlar ve devlet için önemli bir rol oynamışlardır. Bunlar Göktürklerin bir bölümü idiler. 10. Asırdan sonra Çin tarihinde "Beş Sülale" çağı başlamıştır. Bu beş sülaleden üçünü, Şatolar kurmuş ve idare etmiştir. İlk sülaleyi ise kartal yuvasında hayat bulan Li-Ko-yung kurmuştur (Ögel, 2020a: 645-646). Yakutların türeyiş efsanesinde: "Yakut Türklerinin inanışlarına göre şamanlar, yeryüzüne bir kartal tarafından getirilirlerdi. Onlara göre şaman olacak bir çocuğun ruhu, çocuk doğmadan bir kartal tarafından yenirdi. Bu ruhu yiyen kartal, bundan sonra güneşli bölgeye göç ederdi. Ortası büyük bir çayırılık kaplı olan bölgede, kırmızı bir çam ile bir gürgen veya bir de kayın ağacı varmış. İşte bu kartal, bu ağaçların üzerine gelir ve yumurtasını bıraktıktan sonra gidermiş. Çocuk yumurtadan çıkar çıkmaz,

hemen ağacın altında bulunan beşiğe düşer ve orada büyümeye başlamış” (Ögel, 2020a: 655-656). Teleütlerden Merküt’ler bir kara kartaldan, Yurtas kabilesi de beyaz başlı bir kartaldan türediklerine inanmaktadırlar (Çoruhlu, 2019: 87-88).

Kartalın türeme sembolü ve ongun olarak görülmesi İslamiyet’ten sonra da devam etmiştir. Türkler kendilerini koruduğuna inandığı, geçmişten gelen ata-ruh ilişkisi içerisinde olduğu hayvanı ongun olarak seçmişlerdir. Oğuz boylarından Yazır (Yazgır), Döğer (Tüger), Dodurga (Tutırka) ve Yaparlu (İlden, 2012: 44) boyları kartalı ongun olarak kullanmışlardır. İncelediğimiz destanlarda kartalın ongun olarak kullanıldığı tek örnek, Başkurt destanlarından Cengizname Destanı’nda: “*Cengiz Han dedi: Ey Kıpçak Bey! Senin kuşun kartal olsun, dedi*” (Suleymanov vd., 2014c: 93) şeklindedir.

Yakut, Altay, Kazak, Kırgız ve Başkurt folklorunda, eski şaman ayinlerinde kartal (hotoy, bürküt, karakuş) çok önemli bir unsur olmuştur. Yakutlardan biri evinin yakınında bir kartal görse ona et ziyafeti vermeyi kendine borç saymakta, hatta hazır eti bulunmazsa bile bir hayvan kesmekten hiç çekinmemiştir. Yakutlardan biri yanlışlıkla kartal öldürürse, şaman çağırarak törenle bu kartalı gömdürürmüş. Hastaya çağrılan şaman, hastanın kartal öldürdüğü için hastalandığını ruhlarından öğrenirse çürük ağaçtan bir kartal sureti yapar, güney doğuya açılan pencereye karşı dönermiş. Kartal adına, kürek kemikleri üzerinde beyaz leke bulunan yağız at kurban kesilirmiş. Şaman, hazırladığı suret üzerine kurbanın yürek kanıyla göz, ağız gibi resimler çizer. Dualarında, hastanın kartala saygı göstereceğine dair söz verir. Şaman tarafından yapılan kartal sureti içine, hastanın öldürdüğü kartalın ruhu (sür) konulup, evin bir köşesine asılır. Ayin tamam olduktan sonra bu suret ormana götürülüp bırakılmış (İnan, 1986: 18-19).

Kartal, Şamanist uygulamalarda yaygın olarak bulunan kuşlardan biridir. Bu yaygın kullanım şamanın, kartaldan doğduğuna olan inançla ilgilidir. Yenisey Ostyaklarına, Teleütlere, Oroçilere ve bazı başka Sibiryalı halklarına göre, ilk şaman bir kartaldan doğmuştur. Buryatların bir anlatısına göre: Başlangıçta sadece batıda Tanrılar (Tengri) ve doğuda kötü ruhlar varmış. Tanrılar insanı yaratmışlar ve insan, kötü ruhlar yeryüzüne hastalık ve ölüm saçıncaya dek mutlu yaşamış. Tanrılar hastalık ve ölümle savaşmak üzere insanlara bir şaman armağan etmeye karar vermişler ve kartalı göndermişler. Ama insanlar onun dilini anlamamışlar aynı zamanda alt tarafı bir kuş diye güvenmemişlerdir. Kartal geri

dönüp Tanrılardan kendisine konuşma yetisi vermelerini ya da insanlara bir Buryat şaman göndermelerini istemiş. Tanrılarsa kartalı, yeryüzünde rastlayacağı ilk kişiye şamanlık yetisi vermesini buyurarak, tekrar dünyaya göndermişler. Kartal yere inince bir ağaç dibinde uyuyan bir kadın görüp onunla çiftleşmiş. Bir süre sonra kadın bir oğlan doğurmuş ve bu çocuk ilk şaman olmuş (Eliade, 1999: 95-97). İncelemiş olduğumuz destanlarda şamanın kartaldan türeyişinin sembolize edildiği Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nda yukarı dünyanın kahramanlarından Ayı Umsuur Udağan, Nurgun Bootur ve aşağı dünyanın kahramanı Itık Hahaydaan kartal şeklinde destanda şu şekilde çıkmaktadır: *“Geniş oymaklı, kalabalık akrabalı birisiyim. Benim ablam, güçlü Itık Hahaydaan Udağan (Şaman), Haydi gel! Haydi gel! Ölüm günü gelip çattı. Yaşanacak sayılı gün kaldı. Gür orman gibi pıhtılaşmış kanınla gelip haydi siperim ol! Yüzüstü düşmekteyken alnımdan destek olacaktın. Arka üstü düşmekteyken ensemden destek olacaktın. Uzak da olsan yakın ol. Yok da olsan var ol. Böyle demesiyle birlikte, en kuzeyden Kuktuy geçiti tarafından baca deligi gibi bir taraftan diğer tarafa delip geçmiş. Üç başlı, çatal kuyruklu, demir puldan tüylü azametli bir kartal, kuzeye doğru sekiz yüce başlı dağın üstüne, sekiz sert yapraklı karaçamın uçlarını bir araya toplayıp kaynayan denizin üstüne yukarıdan gözetleyerek bakıp inivermiş. Yarım fıçı büyüklüğünde alevleri burnundan püskürttüvermiş. Ayaz zamanındaki Çolpan yıldızı gibi gözünün ateşi (bakışları) ayı bahadırının iki ince omzunun arasından delip geçmiş. Ayına Sier Toyon babamızdan ve Ayı Nurağalcın Emeehsin anamızdan birlikte doğduğumuz Ayı Umsuur Udağan ablacığım, uzak da olsan yakın ol. Yok da olsan var ol. Kuvvetli nefesimin fidyesi, güçlü nefesimin bedeli ol haydi! Ben de doğuştan soyu soppu kalabalık bir kişiyim. Böyle der demez görünen apaydınlık semanın yukarı tarafından çok dehşetli bir kanat sesi duyulmuş. O vakit kayın kabuğunu dibinden demet şeklinde bağlamış gibi çatal kuyruklu, serilmiş kayın kabuğunu genişçe açarak yaymış gibi geniş gümüş kanatlı, büyük palayı baş aşağı tutmuş gibi gümüşten pullu tüylü, kocaman bir kazan gibi büyük baslı, fincan büyüklüğünde ve güzelliğinde gözlü, eğri tırpan gibi uzun ve mükemmel gagalı, on Caanı tırpanı gibi yırtıcı kara pençeli, azametli bir kartal görünmüş”* (Ersöz, 2009: 370-373). Aşağı dünyadan gelen kartal; üç başlı, çatal kuyruklu, demir tüylü ve ağzından ateş püskürtmektedir. Abaahı savaşçıların ejderhalarını benzetmektedir. Ayı Umsuur Udağan'ın ve Nurgun Bootur'un kartalı ise çatal kuyruklu, gümüş kanatlı, pullu tüylü, büyük başlı, güzel gözlü, mükemmel gagalı, yırtıcı kara pençeli ve azametli bir kartaldır. Aşağı dünya kartalı korkuyu sembolize ederken, yukarı dünya kartalı güzelliği sembolize etmektedir. Verilen örnekte görüldüğü gibi Türklerde kartal,

sadece göğün sembolü olmakla kalmamış; aynı zamanda yer altındaki hayatın da (Roux, 2005: 88) temsilcisi olarak görülmektedir.

Şamanların, Gök Tanrı'ya ve çeşitli ruhlara ulaşmak için düzenlediği törende ruhu temsil eden hayvanlar arasındadır. Şamana ayin sırasında kartal yardımcı olmaktadır. Şaman göğe yükselmek için Dünya Ağacı'nı vasıta olarak kullanmaktadır. Bu ağacın tepesinde kartal bulunmaktadır. Bazen bu kartal çift başlıdır. Bu ağacın tepesindeki kartal, Gök Tanrı'nın kuvvet ve kudretini sembolize etmektedir. Yakutlar en yüksek ruhları taşıyan hayvanın kartal olduğuna inanırlar. Başkurlarda şahin, kartal, atmaca gibi kuşlar insan ruhlarını korumayı ve kahramana yardımcı olmayı sembolize etmektedir. Göktürk ve Uygur döneminde hükümdarların ve beylerin kuvvet ve kudretinin sembolüdür (Çoruhlu, 2019: 85-89). Destanlarda kartal, huzurun ve refahın sembolü demir kavağın dalları üzerinde tünemekte, düşmanların yolunu beklemektedir. Orta âlemde bir bekçi gibi koruyuculuğunun sembolize edildiği örnekler, Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı'nda: *"Doksan dokuz yuvalı, kutsal kavağın tam ortasında, birbirine eş dokuz kara kartal, ötüşüp duruyorlardı. Üçüncü göğün dibinden, ay kanatlı kuş geçirmez, üç Altay'ın sırtından, yabani hayvan geçirmez, Kağan Kan Kapçıkay'ın yurdunu, yıllar boyu koruyan, ay kanadı ak bulut gibi, sağ kanadı gök bulut gibi, tırnakları elmas şekilli, gözleri bir aylık yerden gören, bir yıllık yerden koku alan, göğün bekçileri, kağanın sarayına, toynaklı hayvan girdirmez. Kuş başı kargılı savaşçı girdirmezdi. Sezilmez yerden sezer, bilinmez yerden bilirlerdi. Birbirine benzer dokuz kara kartal, sayısız yurdu korurlar, yukarıdan aşağı kontrol ederlerdi"* (Dilek, 2007a: 221), Altay destanlarından Katan-Kökşin le Katan-Mergen Destanı'nda: *"Ak göğ gömülmüş, iki büyük kuşu, kuzey tarafında oturup, göğün dibini dinlemiş, iki kara kartalı, kapının başında oturup, Altay üstünü incelemiş"* (Dilek, 2007b: 260), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: *"Yedi boğumlu demir kavağın tam ortasında iki benzer kara kartal varmış. Ay kanatlı kuşları uçurtmazlar. Üç Altay'dan geçmek isteyen dört ayaklı hayvanları geçirmezler. Göğün derinliklerinin koruyucusu olan iki benzer kara kartalım Altay toprağının koruyucusu"* (Bekki, 2007: 351-352) şeklinde verilmiştir. Verilen örneklerde kartal, gözleyici ve tehlikeli durumlara karşı haberci olarak görülmektedir. Kutsal ağaçta kendine yer bulmuş ilahi bir semboldür.

Türk kültür tarihinde çift başlı kartal motifi de oldukça önemli bir yere sahiptir. Sümer tabletlerinde zikredilip çok eski çağlardan beri yeryüzündeki birçok topluluk tarafından

kullanılan çift başlı kartal figürü, İskit, Hun, Göktürk ve Selçuklularda da sıkça görülmektedir. Çift başlı kartal, hükmetme gücünü destekleyen, birleşerek artmış, pekiştirilmiş gücü ve kudreti ifade etmektedir (Güven, 2014: 290). Kartalın genel olarak olumlu anlamına karşılık insana saldırışının, yırtıcılığının ve vahşiliğinin sembolize edildiği örnek, Altay destanlarından Ösküs Uul Destanı'nda: *“Üç göğün dibinde, bir genç delikanlıyı, iki başlı kartal, tutmuş sürüklüyordu. Bunu gören Ösküs Uul, kara taşı alıp, üç kez yaylanarak, göğün dibine attı. Kara taşı uçarak gidip, kartalın iki başına, değip parçaladı. Sayısız alpı yiyen, aç gözlü kartala, az kalsın kendimi yedirecektim, sen canımı kurtardın dedi”* (Dilek, 2007a: 397) şeklinde verilmiştir.

Gökyüzünün rakipsiz hâkimi olan kartal aynı zamanda sonsuzluğun sembolü olarak da kabul edilmiştir. Kartal sadece gökyüzündeki kuşlar için değil, yeryüzündeki diğer hayvanlar için de korkulması ve sakınılması gereken bir canlı olmuştur. Kartal avcı kuş olması itibariyle insanlar tarafından avda bir yardımcı yani av silahı olarak kullanılırdı ve genellikle de erkek kuşlar avcı olarak yetiştirilirdi. Avcı kuşların ak renkte olması, soğuk iklime ve yedikleri hayvanın renginin açık olmasına bağlanmaktaydı. Genellikle avcı yetiştirilen kuşlar hediye olarak komsu ülkelere gönderilirdi (İlden, 2012: 51). Pazırık kurganlarından çıkarılan eyer örtüleri üzerindeki çift tırnaklı hayvana saldırış figürleri kartalın avcı kuş sembolü olduğunu göstermektedir (Çoruhlu, 2019: 91). İncelediğimiz destanlarda kartalın avcı kuş sembolü olarak görüldüğü örnekler şu şekildedir: Başkurt destanlarından Miney Batır ve Şülgen Padişah Destanı'nda: *“Erkekler avcı kuşlar, laçın ve kartallar ile avcılık yapmış”* (Suleymanov vd., 2014a: 225), Başkurt destanlarından Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı'nda: *“Uçurmak için kuş seçende altı oğlanın bir kısmı kartal bir kısmı laçın doğan almışlar”* (Suleymanov vd., 2014a: 315), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda: *“Hasar dağı ardından bir kara samur göründü. Sonra biraz gidince, göl ise dalgalanıp, göl dalgalar yapıp köpüklenmeye başladı. O zaman uzakta altın kartal uçup, uzaktan parlak gözüyle Bir şey arıyor göl üstünde. Beklenmeyen zamanda kartal hızlıca göle doğru atılır, kara samura saldırır. Atılıp kara samura dalar gölün dibine”* (Bayram, 2013: 178-179), Uygur destanlarından Çin Tömür Batur Destanı'nda: *“Çin Tömür çocukluğundan itibaren ava almış ve çeşitli hayvanları avlayacak kadar büyümüş. Baturlukta hiçbir can, Çin Tömür'e denk değildir. Misran kılıcı, tüfeği elinden hiç düşmez. Avcı kartalı başı üzerinde, uzaklaşmadan uçuyor”* (İnayet, 2004: 156), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: *“Bey gibi arka üstü, başköşeye kurulup yattınız. Yorgadan*

yorga seçtiniz, kötü atlara bakmadınız, koşturduğunuz yürük at oldu. Kartalla avlandınız” (İnayet, 2017: 30).

Küçük yaşlarda yakalanan kuşlar bakıcıları tarafından eğitilip ayaklarına haberleşme için notlar bağlanarak uzak mesafelere hızlı bir şekilde haber götürülmesini sağlamışlardır. Teknolojik araçların olmadığı bu çağlarda bu hayvanlar kullanıldıkları dönemin en hızlı iletişim araçlarıdır. Güvercin, şahin, kartal, doğan gibi kuşlar bu amaçlar için kullanılmışlardır. Yırtıcı ve büyük kanatlı kuşlar uzun mesafeler ile iletişim kurarken küçük kuşlar daha yakın mesafeler için kullanılmışlardır (Eren, 2013: 67). Kartalın yırtıcı özelliğinin haricinde haberci kuş olarak sembolize edildiği Altay destanlarından Temene-Koo Destanı’nda: *“Altın sarayın bacasına, kara kartal ötüp, uçarak gelip kondu. Altmış kulaç ak kağıdı, bacadan aşağı attı”* (Dilek, 2007a: 407) şeklinde geçmektedir.

Destanlarda kartalın mitolojik özelliğinin sembolize edildiği hem kahramanların hem de atlarının kartal şekline dönüştüğünün örnekleri mevcuttur. Kahramanların kartal şekline dönüştüğü örnekler, Altay destanlarından Almış Kaan Destanı’nda: *“Üç gökyüzü derinliğinde, boz kartallar kükredi, ak bulutun berisinde, gök bulutun yakınında birbirinin aynı beş kartal kükreyerek uçuverdi. Ay Burkan’ın Altay’ına, atılan ok gibi fırlayarak gittiler. Tapırtı çıkaran kanat, pehlivan kızların kanadıymış”* (Gül, 2008: 14), Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı’nda: *“Oçı-Bala dört kanatlı boz kartal olup kılık değiştirip, ak bulutun altından, gök bulutun üstünden göğün dibinden, Tanrı Kayrakan’ın altından, kara boğanın üstünden aşağı gözünü ayırmadan baktı. Dört kanatlı boz kartal, üçüncü göğün dibinden kara boğanın iki omzunun uçarak ortasına konup, dokuz başlı bıçağı sol cebinden çekip çıkardı. Damarını kesip, dört ayağını bağladı”* (Dilek, 2007a: 75-76), Uygur destanlarından Emir Göroğlu Destanı’nda: *“Zenci padişahının emri ile yaşlı cellat, Bey Havaz ile zenci şahın kızını güvercine döndürdü, kendisi de kartala dönüştü”* (Mehmet, 2011: 267), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı’nda: *“Er Sogotoh üç başlı kartal olup uçup gider”* (Ergun, 2013: 427) şeklindedir. Kahramanların atlarının da kartal şekline dönüşmesi ve göğe doğru uçmaları, Altay destanlarından Altay Buuçay Destanı’nda: *“Altay Buuçay’ın iki atı Kayçı Ceeren ile Kamçı Ceeren, iki kara kartal oldular, iki kemiği pençelerine alıp, üç ormanlık dağı aşiverdiler, karışık ormana gelip kondular”* (Dilek, 2002: 210), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı’nda: *“Pamuk yelesi koyu kır atlar, yedi benzer kartal olup, anında şekil değiştirdiler, Mavi göğün derinliklerine doğru durdukları*

yerden uçup, çıktılar” (Bekki, 2007: 523), Tuva destanlarından Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı’nda: “*Üç taylık Sagaan İngil, üç yırtıcı kır kartala dönüşüp*” (Ergun ve Aça, 2005: 191) şeklinde verilmiştir.

4.3.4. Yırtıcı Olmayan Uçarlar

4.3.4.1. Kaz

Kuş türleri içerisinde kazın kendine özgü ve özel bir yapısı bulunmaktadır. Ördek ve kuğularla aynı aileden olan kaz, dünyanın bütün bölgelerinde yaşayabilen ender kuşlardandır. Kaz, Türkçe Sözlük’te: “Perde ayaklılardan, uzun, beyaz veya gri boyunlu, suda ve karada yaşayan, uçan, yabani veya evcil kuş (anser)” (2005: 1120) şeklinde tanımlanmaktadır. Kaz sözcüğünün Türk lehçelerindeki karşılıkları; Türkiye Türkçesinde kaz, Azerbaycan Türkçesinde gaz, Başkurt Türkçesinde kaz, Kazak Türkçesinde kaz, Kırgız Türkçesinde kaz, Özbek Türkçesinde gaz, Türkmen Türkçesinde gaz, Uygur Türkçesinde gaz; Tatar Türkçesinde kaz (Ercilasun vd., 1991: 28-29) şeklinde kullanılmaktadır. 30’a yakın türünün olduğu bilinen kaz, yaşam alanı olarak daha çok bataklık, nehir vadileri, ıslak ve otlak yerleri tercih ederler. Kimileri mevsime bağlı olarak göç ederler. 10 ila 25 yıllık bir ömür sürdüğü kabul edilen kazların toplumsal bir yaşam biçimi vardır. Otlak beslenen kazlar, tek eşli olup yavrularına son derece düşkündür (Aytaş, 2019: 76).

Kaz, Türklerin yaratılış destanlarında tanrıya yardımcı olmasından dolayı önemli bir hayvan olarak görülmektedir. Ruhani olanı sembolize etmektedir. Radloff tarafından derlenen Altay Türklerinin yaratılış efsanesine göre; “Tanrının kendisi kaz suretinde görünmüş. Her şeyin en başında, her yer sadece su ile kaplıyken, Tanrı ve ilk insan kaz suretinde ilk denizin üzerinde uçmuşlar. Kişi (Erlik), kendi kıskançlığını saklamayı başaramadığı için Tanrıdan daha yükseklerde uçmaya çalıştığından, sonunda dayanamayıp yorulmuş ve aşağıdaki sonsuz denize düşmüş. Suyun içinde boğulmak üzereyken, Tanrıya yalvararak yardım istemiş. Tanrı, sadece bir sözü ile onun havaya kalkmasını sağlamış”. Kuzey Yakutlarına ait bir efsaneye göre ise; “Tanrının anası yeryüzünü yaratmaya karar vermiş. Bunun için gerekli malzemesi olmadığı için kızıl gerdan dalgıcıyla, yaban kazına denizin dibine dalıp toprak getirmeleri vazifesini vermiş. Önce yaban kazı yukarı çıkmış ve gagasında bir parça toprakla, ardından yukarı çıkan kızıl gerdan dalgıcı ise suyun altında toprak bulamadığını söylemesi üzerine tanrının anası buna çok sinirlenip onu cezalandırmış.

Daha sonra tanrının anası yaban kazının getirdiği çamurdan yeryüzünü yaratmıştır (Harva, 2015: 76-84).

Kaz, Fin-Ugor mitolojisinde de önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda Roma ve Yunan tapınaklarında kaz figürlerine rastlanmaktadır. Çin’de yeni evli çiftlerin birbirlerine bağlılığını sağlamak amacıyla bir çift kaz armağan edilirmiş (Aytaş, 2019: 78). Bazı Türk topluluklarının kazı, ataları olarak kabul etmektedirler. Yakutların kazı kutsal kabul ettiği ve etini yemediklerini belirtir (Ögel, 2020: 36). Altay mitolojisine göre kazlar özel bir saygı görmektedir. İnanca göre kaz, kutsallığın, ilahiliğin ve dişiliğin simgesidir (Kalafat, 2004: 108).

Altay şamanlarının davulları üzerinde kaz ile kartal resimleri bulunurdu. Kaz, Türk mitolojisinde çok akıllı ve bilgiç bir kuştur. O, Şamanizm’in kanun ve adetlerini iyi bilir. Kam’a hangi ilahı ziyaret etmesi, hangi yoldan gitmesi ve ilahın huzuruna nasıl çıkılması gerektiğini öğütler. Kaz, Brahma’nın olduğu kadar, Kam’ın da binek kuşudur. Kam, önce davulunu at gibi kullanır, sonra at yoruldu diyerek atı bırakır, kaza biner. Şimdi davul kaz olmuştur ve gökyüzünün yüksek katlarına Kam’ı taşır. Kaz, güneşin doğacağını bildiren elçi kuştur, tan kuşudur. Kozmolojide o bir yıldızdır. Chou’larda yabancı kaz, yüksek mertebeli kimselerin timsali idi. Kaz ve Korday (kuğu) Türklerde beylik ve kut timsali (Sever, 1999: 85) olarak görülmektedir.

Yaban kazlarının bir aradayken daha güçlü olmaları nedeniyle Türk kültüründe bir aradalık ve dayanışma sembolü olduğunu söylemek mümkündür. Yaban kazları, birlikte hareket ettiklerinde güçleri ve hızları artan; yaşamları yer değiştirme üzerine kurulu olan bir kuş türüdür. Bu açıdan bakıldığında Türklerin göçer yaşam kültürüyle benzer özellikler taşımaktadır (Çandarlı Şahin, 2022: 4). Kazın destanlarda benzetme sembolü olarak kullanılması, Kazak destanlarından Alankay Batır Destanı’nda: “*Yalnız yolunu kaybeden, yalnız kaza eşit olur*” (Alpısbayeva vd., 2010: 27), Kazak destanlarından Şora Batır Destanı’nda: “*Yurdunu terk edip göçen bir avuç halkız, kaz gibiyiz kafilesini kaybeden*” (Korgonbekov, 2010: 33) şeklinde verilmiştir. Bu örneklerde kişilerin topluluklardan ayrılınca kaz gibi yapayalnız ve çaresiz kalacağı, birlik ve bütünlüğün sağlanamayacağı sembolize edilmiştir.

Türk boylarının ongunları genellikle kuşlardır. Kaz da bu ongunlardan biridir. Tüyü ve kuyruğu birçok törende kullanılmaktadır. Kazın ongun olarak belirtilmesi, Başkurt destanlarından Cengizname Destanı'nda: "*Cengiz Han dedi ki: Ey Kireyet Bey! Kuşun kaz olsun*" (Suleymanov vd., 2014c: 94) şeklindedir. Verilen örnekten de anlaşılacağı gibi Cengiz Han'ın, Kireyet Bey'e ongununun kaz olmasını tavsiye etmesi, Başkurtların kazı kutsal kabul ettiğinin bir göstergesidir.

Kahramanın imtihan motifi içerisinde ona yardımcı bazı hayvan sembolleri vardır. Coğrafi farklılıklar bulunsa da Türk boyları arasında yer alan inançlarda kaz önemli bir sembol olarak yer edinmiştir. Destanlarda kahramanın zindanda esir edilmesinde veya aşılmaz geçitlerde çaresiz kalmasında ona yardımcı olan hayvanlar içerisinde kaz da bulunmaktadır. Destanlarda kaz genellikle haberciliği ve kurtarıcılığı sembolize etmektedir. Bu işleviyle destanlar yer aldığı örnekler; Altay destanlarından Alıp Manaş Destanı'nda: "*Erke-Koo bir gün gölün kıyısına su almaya gider. Su almaya eğildiğinde gümüş tüylü ak kazı görür. Kaz hızla yüzüp uzaklaşıverdi, Erke-Koo onu tutamadı. Dönüp koşup eve geldi, babasına şöyle dedi: Oy benim can babam, ak dalgalı kutsal suda, ak kuş yüzüyor, öyle bir kuş görmemiştim, gidip onu tutmak gerek. Onu duyan Baybarak babası, kutsal suyun kıyısına genç birisi gibi koşup geldi. Çok geçmeden yakaladı. Onu hemen evine getirdiler. Evirip çevirip baktılar, güzel kanadını açtılar. Alıp Manaş'ın yazısını gördüler*" (Ergun, 1997: 113). Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda: "*Ulıp, görür üstünden kaz uçup geçer. Bütün gücünü toplayıp çukurdan şöyle söyler: "Ey kaz, kaz, yalvarıyorum yürekten! Uçuyorsun gökyüzünde uzaklara gidene kadar. Olunmayan yerde olursun, tepeler üstünden geçersin. Sen geziyorsun özgürce dört köşeli dünyada. Çuvaş ülkesine uçup git, halkıma söyle benim. Düşman beni aldattı derin çukura düşürdü, bana yemek vermezler, su da içirmezler, öldürmek ister kurutup. Söyle Çuvaş'a sevdiğim halkıma. Acele et ülkeme kırk bir arabayla yüklesinler kendir ip. İp olsun sağlam, kırk kulaç kalınlığında yedi yüz kulaç uzunluğunda. Benim dediğimi yapmazsan Ulıp ölüyor düşmandan. Kaz kanadını açıp yola çıkar Çuvaş'a. Uçar uçar ovada Çuvaş ülkesini hatırlar, o düşmanla savaşıyor, sıcak kanını akıtıyor. Kaz, Çuvaş'a hemen söyler. Ulıp'ın nasıl bir belaya düştüğünü bildirir*" (Bayram, 2013: 483-484). Altay destanlarından Közüyke Destanı'nda: "*Kaz denen kahverengi kuş, süzülüp durdu. Onu gören Közüyke şimdi, onu öven kojon söyledi: Kaz denen konur kuş, suda gitse rahat yol alır, sudan çıkarsa rahvan at gibidir. Altay üstünü dolaştığında, ay kanadı yorulmaz, yerin üstünü çepeçevre gezdiğinde senin gücün azalmaz. Bir masadan aş içip,*

birlikte dost olalım. Onu işiten boz kaz, öteye beriye kanat çırpıp, hoş sözünü söyledi: Er yaratılışlı Közüyke, çaresiz kalacağını düşünmezdim. Çaresiz üzüлüp kalan, dostuma yardım ederim” (Dilek, 2002: 338-339) şeklinde verilmektedir.

4.3.4.2. Ördek

Altay yaratılış mitlerinde tanrının yeryüzünü yaratmasında yardımcı hayvan sembolü kaz iken Abakan Tatarlarında (Küçük, 2017: 21), Başkurlarda (Talianova Eren: 2023: 514) ve Yakutlarda (Sever, 1999: 84) yardımcı hayvan sembolü olarak ördek yer almaktadır. Ördek, Budist devirlerde mutluluk ve refahı (Can, 2015:8), Kırgızlarda güzelliği (Güvenen, 2020: 80), mitolojide hayatı ve yaratılışı (Tanpolat, 2016: 7) sembolize etmektedir. Ördek, Türkçe Sözlük’te: “Perde ayaklılardan, evcil ve yabancı türleri bulunan su kuşu (Anas)” (2005: 1546) şeklinde tanımlanmaktadır. Ördek sözcüğünün Türk lehçelerindeki karşılıkları; Türkiye Türkçesinde ördek, Azerbaycan Türkçesinde ördak, Başkurt Türkçesinde oyarak, Kazak Türkçesinde üyrek, Kırgız Türkçesinde ördök, Özbek Türkçesinde ördak, Türkmen Türkçesinde ördek, Uygur Türkçesinde ödak; Tatar Türkçesinde ürdak (Ercilasun vd., 1991: 680-681) şeklinde kullanılmaktadır.

Genellikle besin sembolü olarak görülen hayvanların etleri bazen sosyal statü belirleme sembolü olarak da kullanılmaktadır. Örneğin Uygurların zenginleri at eti, fakirleri ise ördek eti yemektirler (Beydiz, 2016: 56). Destanlarda ördeğin etinden faydalanılan av hayvanı sembolü olarak geçtiği örnekler, Başkurt destanlarından Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı’nda: “*Semer Han’ın altı oğlu, fare sincap yakaladı. Zayatülek adlı oğlu, bıtıldatıp ördek aldı*” (Suleymanov vd., 2014a: 316), Kazak destanlarından Anşıbay Batır Destanı’nda: “*Ormanın içinde avuç kadar küçük bir göl vardı. O gölde çiller, ördekler olurdu. Anşıbay bu kuşları avlayıp ateşte çevirerek pişirip yer ve böylece hayatını sürdürdü*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 23), Türkmen destanlarından Yusuf Bey-Ahmet Bey Bozoğlan Destanı’nda: “*Davula vursan ördek avlar, geniş kanatlıdır kuşları*” (İ. Özkan, 1989: 495), Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı’nda: “*Giderlerken bir göle rastlarlar. Orada geceyi geçirip yola devam etmek için bir iki ördek avlıyorlar, akşam yemeğine onu pişirip tan ağarınca kadar uykuya dalarlar*” (Suleymanov vd., 2014b: 101), Başkurt destanlarından Sura Batır Destanı’nda: “*Kazan tarafına yaklaşınca, Sura Batır, asker*

yoldaşları ile bir akşam Kügele adlı göl boyunda geceye dururlar. Sura büyük bir erkek ördek yakalar” (Suleymanov vd., 2014d: 84) şeklinde verilmiştir.

Ördeğin benzetme sembolü olarak kullanılması, Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı’nda: “*Elbisesi mor kızlar, güzelliği dişi ördek gibi kızlar*” (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 24) şeklindedir. Burada kızların güzelliği ördeğin güzelliğiyle sembolize edilmektedir.

Ördeğin, şekil değiştirme sembolü olarak kullanılması Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı’nda: “*Altın Şuru, gelerek altın sarı başlı, boz ördek olup, hendeğe girip, yukarı aşağı yüzdü. Monus’u gören boz ördek, hendeğin dibine doğru battı. Büyük Monus öfkelenip, belinden eğilip, kaynak suyunu dişleriyle süzdü. Elinin ucu değdi. Boz ördek öteye kaçtı. Büyük Monus öfkelenerek, yaka hizasından eğilip, boz ördeğe yaklaştı. Kuştan yavaş boz ördek, birden uçup çıktı. Büyük Monus cebine sokup sakladığı, altı köşeli ay gibi bilgelik kitabını sihir büyüyle çıkarıp, üçüncü göğün dibinde boz ördek bağırdı. Bahadır gelin Altın Şuru, ay gibi bilgelik kitabını alarak ak bulutun önüne çıktı. Ay gibi bilgelik kitabını alıp, Altın Şuru baktı ki iki nesil boyunca ihtiyar Monus şikayetlenip duruyormuş. Altın Şuru buluttan gelip durgun suya indi. Hendeğin üstünde ak köpüğe dönüşüp kaydı. Suyu giden hizmetçiler avuç içi kadar ak köpüğü alıp bronz kovaya koydular. Büyük Monus’un eşinin susuzluktan yüreği çarpıyordu. Soğuk sudan alıp içti. Çok geçmedi, büyük Monus’un eşi tam yedi gün sonra erkek çocuk koydu beşiğe*” (Dilek, 2007a: 326-327-328) şeklindedir. Verilen örnekte yer alan bilgilerden hareketle kahraman, ördek şekline dönüşerek suda yüzmeye başlar. Bunu gören Monus, ördeğe çok kızar ve onu kovalamaya başlar. Daha sonra ördek yine şekil değiştirerek bir köpüğe dönüşür. Çocuğu olmayan Monus’un karısına bu köpük içirilir ve çocuk sahibi olması sağlanır. Ördek burada soyun devamı fonksiyonuyla destanda yer almıştır. Diğer bir şekil değiştirme örneği ise, Tuva destanlarından Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı’nda: “*Çeçen Kara bahadır, demir kara okunu, katı kara yayını şınlatıp çekip: Üç kızıl ateşin tam ortasına değ, diyerek atı vermezmiş. Kara mağara yarılıverende üç iblisin biri ölünce, ikisi koşup çıkıp, biri altın başlı ördek olarak üst aleme uçuvermiş*” (Ergun ve Aça, 2005: 325-326) şeklindedir. Bu örnekte ise iblisin (erlik) ördek şekline girmesiyle yaratılış mitindeki özelliği sembolize edilmektedir.

Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı’nda ise Şülgen Padişahının kızının ördek şekline girerek gölde yüzmektedir. Avcı suda yüzen altın ördeği vurur. Bunun üzerine yaralı

altın ördek dile gelip avcıyla konuşmaya başlar. Destanda şekil değiştirme şu şekilde işlenmiştir: *“Hevben, günlerden bir gün göl kıyısında gezerken, altın tüylü bir ördeğin yüzdüğünü görmüş. Bir şey düşünmeden nişan alıp vurmuş ve yüzüp onu yakalamış. Altın ördek dile gelip konuşmuş: Yiğit vurduğum avın ördek değil, bilsen sen, gölde yüzüp dolaşan Şanlı Şülgen Padişahın, canı gibi gördüğü kızıyım. Bu göl benim sarayım, günde kuş gibi dalıyorum, yer güneşi çıktığında gülüp yüzüp sevinirim, demiş”* (Suleymanov vd., 2014a: 181-183). Bu örnekte Şülgen Padişahın kızının ördek şekline girmesi gizlenmeyi ve su altı dünyasının kutsallığını sembolize etmektedir.

4.3.4.3. Guguk Kuşu

Yaşadıkları yerlere renkleriyle uyum sağlayan ve gizlenen guguk kuşu, rahatsız edici sesleriyle kendini hemen belli etmektedir. Sembolik olarak baharla ilişkilendirilen guguk kuşu, Türkçe Sözlük’te: “Gugukgillerden, genellikle Avrupa’da yaşayan, dişileri başka kuşların yuvasına yumurtlayarak yavrularının bakım işini onlara gördüren, sırtı gri, karnı kahverengi beyaz çizgili, 35 cm boyunda, böcekçil bir kuş (Cuculus canorus)” (2005: 800) şeklinde tanımlanmaktadır. Guguk kuşu sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları; Türkiye Türkçesinde guguk kuşu, Azerbaycan Türkçesinde gugu guşu, Başkurt Türkçesinde kakük/küki, Kazak Türkçesinde kökek, Kırgız Türkçesinde kükük, Özbek Türkçesinde kakkü, Tatar Türkçesinde kakkük/küki, Türkmen Türkçesinde ikatyök, Uygur Türkçesinde kakkuk (Ercilasun vd., 1991: 288-289) şeklinde kullanılmaktadır.

Guguk kuşu, bütün Türk boylarında ötüşüyle baharın gelişini müjdeleyen bir kuş olarak kabul edilmektedir. Guguk kuşunun iyeli olduğuna inanılmaktadır. Ötmesi bolluk ve bereket olarak kabul edilir. Ne kadar çok öterse o kadar bolluk olacağına inanılır. Şamanların yardımcı ruhlarından biri olarak kabul edilir. Guguk kuşunu öldürmek yasaktır. İnsana uzun ömür verdiğine, iyiliği ve bereketi getirdiğine inanılır. Bununla birlikte Yakut Şamanist mitolojisine göre; yuvası olmayan bir kuş olduğu için, kötülüğün ve kötü ruhların sembolü olarak da kabul edilir. Şaman, ayın sırasında guguk kuşunun ötüşünü taklit eder. Beklenen baharın ilk habercisidir. Guguk kuşunun ilkbaharda çitin üstüne veya ağaca konarak ötüşü ise kötüye yorumlanır. Tanrı katında günahkâr kabul edildiği için bu kuşun yuva yapması yasaklanmıştır (Dilek, 2021: 113, 335, 365, 483-484).

Hakaslarda guguk kuşu “köök” adıyla bilinmektedir. At başı büyüklüğünde guguk kuşu ifadesi de yaygın bir kullanımdır. Onu yedi bakirenin yarattığıyla ilgili inanışlar mevcuttur. Onlar, Kудay’ın hizmetkârlarıdır. Tanrı ve iyi ruhlar, bu sihirli kuşu insanların yardımına gönderirler. Guguk kuşu, olumsuz durumların olduğu yerin üzerinde uçtuğu takdirde oradaki sorunların çözüldüğü söylenmektedir (Dilek, 2021: 534). Guguk kuşunun ötüşü ölümün habercisi olduğu söylenir (Roux, 2005: 80-135). Guguk kuşunun ötmesi keder, hüzn, gariplik, zaman ve ölüm sembolü işleviyle kullanıldığı örnekler, Altay destanlarından Ay Sologoy lo Kün Sologoy Destanı’nda: “*At başı gibi altın guguk kuşunun, sesi dinmez Altay’da*” (Dilek, 2007a: 120), Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı’nda: “*At başı gibi altın guguk kuşu, orada burada ötüyor, koyun başı gibi esmer guguk kuşu, kederli cıvıldıyordu*” (Dilek, 2007a: 222), Altay destanlarından Oçı-Bala Destanı’nda: “*Guguk kuşunun sesi dinmez, yaz kış cıvıldarmış, at başı gibi altın guguk kuşu, her yerde ötermiş. Koyun başı gibi konur guguk kuşu, kederli ötermiş*” (Dilek, 2007a: 41), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı’nda: “*Atı durdurup kız güzeli kuzey yamaca bakar. Korkusuz kız güzelinin iki gözü dolup kalmış. Arı sesli guguk kuşunun nerede öttüğünü dinler. Kulak salıp durduğunda uzağın uzağında duyulmuş*” (P. Ergun, 2010: 260), Hakas destanlarından Kara Kuzgun Destanı’nda: “*İki altın küçük kuş öttü, iki yanağı başında, iki altın guguk kuşu cıvıladı*” (İlgın,2008: 79) Kırgız destanlarından Seyitbek Destanı’nda: “*Turpan yurdu, kara toprak yer imiş. Nehri taşıp gürleyen, guguk kuşu hep öten yer imiş*” (Mukasov, 2013b: 43), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı’nda: “*İki benzer at başınca altın guguk, gece gündüz karşılıklı öterek burada otururlardı. Kimin ne zaman öleceğini bilirler, kimin ne kadar yaşayacağını bilirler. Kim mesut olacaksa onları altın guguk kuşları sevindirir. Kimlere kötü kader yazılmışsa onları boz guguklar üzüntüye salar*” (Bekki, 2007: 351), Uygur destanlarından Nozugum Destanı’nda: “*Öterek gelen guguk kuşunun, sesi her yerde garip. Gel guguk kuşu dost olalım, sen gurbetçi, ben garip*” (İnayet, 2004: 14), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı’nda: “*Baharın guguğu gibi inleyip ağlamış*” (P. Ergun, 2010: 261), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı’nda: “*Dişi guguk gibi inlemiş, her yere sesi duyulmuş, guguk yavrusu gibi şikâyet etmiş, her yere sesi duyulmuş*” (P. Ergun, 2010: 220), Başkurt destanlarından Bikyen Mergen Batır Destanı’nda: “*Toprak kuruyup guguk kuşları şakıdığı zaman bizim düğünümüz olacak*” (Suleymanov vd., 2014d: 113) şeklinde verilmiştir.

Destanlarda diğ er hayvanlarda olduğu gibi kuşlar da ruh sembolü olabilmektedir. Destanlarda kişilerin ruhunu guguk kuşu sembolize etmektedir. Guguk kuşunun ölmesiyle ruhu taşınan kişi de ölmektedir. Guguk kuşunun ruhu sembolize ettiği, Hakas destanlarından Altın Arığ Destanı'nda: *“At başı büyüklüğünde, altın guguk kuşu var, benim temiz canım, asil ruhum, o kuştur”*, yine aynı destanda: *“ ki başlı guguk kuşunun bir başını, Pora Ninci koparmış. Ak-Boz'un canı  k p, yere yıkıldı. Kızıl kum gibi, kemikleri ve kanı yayıldı. Kuşun ikinci başını da kopardı, Altın Arığ,  stırapla inleyip, bağırdı: Acılar içerisinde, inledi. Temiz canı çıktı, beyaz kanı yayıldı. Altın Arığ'ın kemikleri, ak kum olup, yayıldı”* (F.  zkan, 1997: 249, 275) şeklinde verilmiştir. şamanist Türkler ruhu bir kuş olarak kabul etmektedir. Verilen bu örneklerde kuş, ruhun sembolü olarak görülmektedir.

Kahramanın guguk kuşunun şekline girip yaptığı yolcuk sonrasında giydiği guguk donunu muhafaza ettiği  rnek, Hakas destanlarından Han Orba Destanı'nda: *“Ak bulutun altında, altın guguk uçuyor. Yiğit Hara Han'ın yurdunu altı defa dönüp  evreledi. Dönüp dolaştıktan sonra yere indi. Guguk donundan sıyrılıp, yeşil ovaya indi. Altın guguk donunu soyunup, altın cebine koydu”* (Aktaş, 2011: 36) şeklinde verilmektedir.

4.3.4.4. Güvercin

Kuşlar, M  3000 yıllarından itibaren haberleşme aracı olarak kullanılmışlardır. Bunlar arasında en çok bilinen güvercin evcilleştirilmeye son derece uygun yapısı ve y n bulmadaki şaşırtıcı yeteneği sayesinde iletişim konusunda başı çeken kuş türü olmuştur. Özellikle  ağdaş haberleşme araçlarının henüz ortaya çıkmadığı dönemlerde, posta g vercinlerine büyük iş düşmüştür (Kaya Karaduman ve  zdemir, 2022: 221). Uygur Türkleri arasında “bereket, bolluk, dostluk ve sadakat” timsali olarak bilinen güvercin, aynı zamanda vefak r bir kuş olarak bilinir. Uygurlar en eski dönemlerden beri g vercinden “haberci” kuş olarak da faydalanmışlardır ( ger ve Köse: 2014: 167). Güvercin, Türkçe Sözlük'te: “G vercingillerden, hızlı ve uzun zaman uçabilen, kısa vücutlu, sık tüylü, evcilleşmiş birçok türü bulunan, yemle beslenen bir tür kuş (Columba)” (2005: 817) şeklinde tanımlanmaktadır. Güvercin sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları; Türkiye Türkçesinde güvercin, Azerbaycan Türkçesinde g yar in, Başkurt Türkçesinde k garsin, Kazak Türkçesinde k gerşin/kepter, Kırgız Türkçesinde k g  k n/kepter,  zbek Türkçesinde kaptar/kab tar, Tatar Türkçesinde k gar in, Türkmen Türkçesinde

göğərçin/kepderi, Uygur Türkçesinde kaptar (Ercilasun vd., 1991: 296-297) şeklinde kullanılmaktadır.

Altay Türklerine ait Tufan efsanesinde güvercin haber veren, barışı simgeleyen ve sadık bir kuş olarak görülmektedir. Tufan efsanesinde gemi karaya oturduğunda suyun derinliğini öğrenmek için Nama, çeşitli kuşlar görevlendirir. Bu kuşlar arasında güvercin de vardır. Bazı kuşlar görevini yerine getirmez, güvercin ise gagasında bir dal ile geri döner ve böylece karanın yakınlarda olduğu anlaşılır. Verilen görevi yerine getirdiği için Nama, güvercine sadık hizmetçisi olduğunu, kıyamete dek kendi evlatlarıyla birlikte yaşamasını söyler (Öger ve Köse: 2014: 168). Güvercin ile Tufan efsanesinin sembolize edildiği Başkurt destanlarından Cengizname Destanı'nda: *“Gemi ile Tön Denizi'ne gönderelim, dedi. Ondan sonra gemi inşa ettiler. Kırk kız ve kadını ile gök güvercini ile altın koru ile tükenmez rızkı Tora Dağı'ndan Tön Denizi'ne altın gemiye bindirip gönderdiler”* (Suleymanov vd., 2014c: 71) şeklinde verilmiştir.

Hazar Türklerinde güvercin önemli bir yere sahiptir. Güvercinin yuva yaptığı evin zenginliğe ve bolluğa kavuşacağına inanılır. Anadolu'da ve Azerbaycan'da kutsal sayılan güvercin avlanmaz ve eti yenmez. Güvercin beyaz renginden dolayı aşkın ve barışın simgesidir. Antik Mısır'da güvercinlerin ülkelerine iyi haberler getireceğine inanılmıştır (Şişçi, 2018:48-49). Güvercin Türk ve dünya sanatındaki anlatılarda güzel ve zarif şekilde tasvir edilmiştir. Barışla ve nezaketle, çoğunlukla da kadınlık ve fedakârlık ile ilişkilendirilir. Güvercinin, insan ruhunu ve dünyayı olduğu kadar, kutsal ruhu da sembolize ettiği bilinmektedir (Kaya Karaduman ve Özdemir, 2022: 226). Güvercinin insan ruhunun, canının sembolü olarak görülmesi, Başkurt destanlarından Seyfölmülük Destanı'nda: *“Bizim canımızı hiçbir insan alamaz şimdi. Benim canım bu evin yanındaki denizin dibinde, kırmızı sandığın içinde bir güvercindir”* (Suleymanov vd., 2014b: 525) şeklinde geçmektedir.

Güvercinin şekil değiştirme işlevinde kullanılması, Uygur destanlarından Emir Göroğlu Destanı'nda: *“Zenciler padişahının emri ile cellat efsun okudu, Bey Havaz ile kız güvercine döndü. Zenciler şehrine doğru uçtular”* (Mehmet, 2011: 267), Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı'nda: *“Güvercin donumu giymeyince, beni gece göremezsin, yar diye beni sevmeye koynunda bulamazsın”* (Suleymanov vd., 2014a: 184) şeklinde verilmiştir.

4.3.4.5. Karga, Kuzgun

11-16. yüzyıl Orta Türkçe sözlüğünde karga; kuzgun ile eş anlamlı olarak görülüp, “lanetlemek, beddua etmek, sövme, incitme” anlamına gelmektedir. Yine aynı sözlüğe göre kuzgun; gagası ve kuyruğunun tüyü uzun çok siyah karga olarak ifade edilmektedir (Büyükkol ve Öztütüncü, 2021: 133). Karga, Türkçe Sözlük’te: “Kargagillerden, kanatları geniş, tüyleri kara renkte, tarla ve bahçelere çok zarar veren kuş (Corvus)” (2005: 1085) şeklinde tanımlanmaktadır. Karga sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde karga, Azerbaycan Türkçesinde garğa, Başkurt Türkçesinde ala karğa/kozgon, Kazak Türkçesinde karğa, Kırgız Türkçesinde karğa, Özbek Türkçesinde karğa, Tatar Türkçesinde kozgın, Türkmen Türkçesinde garğa, Uygur Türkçesinde karğa/kuzğun (Ercilasun vd., 1991: 440-441) şeklinde kullanılmaktadır. Kuzgun ise Türkçe Sözlük’te: “Birçok karga türüne, özellikle karakargaya verilen ad (Corvus corone)” (2005: 1276) olarak tanımlanmaktadır. Kuzgun sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları: Türkiye Türkçesinde kuzgun, Azerbaycan Türkçesinde guzğun, Başkurt Türkçesinde kozgon, Kazak Türkçesinde kuzgın, Kırgız Türkçesinde kuzgın, Özbek Türkçesinde kuzgın, Tatar Türkçesinde kozgın, Türkmen Türkçesinde gara garğa, Uygur Türkçesinde kuzğun (Ercilasun vd., 1991: 524-525) şeklindedir.

Türk inançlarında, efsaneler çağından günümüze karga, sevimsiz olarak görülmektedir. Ötmesi çirkin bir kuştur, halk inançları içerisinde galklayışı hayra yorulmamaktadır (Ersoylu, 2015: 86-87). Türklerin kuş sembolizmi içerisinde altın veya kırmızı karga güneşin, kara karga şeytanın ve kötülüğün sembolü olmuştur (Çoruhlu, 2019: 297). Türk mitolojisine bakıldığında karga, Azrail’in sembolleştirildiği hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır (Büyükkol ve Öztütüncü, 2021: 134). Kuzgun ve karga gibi kuşlar dokunulmaz olarak kabul edilmekte ve ayrıca ölüm dâhil daha karanlık güçler için elçi gibi görev yapıyor olduğuna inanılır (Siddiq, 2019: 114).

Ölümü çağrıştıran kara renkleri, uğursuz olarak nitelenen ve ötüş bile diyemeyeceğimiz sesleri ve nihayet leşlere olan düşkünlükleri neticesinde kargalar ve bu gruba mensup kuzgunlar, olumsuz sembolleştirmelerin taşıyıcıları olmuştur (Özbaş, 2010: 58). Karga ve kuzgun destanlarda benzetme sembolü işleviyle epeyce yer almışlardır. Destanlarda benzetme sembolü olarak kullanılmaları, Başkurt destanlarından Zühre ile

Aldar Destanı'nda: *"Yaylaya varır varmaz karga sürüsü gibi kalabalık halkın toplandığı görmüş"* (Suleymanov vd., 2014b: 95), Kırgız destanlarından Kurmanbek (Sarıkunan Varyantı) Destanı'nda: *"Kanışay bahtsız dul kaldı, karga gibi yalnız oğul kaldı"* (Arvas, 2019: 170), Uygur destanlarından Abdurrahman Hoca Destanı'nda: *"Düşman fark edip karga gibi kale boyunca dizildi"* (İnayet, 2004: 103), Uygur destanlarından Çin Tömür Batur Destanı'nda: *"Oklarını ve yaylarını nişan alarak kargalar gibi Çin Tömür Batur'a üşüşmüşler"* (İnayet, 2004: 162), Altay destanlarından Almış Kaan Destanı'nda: *"Almış Kağan ağlayıp inleyip, dünyaya lanet okuyup çağlar boyunca yaşadı, kemiği sertleşti. Kuzgun gibi kara başı, ak sis gibi ağardı"* (Gül, 2008: 2), Altay destanlarından Almış Kaan Destanı'nda: *"Gözü olanın gözünü oyar, kuzgun musun uğursuz, dedi"* (Gül, 2008: 71), Altay destanlarından Almış Kaan Destanı'nda: *"Kara kuzgun atlarına, pamuk dokumalı bez serdiler"* (Gül, 2008: 7), Altay destanlarından Almış Kaan Destanı'nda: *"Kuzgun inmez ormana götürüp, kamışını mezarını halk indirdi"* (Gül, 2008: 42), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: *"Altmış tümenlik ordu topladı, onun kuzgun gibi olan askerleri, ak duman gibi olan halkı ile Kara-Kula kağan kişi kendi yurdundan yola çıktı"* (Bekki, 2007: 365-366), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı'nda: *"Leşe konmuş kuzgunlar gibi ne gakiyorsunuz, diye Altın Topçu kızdı"* (Dilek, 2007b: 81), Başkurt destanlarından Son Hartay Destanı'nda: *"Aksakal Kara Abız'ın yaz mevsimindeki aydan da güzel bir kızı vardı. Kuzgun kanadından da karaydı onun saçları"* (Suleymanov vd., 2014c: 365), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı'nda: *"Korkusuz Hara Ninçi dokuz kulaç boylu, kuzgundan kara atlı"* (P. Ergun, 2010: 293), Kazak destanlarından Alpamıs Batır Destanı'nda: *"Bir kuzgun gibi ağlayıp sızlanarak"* (Türkmen ve Arıkan, 2011: 42), Kırgız destanlarından Bağış Destanı'nda: *"Yiğit Baka Mançu'nun, kuzgun gibi gözünü oydu"* (Öztokmak, 2019: 389), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: *"Leş arayan kuzgun gibi hep birlikte saldırdı"* (İnayet, 2017: 133), Altay destanlarından Er Samır Destanı'nda: *"İçi, karnı dışına çıksa da Erlik Biy'in kızı ölmedi, iki gözü görür oldu. Bunu gören Er Samır, kuzgun olup öttü, saksığan olup şakıdı. Kuzgun, saksığan uçarak geldi, ak kemiği gagaladı"* (Dilek, 2002: 74), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nda: *"Karaçam korusu gibi koskocaman, kır ateşinin başında bir ağacın ay ışığındaki gölgesi gibi siyah, kuzgun gibi kapkara bir kişi rahat bir şekilde oturuyormuş"* (Ersöz, 2009: 385) şeklindedir.

Karga ve kuzgun görünümleri itibariyle esrarengiz bir hava yarattıkları ve doğanın düzenini dengelemeye gelen karanlığın melekleri gibi bu esrarengiz havayı korudukları için her zaman gizemli birer kuş olarak görülmüşlerdir. Dünya tarihi boyunca görkemli zekâları sayesinde hayatta kalabilen kargalar ve kuzgunlar, yararlı yanlarının yanı sıra zararlı ve yıkıcı yönlerinden hiçbir zaman bir şey kaybetmemişlerdir. Usta birer fırsatçı olan bu canlılar, kafalarına koydukları şeyleri bıçak gibi keskin ve iri gagaları sayesinde arayıp, bulup, elde etme özelliğine de sahiptirler (Büyükkol ve Öztütüncü, 2021: 134). Bu özellikleri sayesinde önemli bir leş hayvanı olarak görülmüşlerdir. Destanlarda leş hayvanı sembolü olarak kullanılması; Hakas destanlarından Han Orba Destanı'nda: *“Burada birçok cansız beden kalıp, çürümüştü. Kargalar, kuzgunlar burada kaynaşıyorlar”* (Aktaş, 2011: 49), Başkurt destanlarından Miney Batır ile Şülgen Padişah Destanı'nda: *“Yatar ölü gövdeler, gözlerini çimdikleyip yerler. Karga, kuzgun, ala kargalar, mevta kokusunu koklayıp”* (Suleymanov vd., 2014a: 237), Kazak destanlarından Bazar Batır Destanı'nda: *“Ardager atı zıplattı, birkaç dağı geçerek, kuzgun, karganın toplandığı bir yere geldiğinde biri uçup biri konuyor. Ağlayıp, inleyip kalmıştı”* (Jumadilova vd., 2015: 105), Uygur destanlarından Tahir ile Zühre Destanı'nda: *“Ölsem cesedimi karga kuzgun yiyip bitirir”* (İnayet, 2004: 261), Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı'nda: *“Nankör ihtiyarın cesedini karga, kuzgun yedi”* (Mukasov, 2013a: 139), Kazak destanlarından Şora Batır Destanı'nda: *“Kanıyla, leşiyle onun karga, kuzgun doydu”* (Korgonbekov, 2010: 86), Dede Korkut destansı hikâyelerinden Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu'nda: *“Meger Sultanum, oğlan ol arada atdan yıkılmışıdı. Karga kuzgun kan görüp oğlanın üstüne konmak isteridi. Oğlanın iki kelbcügezi varıdı. Kargayı kuzgunu kovarıdı, kondurmazıdı”* (Gökyay, 2007: 33). Özbek destanlarından Bağış Destanı'nda: *“Katliam varsa bir yerde, akbaba, kuzgun toplanıp, olması gerekirdi orada”* (Öztokmak, 2019: 410), Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: *“Ölüler kaldı üst üste yığılarak, ecelliler kaykılıp düşerek, ölümlere çuval gibi yapışarak gövdesine kuzgun inerek kapıştı meydan için”* (Eşankul, 2017: 223), Kazak destanlarından Şora Batır Destanı'nda: *“Kanıyla, leşiyle onun karga, kuzgun doydu”* (Korgonbekov, 2010: 86), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayim Destanı'nda: *“Suyağıl'ın ölüsünü ormana bırakmışlar, o karga kuzgunlara yem olmuş”* (İnayet, 2013: 83), Altay destanlarından Alıp Manaş Destanı'nda: *“Kümüjek-Aru, sızlanıp şöyle yas etti: Oymağı başkadan doğmuştuk, kızıp kötü söz söylemiştik. Senin güzel vücudunu kara kuzgun kemirmiş”* (Ergun, 1997: 129), Kazak destanlarından Bazar Batır Destanı'nda: *“Ardager atı zıplattı, birkaç dağı geçirerek. Kuzgun, karganın toplandığı bir yere geldiğinde biri uçup,*

biri konuyor? Hayvan ya da insan mı? Ağlayıp, inleyip kalmıştı” (Jumadilova vd., 2015: 105), Özbek destanlarından Çamlıbel Kuşatması (Çambil Kamali) Destanı’nda: “*Akbaba ile kuzgunlar, ölüleri gagalayıp parçaladı*” (Solmaz, 2021: 99), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı’nda: “*Er Sogotoh, kavgaya tutuşur ve Abaasıyı öldürür, cesedi ise kuzgun ve ayıya bırakır*” (Ergun, 2013: 441), Uygur destanlarından Tahir ile Zühre Destanı’nda: “*Ölsem cesedimi karga kuzgun yiyip bitirir, diye kaygılandı*” (İnayet, 2004: 261), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı’nda: “*Birbirine eş iki mel’un kuzgun, ötüşüp süzülüp indi, atının ve kendisinin gözünü oymak için, aç kuzgunlar dolanıp geldi*” (Dilek, 2007b: 151), Başkurt destanlarından İdige ile Muradım Destanı’nda: “*Toktamış’ın parçalanmış mevta ve kemiğini toplatıp, kuzgunlara attırıp*” (Suleymanov vd., 2014c: 249), Hakas destanlarından Han Orba Destanı’nda: “*Birçok cansız beden orada kalıp, çürümüş. Kargalar, saksağanlar, kuzgunlar buralarda kaynaşıyor.*” (Aktaş, 2011: 49), Başkurt destanlarından Konur Boğa Destanı’nda: “*Buzağılarımı bulamadım, ölmüştür desem uçan kuzgun görmedim*” (Suleymanov vd., 2014a: 288), Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı’nda: “*Nankör ihtiyarın cesedini, karga, kuzgun, kuş yedi*” (Mukasov, 2013a: 139), Özbek destanlarından Belagerdan Destanı’nda: “*Yalnız ölse kim gelir karşısına, bela dağında kuzgun konar leşine*” (Mirzayev ve İşankul, 2011: 341) şeklinde verilmiştir.

Karganın ongun kuş sembolü olarak geçtiği örnek, Başkurt destanlarından Cengizname Destanı’nda: “*Cengiz Han şöyle dedi: Ey Tamyan Bey! Senin kuşun karga olsun*” (Suleymanov vd., 2014c: 86) şeklinde verilmiştir.

Karganın olumsuz ve kötü görülmesinin sembolize edilmesi, Uygur destanlarından Nozugum Destanı’nda: “*Kargalar konmuş, bülbüllerin göçtüğü bahçeye*” (İnayet, 2004: 17) şeklinde geçmektedir.

Karganın kötü kişileri ifade etmede sıfat sembolü olarak kullanıldığı örnekler, Kazak destanlarından Kubikul Destanı’nda: “*Ak şahin, kartalım ben. İhtiyarladığım günümde, kargalara oldum yem*” (Arıkan, 2007: 47), Kazak destanlarından Kuttıkıya Destanı’nda: “*Sizler karga, ben şahinim*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 131) şeklindedir.

Destanlarda zor durumda kalan kahramanlara aşağılayıcı ifadeler kullanan karga ve kuzgun, kahramanların bu müşkül durumundan yararlanmayı beklemektedirler. Karganın ve kuzgunun bu hareketlerine sinirlenen kahramanlar birden gazaba gelip bu hayvanları

öldürmektedirler. Karganın ve kuzgunun, kahramanla alay etmesi destanlarda şöyledir: Başkurt destanlarından Targın ile Kujak Destanı'nda: *"Çetin bir savaş sırasında Targın Batır'ın beli kırılır ve devrilip kalır. Targın açık alanda kırk gün, kırk gece yatar. Artık öldüm dediği anda oradaki bir kavak başına bir karga gelip konmuş. Karganın sesinden gözünü açmışsa, karga buna: Ey Targın sen, Targın sen, bahadırlığın koydun sen. İlden geri kaldın sen, kızı kaybettin sen. Alan tırmıklayıp yattın sen, namusunu sattın sen, der. Targın, bunu işitip namusuna dokunup yerinden fırlayıp kalkar da belini kendi elleri ile tutup yerine yerleştirir. Kargayı vurup alıp, etini pişirip yer"* (Suleymanov vd., 2014b: 558), Altay destanlarından Közüyke Destanı'nda: *"Bağırarak gaklayan, karga onunla dalga geçti: Bahadıra bakın, bebek gibi yatıyor! Güzel genç Bayan'ın sana, niçin varmadığı apaçık ortada. Sarı iplik gibi sudan sen, geçmeye taş mı arıyorsun? Kara tümsekli tepeliği, geçmeye aşıt mı arıyorsun? Açlıktan ölsen, gagalarım, kemiğini yarıp iliğini yerim, der. Bu duruma sinirlenen kahraman, kara gözlü kargayı vurup kara başını yarıp, zehirli suya saçar"* (Dilek, 2002: 336), Altay destanlarından Közüyke Destanı'nda: *"Sayısız kuşların ortasından, gök gürültüsü gibi kahkaha atarak, kara kuzgun uçup geldi. Közüyke'ye kötü kötü güldü. Kara kırı aşamayıp, kederlenip kalan bahadır, kara suyu geçemeyip, şikayetlenip kalan bahadır, kara başın öldüğünde, kara kanın döküldüğünde, kinimden sevinçle içerim, dedi. Bu durum sinirlenen Közüyke, kuzgunu öldürdü"* (Dilek, 2002: 335-336), Çuvaş destanında Ulıp Destanı'nda: *"Kuzgunun geldiğini, Ulıp görür uzaktan, ayağa da kalkar, iki elini açar, rica eder bağırır: Ey ey, kuzgun, ey kuzgun, sen özgür kuşsun, uzaklara gidersin, olunmayan yerde olursun, dört köşeli dünyada sen uçar gezersin. Çuvaş ülkesine gitsen, öz halkıma söylesen: Düşman beni aldattı, derin çukura düşürdü. Şimdi susuz, yemeksizim, kuruyup göz kapatıyorum, beni gelip kurtarsınlar. Kuzgun benimle aynı nasıl satsın beni, bunun için onun cevabı bana geldi kırmızı gibi. Kuzgunun cevabı şöyle: Öl, öl! Sen ölünce, gözünü oyacağım"* (Bayram, 2013: 482).

Kuzgunun koruma, devriye görevinde bulunduğu Tuva destanlarından Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı'nda: *"İhtiyar: Yoldaki devriyeleri geçmek kolay değildir, iki kara kuzgun, yukarıya çıkan canlıların çift gözünü, aşağıya inen canlıların sağlam gözünü deşmektedir, demiş"* (Ergun ve Aça, 2005: 294) şeklinde geçmektedir.

Kuzgunların çocukları veya eşi, kahramanlar tarafından tutsak edilmekte ve özgürlüklerine karşılık kahramanın işlerine yardımcı olmaktadır. Yardımcı hayvan sembolü

olarak kahramanın isteğinin yerine getirilmesi şartıyla serbest bırakıldıklarının anlatıldığı örnekler, Sagay destanlarından Ay Tolız Destanı'nda: *“Yavru kuzgunların yorulup dinlenmek için durduğu yerde büyük savaş olmuştur. Anne kuzgun yavrularına dinlenip buradan hemen uzaklaşalım dediği halde yavru kuzgunlar kana dayanamayıp atın kanını ve yağını içmeye başlamışlar. Bu sırada kahraman onları yakalar ve ölen atını diriltmek için ilaç bulmalarını söyler. Yoksa kafalarını koparacaklarını söyler. Anne kuzgun bu şartı kabul eder ve gider. Kuzgunlar ilacı bulup getirir ve kahraman kuzgunları serbest bırakır”* (Tezel, 2021: 129-130-131), Hakas destanlarından Altın Arığ Destanı'nda: *“Alp Saaday'ın olduğu yere gidip gel, Alp Saaday buraya gelsin. Söyle, Picen Arığ kız, seni çağırıyor diye. Üç gün sonra dönersin, üç gün içinde dönmezsen, Ala kuzgun hanımının, başını kesip dışarıya atarım. Üç gün içinde dönüp gelersen, koyun kesip, yemek verip sizi salarım. Kara kuzgun, ayaklarına kapanmış; Picen Arığ, üç günde dönemem, ala kuzgunu öldürme! Picen Arığ, kara kuzgunu bırakmış, Uzaklarda, kara kuzgunun, kanat sesi duyulmuş, tiz sesler çıkararak uzaklaşmış. Ala kuzgunun boynuna ip bağlayıp, Picen Arığ, der: Kocan kara kuzgun üç günde dönmezse, başını kesip dışarı atarım. Ala kuzgunun gözü korkuyla açılıp, bağlı olarak oturmuş. Kara kuzgun gittikten sonra, üç gün olmak üzereymiş. Üçüncü günde, Kara kuzgun oraya ulaşmış, Kapının önüne konduğu zaman, Picen Arığ kapıyı açmış. Kara kuzgun geri gelmiş, yorulmuş, kanadının tüyleri örselenmiş. Picen Arığ sorar: Gittiğin yere ulaştın mı, kara kuzgun? Kara kuzgun der: Alp Saaday'ın yurduna gittim, Alp Saaday üç güne kadar, sizin yurdunuza gelir. Picen Arığ, iki kuzgunu, o zaman salıvermiş”* (F. Özkan, 1997: 61-71) şeklinde verilmiştir.

Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda, Ural ormandaki hayvanları toplayıp yalnız kalan ölümü birlikte arayıp öldürelim, demiş. Ural'ın bu sözüne, toplanan bütün hayvanlar gibi kuzgunda karşı çıkmış. Kuzgun: *“Ben ölümü bulmaktan kesinlikle korkmuyorum ama yakalayıp vermeye de razı olmam. Gücü yeten güçsüzü hiç avlamasa, anadan doğan hiç kimse de bu dünyada ölmese, tavşan gibi her hayvan yılda iki üç kez ürese, hiçbir nehir akmasa, yerde töre böyle deyip, yıkanurlar, içerler bize rahat vermezler, deyip pınarlar kaynamasa, yerdeki su kurusa o zaman biz neyleriz? Yiyeceği nereden buluruz? Suyu nereden içeriz? Uzun süre çırpınıp açlık, kıtlık görsem de çok yorulup gezsem de ben kan içmeden, et yemeden, leşin göz yağını üç günde bir kazmadan asla dünyada duramam, ölümü arayıp bulmaya ben söz veremem”* (Suleymanov vd., 2014a: 63) şeklinde cevap vermiş. Burada kuzgunun doğası gereği kansız ve leşsiz yapamayacağı sembolize edilmiştir.

4.3.4.6. Kırlangıç

Uygur Türkleri arasında anlatılan Nuh Tufanı efsanesinde yer alan ve kutsanan, değer verilen kuşlardan biri olan kırlangıç, Türkçe Sözlük'te: "Kırlangıçgillerden, geniş gagalı, çatal kuyruklu, ince uzun kanatlı, küçük göçebe kuş (Hirundo)" (2005: 1161) olarak tanımlanmaktadır. Kırlangıç sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları; Türkiye Türkçesinde kırlangıç, Azerbaycan Türkçesinde garanguş, Başkurt Türkçesinde karluğas, Kazak Türkçesinde karlığas, Kırgız Türkçesinde kardığas, Özbek Türkçesinde kaldırğas, Tatar Türkçesinde karlığas, Türkmen Türkçesinde garlavaç, Uygur Türkçesinde kalğas (Ercilasun vd., 1991: 476-477) şeklinde kullanılmaktadır.

Yakutların yaratılış destanlarının birinde denizin dibinden toprak çıkarma görevi, tanrı tarafından şeytana verilir. Şeytan, bir kırlangıç olarak denizin dibine dalar ve toprağı çıkarır (Sever, 1999: 84). Tufan sonrası insanoğlunu yılanlardan kurtaran kuş olarak yer almaktadır. Dostluğun ve şefkatin simgesi olan kırlangıç, "insanları kazadan ve beladan kurtaran kuş" olarak bilinir. Bu nedenle Uygur Türkleri arasında evlerin çatılarına, kapıların üzerine onlar için özel yuvalar yapılır. Çünkü "kırlangıcın yuva yaptığı eve talih konar" inancı vardır. Hatta sonbaharda kırlangıçlar yuvalarına dönmediğinde, onların yuvalarına tütsü yapılmakta ve dönmeleri için dua edilmektedir. Ayrıca kırlangıç öldürülmez ve yakalanmaz. Onu yakalayan kimsenin ellerinin tutulacağına inanılır (Öger ve Köse: 2014: 164-165).

Kırlangıcın destanlarda benzetme sembolü olarak geçtiği örnekler, Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda: "*Kızın boyu endamı söğüt dalı gibi boyu incecik uzundu, dizlerine kadar uzun siyah saçları gibi kaşları da simsiyah olup kırlangıç kanadı gibiydiler*" (Suleymanov vd., 2014b: 240), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı'nda: "*Halk, bütün oymak kırlangıç gibi kaynaşmış*" (P. Ergun, 2010: 239), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: "*Kırlangıç kanatlı, yay kaşlı, sanki güneş doğmuş gibi göz alıcı güzelliği var*" (Alimova, 2017: 128), Hakas destanlarından Hara Molat Destanı'nda: "*Ak nehrin kıyısında güçlü yiğitler kırlangıç gibi gürültü çıkarıyorlar. Kahraman Kara Molat hiçbir şeyden çekinmedi*" (Aktaş, 2012: 712) şeklinde geçmektedir.

Kırlangıcın gurbet ve hüznün sembolü olarak kullanılması şu şekildedir: Uygur destanlarından Boz Yiğit Destanı'nda: "*Boz Yiğit hayatta kalacağından emin olmadan yatıyordu. O sırada bir kırlangıç, yavrusuna yem getirdi. Bunu seyreden Boz Yiğit'in*

içindeki üzüntüler çoğaldı. Aklına annesi, babası, memleketi ve sevgilisi Sahipcamal geldi” (Mehmet, 2011: 325). Burada kahraman kırlangıcın yavrusuna yem getirmesinden duygulanmakta ve sıladaki sevdiklerini düşünmektedir.

Kırlangıcın haberci kuş sembolü olarak geçtiği, Türkmen destanlarından Yusuf Bey-Ahmet Bey Bozoğlan Destanı’nda Yusuf Bey ve Ahmet Bey’in tutsak olduğu zindana yuva yapan kırlangıçlar, mahkûmlarla arkadaş olmuşlar. Bir gün Yusuf Bey, komşuluk hakkı için Bozoğlan dayıma haber verip gelseniz diye söylemiş. *“Yusuf Bey’den bu sözü işiten kırlangıçlar, vedalaşarak zindan çıkıp, İsfahan şehrine doğru uçtular. Bozoğlan Han, seher vakti abdest almış oturuyordu. Kırlangıçlar onun başından dokuz kere dönerek öttüler. Ertesi sabah onlar yine Bozoğlan Han’ın başında dokuz kere dönerek, Müsür’e doğru yola çıktılar. Kırlangıçlar, dört gün durmaksızın uçup, dokuz gün sonra zindana kondular. Yusuf Bey’in huzuruna geldiler. Başlarını önlerine eğerek durdular”* (İ. Özkan, 1989: 530-531), Kazak destanlarından Karasay ile Kazı Destanı’nda: *“Adilhan Sultan’ın bulunduğu zindanın içine bir kırlangıç konmuş. Adilhan Sultan, evinde kalan yedi yaşındaki kız kardeşi Hanziya’ya bir mektup yazmış. Adilhan bu mektubu kırlangıcın kanadının altına koymuş ve kırlangıcı salıvermişti. Bir gün Hanziya’ya kapının önünde otururken dizinin üstüne bir kırlangıç konmuştu. Hanziya, kuşun kanadını okşadığında kuş kanadını açmış ve yere bir mektup düşmüş. Hanziya mektubu okuyunca göz yaşlarını tutamamış”* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 313) şeklinde geçmektedir. Burada kırlangıç kuşları haberci kuş olmasının yanında kahramanın isteklerini yerine getirmek için gösterdiği hizmetten dolayı yardımcı hayvan sembolü olarak düşünülmektedir.

4.3.4.7. Kuğu

Kuğu, Orta Asya’da ve Çin de çok eski çağlardan beri kutsal sayılıyordu. Aynı zamanda Şamanın gökyüzüne seyahati sırasında yardımcı olan hayvanlardan birisidir. Ayrıca Türklerde uzun hayat, kut, beylik, koruyucu ruh ve hükümdarlık sembolü sayılmaktadır (Çoruhlu, 2019: 293-297). Kuğu, Sibiryâ Tatarları ve Nogay Türklerinin yaratılış mitlerinde denizin altından kumu çıkaran kuş olarak geçmektedir (Talianova Eren, 2023: 515-516). Kuğu, Türkçe Sözlük’te: *“Perde ayaklılardan, yaban ve evcil türleri bulunan, çok uzun ve kıvrık boyunlu, geniş gagalı, geniş kanatlı bir su kuşu (Cygnus olor)”* (2005: 1247) olarak tanımlanmaktadır. Kuğu sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları;

Türkiye Türkçesinde kuğu, Azerbaycan Türkçesinde gu guşu, Başkurt Türkçesinde akkoş, Kazak Türkçesinde kuv/ak kuv, Kırgız Türkçesinde ak kü, Özbek Türkçesinde akkuş, Tatar Türkçesinde akkoş, Türkmen Türkçesinde guv, Uygur Türkçesinde kuv/akkuş (Ercilasun vd., 1991: 512-513) şeklinde kullanılmaktadır.

Altay Türklerinin inancında kuğu kuşu, tabiatüstü özelliklere sahip olarak insanlara yardım etmektedir. Bu nedenle kuğu kuşu tekin olmayan bir varlık olarak görülmektedir. Bu kuşun Altay Türkleri tarafından, insanlara yardım etmesine rağmen tekin olmayan bir kuş olarak görülmesinde, yaradılış mitinde Erlik'in, kuğu kılığına girmesinin etkisi görülebilir (Göner, 2020: 275).

Altay Türklerini oluşturan büyük ve müşterek boylardan biri olan Köböklerin ortaya çıkışıyla ilgili anlatılarda, Köböklerin ilk atasının gölün dibinden çıkan köpükle döllen kuğudan doğduğu anlatılır (Dilek, 2018: 74-75). Kuğu, Türk boyları arasında mitik ve kutsal kuşlardan biri olarak kabul edilmektedir. Yuvalarının bozulması ve öldürülmesi yasaktır. Kuğu öldüren kişinin kendisi ve bütün ailesiyle birlikte öleceğine inanılır. Kutsallığından dolayı daha çok “beyaz kuş” olarak bilinir. Uygurların kuş tanrıları vardır. Tanrılık vasıflarının yanında kuş, ayrıca iyi ve kötü ruh olarak da günlük yaşamda rol oynamıştır. Kuğu kuşları gebe kadınların koruyucusu kabul edildiklerinden dokunulmazlık kazanmışlardır. Yakutlar da ise çocukların koruyucu ruhu olarak görülür. Onlar, kuğuyu öldürmekten çekinirler. İnanişâ göre kuğuya, Yakut kadının kutu sinmiştir ve kadın şamanların atası olarak kabul edilir. Aynı şekilde Kırgızlarda kuğuyu kadınlık ve kadınlarla ilişkilendirmektedir (Dilek, 2021: 49, 50, 388, 546; Yüksel Halıcı, 2014: 73).

Kuğunun destanlarda benzetme unsuru olarak kullanılması; Başkurt destanlarından Kızıyıkürpes Destanı'nda: “*Ayağı yere değmez idi, boynu kuğu boynu gibi idi*” (Suleymanov vd., 2014b: 612), Çuvaş destanlarından Ulop Destanı'nda: “*Parlak güneş yükselince çiçek tekrar canlandı, göründü padişah kızı, o gitti kuğu gibi kucakladı padişahı*”, “*Yürüyüşü kuğu yürüyüşüydü*” (Bayram, 2013: 190-191), Kazak destanlarından Avez Batır Destanı'nda: “*Döşeginden kalktı inleyerek, kadife yorgan kımıldayıp, karyolası sallanıp, yavrulu kuğu gibi ötüyor*” (Jumadilova vd., 2015: 50), Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı'nda: “*Dağ gibi sırrı gizleyen derinliği göl güzel, sarsılmadan yürüyüşü ak kuğunun gölde yüzmesi*” (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 111), Kırgız destanlarından Canış Bayış

Destanı'nda: *"Kuğu gibi uzun boyunlu kızlar"* (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 24), Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı'nda: *"Kaz ile kuğu gibi yüzdüler"* (Mukasov, 2013a: 68), Kırgız destanlarından Bağış Destanı'nda toya gelen kızlar için: *"Kuğu boyunlu, yuvarlak başlı"* (Öztokmak, 2019: 297) şeklinde verilmiştir. Burada kuğu güzelliğin, beyazlığın ve endamın sembolü olarak görülmüştür.

Destanlarda kuğu şekline girenler genelde kızlardır. Kuğunun güzelliği ile kızların güzelliğinin eşdeğer görülmesi olarak düşünülebilir. Kızların kuğu donuna girdiği örnekler, Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda: *"Avlandıkları kuşların arasında bir kuğu, ayaklarını bağlayıp başını kesip koparmaya, dede bıçak bileyince kanlı gözyaşını dökmüş. Öz şikayetini söylemiş. El görmeye çıktım ben, yer kuşlarından değilim, yaşadığım elim var, elsiz yetim değilim. Samrav adlı padişahın, Huma adlı kızımı, altın saçımı tarasam, eli nura garkederim, gündüz yere nur saçarım, bırakınız siz beni, elime ben döneyim, hayat pınarının su yolunu, size söyleyip gideyim"* (Suleymanov vd., 2014a: 63-64), Çuvaş destanlarından Pattay Han Bileri Aldı Destanı'nda: *"Kocasının ağır yaralandığını, sevdiği eşinin yere düştüğünü gördü yukarıdan Ayraslu, uzaktan gördü Ayraslu, çok derin bir iç çekti, sonra iki elini kaldırarak, sevdiğim eşimi kurtarayım diyerek kanat açar gibi açtı. Ak kuğu oldu Ayraslu, uçarak gitti Ayraslu. Ancak nefesi sadece biraz aldı, düşman mızrağı ona saplandı kanatlarını yayararak kocası üstüne sevgiyle bakarak düştü dizüstü Ayraslu, İltınbik üstüne düştü Ayraslu"* (Bayram, 2008: 235), Kazak destanlarından Anşıbay Batır Destanı'nda: *"Günlerden bir gün, o gök bir ak kuğu gelip konar. Anşıbay, eline yayını okunu alıp kuğuyu vurayım diye düşünür. O anda ak kuğu, aniden bir kıza dönüşür"* (Türkmen ve Arıkan, 2007: 23), Sagay destanlarından Ay Tolızı Destanı'nda: *"Uzakta kuğu ötüp durur, yakında kuğu işitilmektedir. Penceren girdi iki kuğu, kuğu giyimleri parıldadı, iki kız olup oturdu"* (Tezel, 2021: 133), Tuva destanlarından Alday-Buuçu Destanı'nda: *"Han-Buuday sarı ala kuğu olup kalmış"* (Ergun ve Aça, 2004: 236) şeklinde verilmiştir.

4.3.4.8. Serçe

Zayıflık, güçsüzlük ve haberleşme sembolü olarak görülen serçe, Türkçe Sözlük'te: *"Serçegillerden, insanlara yakın yerlerde yaşayan, kışın göçmeyen, koyu boz renkli, ötücü küçük bir kuş (Passer domesticus)"* (2005: 1733) şeklinde tanımlanmaktadır.

Serçe destan metinleri içerisinde iki yerde tespit edilmiştir. İlkinde birbirini seven kişiler arasında haberleşme sembolüdür. Serçenin haberleşme işleviyle kullanılması, Başkurt destanlarından Kuzıykürpes ile Mayanhılıv Destanı'nda: *“Kavağın tepesine saçaklı serçe konu. Kuzıykürpes ona: Saçaklı serçe, benim yanıma insene, seninle bir işim vardı, diye söyledi. Saçaklı serçe hemen o an pırıldayıp uçarak yanına indi, yumuşunu dinliyorum, dedi. Kuzıykürpes bir yaprağa yazı yazıp saçaklı serçenin bacağına bağladı. İşte bu yaprağı Mayanhılıv'a götürüp iletene, dedi. Saçaklı serçe pırıldayıp uçarak gitti”* (Suleymanov vd., 2014b: 72) şeklinde verilmiştir.

Serçenin ikinci olarak geçtiği yer, şekil değiştirme sembolü olarak kullanıldığı, Altay destanlarından Altay Buuçay Destanı'nda: *“Doksan dokuz bacalı kara saray durur. O sarayda yaşayan, dokuz başlı Celbegen var, onun başlarının kenarında üç yaşındaki koyun büyüklüğünde kızıl kahverengi ben var. Onu çekip alabilersen Altay Buuçay dirilir, onu çekip alamazsan sen kendin de ölürsün! Onu işiten Kamçı Ceeren anlatılmayacak kadar sevindi. Atılan ok gibi uçuverdi, nice nehirler nice büyük dağlar aşıp, dokuz yolun kavşağına çarçabuk ulaştı. Doksan dokuz bacalı kara saray göründü. Onu gören Kamçı Ceeren boz serçe oldu”* (Dilek, 2002: 215) şeklindedir. Burada kahramanın karşısındaki engeli aşmak için serçe donuna girdiği görülmektedir. Muhtemelen serçenin diğer kuş familyasına göre daha küçük yapıda olmasından dolayı tercih edilmiş olabilir.

4.3.4.9. Turna

Turna, kutsal kabul edilen kuşlardandır ve gök tanrının sembolü olarak görülür. Türk halk kültürü içerisinde göçmen kuş olan turna, genellikle haberci kuş sembolü olarak kullanılmıştır. Ayrıca hasret, özlem, hüzn, bolluk, bereket, güzellik vb. gibi birçok sembolik değeri de ifade etmektedir. Turna, Türkçe Sözlük'te: *“Turnagillerden, Avrupa ve Kuzey Afrika'da toplu olarak yaşayan, göçebe, iri bir kuş (Grus grus)”* (2005: 2009) olarak tanımlanmaktadır. Turna sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları; Türkiye Türkçesinde turna, Azerbaycan Türkçesinde durna, Başkurt Türkçesinde torna, Kazak Türkçesinde tırna, Kırgız Türkçesinde turna, Özbek Türkçesinde turna, Tatar Türkçesinde torna, Türkmen Türkçesinde durna, Uygur Türkçesinde turna (Ercilasun vd., 1991: 902-903) şeklinde kullanılmaktadır.

Turnaların uyumaları tek ayak üstündedirler, tünemezler. Diğer ayağının pençeleri arasına bir taş tuttururlar ve bir tehlike anında bu taşı yere düşürdüklerinde çıkan sesle turna sürüsünü uyandırdıklarına inanılır. İşte bu sebeple turna “tehlikelere karşı hazırlıklı olmayı” temsil eder (İvgin, 2013: 34). Eşi ölen turna yedi yıl eşini bekler ve kolay kolay çiftleşmez. Turnalar, sevgide bağlılık, dostlukta sebat ve sadâkat manasına tarif edebileceğimiz vefanın en güzel örneklerini teşkil ederler. Türklerde Gök Tanrı tasavvuru dışındaki ilâhlardan biri olarak hikmet sahibi ruhu temsil ettiği kabul edilmektedir (Elçin, 2003: 43-44).

Genellikle kuşlar ruh sembolü olarak görülmüştür. Turna, şamanın biçimine girdiği ve onu koruduğu düşünülen erk hayvanlardandır. Şamanın turna biçiminde sembolize edildiği örnekler, Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı’nda: *“Birden gök kubbesinden, kanadının ucu kara kara benekli, kızıl gagalı, beyaz turna uçup gelip, başlarının üzerinde dolanırken insan dilinde anlatmalı, olup kalıvermiş. Selam olsun size, bol hayır duam size. Nereden geldin dersiniz üstteki gökten mi, selam getirdin diyerek, soracak olursanız sekiz göğün tütsücüsü, dokuz semanın efsuncusu gür sesli ayı kadın şamanların en yaşlısı gelip, kutsal sözlerimi söylemeye başlıyorum”* (Ergun, 2013: 621; 729), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı’nda: *“Ayı Umsuur Udağan dişi turna olup uçup gitmiş”* (Ersöz, 2009: 422) şeklinde verilmektedir.

Turna Alevi-Bektaşî edebiyatından önemli bir kuş türüdür. Gurbette olan sevgilisine ve sevdiklerine turna ile haber gönderir, sevdiklerinden haber alır. Turna, Yesevi’den günümüze kadar geçen yaklaşık sekiz asırlık zaman zarfında hem halk hem de divan edebiyatı ürünlerinde çok yaygın olarak kullanılmıştır (Duman, 2018: 349). Destanlarda da turna haberci kuş işleviyle kullanılmıştır. Özbek destanlarından Dalli Destanı’nda yaralı olarak kalan Hasanhan başının üstünde dolaşan turnalara yurduna gidip halinden haber etmesi için şöyle söyler: *“Sözümü işitin, beş kuş hayvan, ben söyleyeyim kulak verin vefalılar, şimdi giderseniz bizim illere, Havdak’ın gölüne konan turnalar. Gelmiş idim ben sizlerle beraber, günüm bitip dağda oldum yaralı, turna döner isen bizim illere, Çambil’in üstünden geçin turnalar. Babamı görürseniz Hasan öldü deyin, bedenini karga kuzgun aldı deyin, Dağıstan’da büyük dağın belinde, bir aslan yavrusu garip mezar oldu deyin.”* Turnalar Goroğlibek’in üstünden uçarak geçip bildirmektedir. Bu turnaların Hasanhan tarafından gönderildiğini anlayan Goroğlibek turnalarla şöyle söyleşir: *“İşitin turnalar, söyleyen dilimi, sizlerden soruyorum Hasan oğlumu, diri ise sağa dönün, turnalar sizin*

dönüşünüz benim falımdır. Sağınız diri, solunuz ölmüş, sağ sol karışın var ise yarası” demiş. Bunun üzerine turnalar: *“Pervaz edip yükselip turnalar, iki sefer sağa dönüp hayvanlar, beş turna da öttü, dilsiz, kendisini aşağı bırakıp sola döner. Yine pervaz edip yükseğe çıktı, Goroğlı’nın kemiklerini sızlattı, iki sefer sağa döner turnalar, gamlanıp sola dönüp kanat çırptı”* (Eşankul, 2017: 311-329) şeklinde verilmiştir. Burada turnalarla işaret yoluyla anlaşılan Goroğlı, Hasanhan’ın halinden haberdar olmaktadır. Turnanın haberci işlevinin kullanıldığı bir diğer örnek Türkmen destanlarından Yusuf Bey-Ahmet Bey Destanı’nda: *“Yusuf Bey’in Çarbağı’nda civcivlikten beri bakıp büyüttüğü beş tane turnası vardı. O turnalar, bu bağdan hiç ayrılmıyorlardı. Gülhatice o turnalara: Ey kuşlar, siz Yusuf Bey’in dostuydunuz, ondan haber alıp gelseniz nasıl olur, dedi. Gülhatice halini anlatır bir mektup yazıp turnaların kanadına taktı. Ondan sonra turnalar, Ürgenç’ten çıkıp Müsür’e doğru uçup gittiler. Yedi dağdan aşp, yedi aylık yolu üç günde aldılar. Müsür’e ulaşarak, seher vaktinde zindanı arayıp buldular. Yusuf Bey: Benim Çarbağı’mda beş tane turnam vardı. Bunlar benim küçüklükten yetiştirdiğim turnalar olmasın diye, düşündü. Sonra turnalar ona, anne ve babasını, Gülhatice yârini, kız kardeşi Abadan’ı Aşır Bey Serdar’ı, kırk yiğidini ve halkını hatırlattığı için gam doldu. Yusuf Bey’in gözü, turnaların kanadındaki mektuba takıldı. Gülhatice’nin gönderdiği mektubu okudu okudu”* (İ. Özkan, 1989: 518-522) şeklinde verilmiştir.

Turnanın benzetme işlevinde kullanıldığı örnekler, Altay destanlarından Almış Kaan Destanı’nda: *“O kara dağın başından, turna olup haykırdı”* (Gül, 2008: 63), Tuva destanlarından Aldın-Kurgulday Destanı’nda: *“Gök oğlu Deek-Sarıg-Möge kendisi başa geçip, bütün ayakçı, beyleri ile turnalar gibi dua edip, yalvarıp dururmuş”* (Ergun ve Aça, 2004: 572), Tuva destanlarından Kangıvay-Mergen Destanı’nda: *“Kangıvay-Mergen’in mala-mülke koşturmak maksadı yoktur, deyip ardından kendi başına dolanan turna gibi başını sallayarak dua ederlermiş”* (Ergun ve Aça, 2004: 480), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı’nda: *“Hey, yiğit nereden geldin, yolunu şaşırmış turna gibi öz yurdundan ayrılacak kadar ne derdin vardı”* (İnayet, 2013: 60), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Bootur Destanı’nda: *“Haydi, dokuz genç turna gibi yiğitler! Sekiz beyaz dişi turna gibi güzel kızlar! Bu çocukları ok gibi kusursuz yapın”* (Ersöz, 2009: 330) şeklindedir.

Turnanın ongun kuş sembolü olarak kullanılması Başkurt destanlarından Cengizname Destanı'nda: “*Cengiz Han dedi ki: Ey Möyten Bey! Kuşun turna olsun*” (Suleymanov vd., 2014c: 94) şeklinde geçmektedir.

4.3.5. Sürüngenler

4.3.5.1. Yılan

Yılan hem yeryüzü hem de yer altında yaşayan, iki dünyaya hâkim güç ve karanlığın sembolüdür. Kabuk değiştiren derisi yeryüzünün yeniden canlanması sembolize ederken, yer altında yaşaması ölüm ve kötülüğü sembolize etmektedir. Türkçe Sözlük'te: “Sürüngenlerden, ayaksız, ince ve uzun olanların genel adı; yerdegezen, uzun hayvan” (2005: 2179) olarak tanımlanan yılan sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları; Türkiye Türkçesinde yılan, Azerbaycan Türkçesinde ilan, Başkurt Türkçesinde yılan, Kazak Türkçesinde jılan, Kırgız Türkçesinde cılan, Özbek Türkçesinde ilan, Tatar Türkçesinde yılan, Türkmen Türkçesinde yılan, Uygur Türkçesinde jılan (Ercilasun vd., 1991: 988-989) şeklindedir.

Altay Yaratılış efsanesinde yılan, kötülük ilahı ve ruhu olan yeraltı tanrısı Erlik'in sözüne aldanan bir hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Yılan ve köpek, yenilmesi yasaklanan daldaki meyveleri korumakla görevliydi. Erlik, ilk insanlar olan Törungey ve Eje'yi, yasak meyveyi yemeleri için kandırır. Yaratıcı Ülgen bu işin sorumlularını arar. Hepsi suçu birbirlerinin üzerine atarlar. Bu nedenle hepsi cezalandırılır. Ülgen yılanı, şimdi sen Könnös (Şeytan) oldun. Kişiler sana düşman olsun, vursun, öldürsün, der. Ayrıca Altay mitolojisinde vücudu baştan aşağıya yılanlarla sarılı olan Erlik, elinde kırbaç yerine yılan tutar (Ceylan, 2016: 39). Erlik'in bir rivayete göre yedi, başka bir rivayete göre de demir başlı dokuz kara oğlu vardır (Anohin, 2006: 6).

Yılan; Türk, Mısır, Yunan, Hint, Mezopotamya, Hitit, Roma, Japon mitolojilerinde kendisine yer bulmuş, bu mitolojilere ait anlatılarda kutsal ya da kutsal karşıtı şeytani bir varlık olarak kabul edilmiştir (Yeşildal, 2018: 424). Yılan Türk Şamanizm'inde yeraltı ilahı Erlik ile ilgili bir semboldür. Yılanın genellikle Kara-Yılan olarak anılmasının sebeplerinden birisi yine Erlik'le ilgilidir. Kara-Yılan, karanlık dünyanın, ölümün ve kötülüğün sembolü olarak da kabul edilir (Çoruhlu, 2019: 277). Destanlarda Erlik'in sembolü olarak geçtiği

Kara Kağan şeklinde ifade edildiği Altay destanlarından Şulmuş-Şunu Destanı'nda: *“Bahadır Şulmuş-Şunu beş gün boyunca soğuk indirdi. Sürünür sürünmez yılanlar parlak buzla kaplandılar. Yalnızca kara kağan yılan kara çukurda artıp kaldı. Atı haber verdi, kara çukura vardığında iki başlı ok gibi yılanın tıslayıp durduğunu görürsün, yerin üstünde onu yenecek bir şey yokmuş, dedi. Onu işiten Şulmuş-Şunu şimdi kara çukura yönelip, atını koşturdu. İki başlı ok gibi yılan, iki yanından süzüldü. Şulmuş-Şunu bahadır kara çelikten kılıcını çekti, altın başlı ok gibi yılanı vurarak kesip devirdi. Yılanların hepsini kırdı”* (Dilek, 2007b: 368-369) şeklinde geçmektedir. Ayrıca yılanın yeraltı tanrısı Erlik'in koruyucu engeli olarak geçtiği örnekler, Altay destanlarından Ak Tayçı Destanı'nda: *“Üçüncü kapıyı da tepip açtı. Altmış kulaç şeytan yılan, alt dudağı yeri yalayarak, üst dudağı baca deliğini yalayarak, Ak Tayçı'yı yutmaya geldi. Onu gören Ak Tayçı, sağ eliyle üst dudağını tuttu, sol eliyle alt dudağını tuttu, altmış kulaç yılanı kuyruğuna kadar ikiye ayırdı”* (Dilek, 2002: 152), Altay destanlarından Altın Ergek Destanı'nda: *“Cer Tekpenek acı acı bağırdı, benim öfkeli birbirine eş iki yutucu yılanımı salın, Agay Taacı ile Kögöy Taacı bahadırları yutsun dedi. Altın Ergek çelik yayını aldı, yüz çentiği çekip, iki kara yılanın, tam ortasından atıp vurdu”* (Dilek, 2007a: 458) şeklinde geçmektedir.

Yılan, şaman ve kamlarla ilgili bir semboldür ve şamanın yardımcısı olan hayvan biçimindeki ruhlardan birini temsil eder. Tunguz şamanlarının ayin sırasında sürünmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Ayrıca şamanın elbiseleri arasında yılan tasvirleri de yer almaktadır (Çoruhlu, 2019: 278). Dünya genelinde yılanla dair geliştirilen sembolik yaklaşımlarda yılan üç temel fonksiyonuyla öne çıkar. Bu fonksiyonlar; Ana tanrıça kültü ve üreme, bilgelik ve bilginin bekkılığı, karanlık güçler ve şeytanla bağlantı temalıdır (Yeşildal, 2018: 424).

On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde zaman sembolü olan yılan, takvimde altıncı yıla tekabül eder. Turan'ın belirttiği şekliyle bu yılda; meyva çok az olur, yıl kurak, kış soğuk ve uzun olur. Yerdeki böcekler meezzi olur, yılan, sıçan ve karınca bazı yerlerde çoğalır. Hükümdarlar, beyler arasında husumet ve cidal zuhur eder. Halk arasında hile, hased artar; türlü hastalıklar meydana çıkar. Bazı yerlerde veba olur. Evvelinde doğan mülayim; ortasında doğan kinci, kötülük işleyici olur; sonunda doğan sert, kötü huylu hilekâr ve ihmalkâr olur (2009: 105). Destanlarda yılanın takvim sembolü olarak kullanılması Başkurt destanlarından Zühre ile Aldar Destanı'nda: *“Bolluk, huzur ve sevinç içinde yaşam*

sürdürmemiz böyle sekiz yıl boyu yılan yılına kadar sürdü. O günah kaynağı yılan yılında onun Hılvbike adlı hanımı beklenmedik anda dünyaya veda etti” (Suleymanov vd., 2014b: 117) şeklinde geçmektedir.

Yılanın alet yapımında yardımcı işlevinin sembolize edilmesi, Kırgız destanlarından Güldana Destanı’nda: “Okları iyice sivrilterek, ucuna yılanın zehiri ile zehirli kurşunu karıştırdı” (Egimbaeva, 2012: 42) şeklinde verilmiştir.

Destanlarda gebe kadınların aşerdiği hayvan olarak geçen yılan sembolü örnekleri, Kazak destanlarından Kındırbay Oğlu Kobılandı Destanı’nda: “Kındırbay’ın, hanımı günlerden bir gün hanımı aş erer. İyi, güçlü hayvan kesse de aş ermesi geçmez. Yerde yılan aratıp buldurdu, yılanın başını koparttırdı, ağzına yılan başını attı. Kadının aş ermesi bununla geçti” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 753), Kazak destanlarından Akjonas Oğlu Er Kenes Destanı’nda: “Hanın çocuk sahibi olması için dua edenlerden biri olan Sultanali Batır, sarıüyek (yılan) getirmek için yola çıktı. Dağa tırmanıp bahadırınız, yedi sarıüyek bulur. Çekip dilini çıkardıktan sonra sarıüyekleri heybesine koyar. Heybedeki sarıüyekleri, kalabalığın önüne döküverir. Etrafındaki kadınlar yılanları görünce kaçırlar. Diğer kadınlar kaçsa da Aruvbiybi kaçmadı, gözlerini dikti, yılanları alıp getirmesi Aruvbiybi’nin işine yaradı. Güzel Aruvbiybi’n yılanları verdi aşı için. Yılanları pişirmeden çiğ çiğ, kafasını ağzına attı, çiğnemedi yuttu. Aşermesi o zaman geçti. Yedi yılanın hepsinin başını, çiğnemedi yutuverir” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 1007) şeklindedir.

Yılan destanlarda düşmanın saldırması, karakter özelliği, sözlerin zehirli olması gibi yönlerden benzetme işleviyle kullanıldığı örnekler de vardır. Altay destanlarından Almış Kaan Destanı’nda: “Cılanaş Uul’a, sürün deyince, yılan gibi sürün der demez süründü” (Gül, 2008: 30), Başkurt destanlarından Kuzıykürpes Destanı’nda: “Kuzıykürpes, belden bıçağını almış, devin sağ tabanına çok katı yara açmış. Dev, dehşet bir şekilde böğürüp burada can vermiş. Kaf Dağı’ndaki yılan gibi ıslık çalmış” (Suleymanov vd., 2014b: 606), Çuvaş destanlarından Salamalik Destanı’nda: “Yılanlar gibi gelip saldırdı düşmanlar” (Bayram, 2008: 232), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı’nda: “Kalay Han o. Ağgözlü, bin kat kötü şeytandan. Karakteri ise yılan gibi” (Bayram, 2013: 360-361), Kazak destanlarından Alpamış Batır Destanı’nda: “Duyanın yüreği sızlar, yılan gibi zehirli sözlerini” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 41), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay

Varyantı) Destanı'nda: *“Köntöy, hırslanıp hazırlandı, tekrar yağacak bulut gibi, yüzü korkunç hal aldı. Kurt, akrep, yılan gibi gazaba gelerek tekrar arkasına döndü”* (İnayet, 2017: 220), Nogay destanlarından Aysılın Oğlu Ahmet Destanı'nda: *“Aysıl sorar: Yılana benzeyen hacılar, nereye varıyorsunuz, diye. Bunların içinden biri cevap verir. Sana, Yanbek-Han'ın geriye dönmeni istediği dileğini getirdik. Ey, yılana benzeyen naletler, okuyunuz kasım olur, namussuzlar, der. Bunları kılıcı ile doğramaya başlar. Hepsinin başlarını kesip arabaya attıktan sonra, Aysıl şöyle söyler: Siz yılan gibi olmasanız ben hana lazım olduğumda siz isteyip geldiniz, benim yoksulluğumu onun gibi görmeyin, şimdi öfkenizi buldunuz”* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 36), Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: *“Padişah sinirlenip, yılan gibi zehirlenip”* (Eşankul, 2017: 179) şeklinde geçmektedir.

Altay yaratılış mitinde dokuz dallı ağaçtan dokuz ulusun türemesinin sembolize edildiği örnek, Nogay destanlarından Edige Destanı'nda: *“Edige ile dokuz yiğit yürürken, bunlara dokuz başlı bir kuyruklu yılan karşı gelir. Sonra bunlar yılan-yılan diye bağrışırlar. Kubugül, öldürünüz! der. Dokuzu da her birisi bir yılanın başını kesip alır. Biraz uzaklaşınca yeniden dokuz kuyruklu bir başlı bir yılan çıkar. Bunlar yılan-yılan diye bağrışırlar. Edige, öldürünüz! der. Öldürmek için öteye beriye koşuştular, bu iki arada yılan yere girip gider. Bunlar öldürmeden kaldılar. Sonra Edige şöyle der: Gördünüz mü, dokuz başlı bir kuyruklu yılanı bir saatte öldürdünüz. Oysa dokuz kuyruklu bir başlı yılanı öldüremediniz, başının sığıdığı yere dokuz kuyruk da sığıdı. Bu durumlar için biz de kendimize bir başkan seçelim, dedi. Edige, başkan olarak seçilir”* (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 107) şeklinde geçmektedir. Burada Edige, tek başlı yılanı örnek göstererek birliğin ve bütünlüğün ancak bir başın öncülüğünde olabileceğini belirtmiştir.

Yılan etinin kötü ve karanlık kişilerin yemeği olarak geçmesi, Altay destanlarından Kögüdey-Kökşin le Boodoy Koo Destanı'nda: *“Celbegen, iyice horlayıp yatıp uyudu. Altın Targa ayağa kalkıp, dört kulplu bronz kazanı ateşe astı. Eti, yağı kaynattı. Yılan etinden, bir tabağa koyup verdi. Anlı, şanlı Boodoy Koo: İnsan başını kase yapan, insan kanını su yerine içen birinin verdiği yemeği yemek istemiyorum, dedi”* (Dilek, 2007a: 431) şeklinde verilmiştir.

Yılan hem bu dünyayı yani yaşamı hem de öbür dünyayı yani ölümü görebilen nadir varlıklardandır. Yer altındayken ölümler ve ölümle birlikte olan yılan yer üstüne çıktığında

yaşayanlar ve yaşamla birlikte olur. Böylelikle iki dünyanın sırlarına vâkıftır. Bu durumdan ötürü de dünyadaki tüm topluluklarda sağlık tanrısı denilince akla hep yılan ya da yılanla bağlı ortaya çıkan figürler gelmektedir. Günümüzde modern tıbbın sembolü olarak birbirine sarılı iki yılan figürü kullanılmaktadır. Bu durumun halk tababetine yansması hastaya kaynatılmış yılan suyu içirilmesi ya da hastanın kaynatılan yılan suyunda yıkanması gibi ritüellerin ortaya çıkması şeklinde olmuştur (Yeşildal, 2018: 428). Destanlarda tek yerde tespit edilen yılanın ilaç sembolü olarak kullanılması, Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı'nda: *“Yılan toplayıp attırayım, yarana onları ezip öğütüp sür dedi”* (Akmataliev ve Mukasov, 2013: 101) şeklinde geçmektedir.

Yılanın kötü ve vahşi olarak görülmesi rüyalarda da aynı şekilde düşünülmüştür. Rüyada görülen yılan düşman sembolü olarak görülmesi Başkurt destanlarından İdige ile Muradım Destanı'nda Han-bike'nin düşünde gördüğü, kızı sarmış büyük yılanı Toktamış Han, Habrav'a anlatmış. Habrav: *“Onu dolamış yılan iline düşman birinin kızını sevmesidir, ulu han”* (Suleymanov vd., 2014c: 186) şeklinde yorumlamıştır.

Yılanın kötü kişilere sıfat olarak kullanıldığı örnekler, Altay destanlarından Kara-Taacı Kıs Destanı'nda: *“Sokucu yılanların, başını nasıl kestik biz! Yalanıp gelen aç gözlü zenginin ordusunu nasıl yendik biz! Zehirli dilli yılanların, başlarını nasıl kestik biz!”* (Dilek, 2007a: 425), Uygur destanlarından Abdurrahman Hoca Destanı'nda: *“Yuvasını yılanlar, zorla aldı, vermedi”* (İnayet, 2004: 96) şeklinde verilmiştir.

4.3.6. Böcekler

4.3.6.1. Kelebek

Kelebek Çin ve Grek kültüründe ruhu ve ölümsüzlüğü simgeler. Tüm doğu öğretilerinde ve simyada, insanın yerde sürünen bir tırtıl iken, göğe kanat açan bir kelebek olması sembolü, gerçek arınmanın ve ruhsal yolculuğa başlamanın en temel işaretidir. Ural-Altay ve Orta-Asya Türk geleneğinde bedenleri terk eden ve geri dönüşümü bekleyen ruhları temsil etmektedir (Salt, 2020: 206-207). Kelebek, Türkçe Sözlük'te: *“Pul kanatlılardan, vücudu, kanatları ince pullarla ve türlü renklerle örtülü, dört kanatlı, çok sayıda türleri olan böceklere verilen genel ad”* (2005: 1129) şeklinde tanımlanmaktadır. Kelebek sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları; Türkiye Türkçesinde kelebek, Azerbaycan Türkçesinde

käpänäk, Başkurt Türkçesinde kübäläk, Kazak Türkçesinde köbelek, Kırgız Türkçesinde köpölök, Özbek Türkçesinde kápäläk, Tatar Türkçesinde kübäläk, Türkmen Türkçesinde kebelek, Uygur Türkçesinde kepinäk (Ercilasun vd., 1991: 464-465) şeklinde kullanılmaktadır.

Kelebeğin canının hassaslığı, az yaşaması, zarıflığı ve eceli olsa bile ateşe olan sevdası gibi özelliklerinin benzetme sembolü işleviyle kullanıldığı örnekler, Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı'nda: *"Kelebek gibi canımdan, gençliğimi ayırma"* (Suleymanov vd., 2014a: 181), Başkurt destanlarından Kara Yurga Destanı'nda: *"Kelebek gibi oynayan kızların elinden içecek çok içtim"* (Suleymanov vd., 2014a: 302), Başkurt destanlarından Ural Batır Destanı'nda: *"Şimdi siz söyleyiniz: Benim koluma düşseniz, kelebek gibi uçsanız, nereye doğru fırlatayım? Hayat pınarından su alıp geri size geldiğimde, un gibi etinizi, kelebek gibi canınızı nereden bulurum"* (Suleymanov vd., 2014a: 78), Kazak destanlarından Suranşı Batır Destanı'nda: *"Kelebek gibi ateşe değip, boşuna mı yanarız"* (Jumadilova vd., 2015: 279), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı'nda: *"Karaköz Ayım bembeyaz ipek baş örtüsüne sarılıp kelebek gibi dans edip şarkı söylemiş"* (İnayet, 2013: 83) şeklinde verilmiştir.

Kelebeğin kurtarıcı işleviyle geçtiği şekil değiştirme sembolü örneği, Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı'nda: *"Bir ulu bozkırı geçerken altın sarı kelebek uçup gelip Boktu-Kiriş'in eteğinin üzerine konuvermiş. Altın sarı kelebeği kara samur deri börkünün içine sıkıca kapatıp uyuyuvermiş. Boktu-Kiriş ertesi gün tan vaktinde uyandığında, ulu bakır kazanında kardeşi Bora-Şeeley koyu sarı çayını kaynatıp oturur imiş. Bir tanecik kardeşim, nasıl böyle artıp kaldın sen? demiş. Obamızı, Ulu kan kızılı atlı Ulu kara kişi talan ettiğinde altın sarı kelebeğe dönüşüverip, giden kişiyim ağabey demiş"* (Ergun ve Aça, 2004: 337-338) şeklinde verilmiştir. Burada kahraman zor durumdan kurtulmak için kelebeğe dönüşmüştür.

4.3.6.2. Karınca

Karıncalar çalışkanlığıyla bilinen, hiç durmadan yuvasına yiyecek taşıyan, zararsız küçük hayvanlardır. Kendisinden beklenmeyecek derecede zor işleri başarabilen karıncalar, yardımsever hayvanlar olarak bilinir. Karınca, Türkçe Sözlük'te: "Zar kanatlılardan, toplu olarak yaşayan, yuvaları toprağın altında olan ve birçok türü bulunan böceklerin genel adı

(Formica)” (Yıldız, 2011: 118; 2005: 1087) şeklinde tanımlanmaktadır. Karınca sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları; Türkiye Türkçesinde karınca, Azerbaycan Türkçesinde garışga, Başkurt Türkçesinde kımırıska, Kazak Türkçesinde kumırska, Kırgız Türkçesinde kur murska, Özbek Türkçesinde çümali/kumurska, Tatar Türkçesinde kırmıska, Türkmen Türkçesinde garınca, Uygur Türkçesinde çümülä (Ercilasun vd., 1991: 442-443) şeklinde kullanılmaktadır.

Karıncalar Şamanizm inancında yer alan hayvan kılığındaki yardımcı ruhlar olarak kabul edilir Yeryüzünün en kalabalık nüfusuna sahip hayvanlardan olan karıncalar koloni denilen topluluklar halinde yaşamaktadırlar. Toplu halde hareket eden bu hayvanlar arasında kusursuz bir iş bölümü söz konusudur. Bu iş bölümüne göre ana karıncanın tek görevi koloninin neslini devam ettirmektir (Yıldız, 2011: 118).

Karınca destanlarda en çok benzetme sembolü işleviyle tespit edilmiştir. Karıncaların ince bel, azim, kalabalık, çokluk gibi birçok yönden benzetme sembolü işleviyle kullanıldığı örnekler, Altay destanlarından Almıs Kaan Destanı’nda: “*Karınca gibi kımıldattı*” (Gül, 2008: 47), Başkurt destanlarından Eberey Batır ile Alasabır Destanı’nda: “*Karınca kuvveti dileriz*” (Suleymanov vd., 2014b: 568), Başkurt destanlarından Uzak ile Tuzak Balabeşnek Destanı’nda: “*Karınca belli çocuk*” (Suleymanov vd., 2014a: 389), Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı’nda: “*Ata kapanıp erler eri, karınca gibi karnı çekilip*” (P. Ergun, 2010: 346), Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı’nda: “*Halkın karıncalar gibi toplanıp konuştuğu zamanmış*” (Suleymanov vd., 2014a: 202), Hakas destanlarından Han Orba Destanı’nda: “*Yiğit kızların kapışmasını görmeye, karınca gibi toplanıyorlar*” (Aktaş, 2011: 209), Kazak destanlarından Kökşe Batır Destanı’nda: “*Karınca gibi kaynayan, kalabalık düşman*” (Türkmen ve Arıkan, 2007: 939), Kazak destanlarından Suranşı Batır Destanı’nda: “*Kemer’in ovasına dolmuşmuş, karınca gibi kaynıyor*” (Jumadilova vd., 2015: 279), Kırgız destanlarından Bağış Destanı’nda: “*Karınca sürüsü gibi asker geldi*” (Öztokmak, 2019: 404), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: “*Hayvanların karınca kadar çok, hiçbir şeyden eksiğin yok*” (İnayet, 2017: 61), Tuva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı’nda: “*At başı karınca gibi*” (Ergun ve Aça, 2004: 413), Kazak destanlarından Kubikul Destanı’nda: “*Huri kız kılığına bürünüp, karınca beli kadar beli var*” (Arıkan, 2007: 59), Kazak destanlarından Mırkı Batır Destanı’nda: “*Nazik beli karınca gibi*” (Sakenov ve Avespayeva, 2009: 21), Nogay destanlarından Edige

Destanı'nda: “*Kunadil idin kuş ettim, büldirek idin kurt ettim, karınca gibi gözettim*” (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 114), Türkmen destanlarından Necep Oğlan Destanı'nda: “*Karınca belli birisini bulmuş*” (Yılmaz, 2016: 146), Uygur destanlarından Çin Tömür Destanı'nda: “*Mahtumsula karınca gibi kısıpaca alarak gelmekte olan askerleri görünce kuşu serbest bırakmış*” (İnayet, 2004: 161) şeklinde verilmiştir.

Karıncalar görünüş olarak çok küçük canlılardır ancak güç, kuvvet ve azim yönünde üstün görülmektedirler. Başkurt destanlarından Aksak Timur Destanı'nda kahraman Aksak Timur, kendi gibi aksak ve gözsüz karıncadan ibret ve ilham alarak hayatını değiştirir. Destanda karıncanın azminin sembolize edilmesi “*Ey Aksak! Gördün mü, bu sakat, bacaksız, gözsüz karınca himmetlenip, yıkıla düşe hedefine ulaştı. Ben de himmet ile han olup il, gün, şehirler fethedeceğim*” (Suleymanov vd., 2014c: 129) şeklinde verilmiştir.

4.3.7. Yüzücüler

4.3.7.1. Balık

Göçebe yaşayan Türkler için su önemli bir unsurdur. Yurt edindikleri geçici yerler genellikle kaynak sulara veya nehirlerle yakın bölgelerdir. Suların en bereketli besin kaynağı olan balık, Türkçe Sözlük'te: “Omurgalılarından, suda yaşayan, solungaçla nefes alan ve yumurtadan üreyen hayvanların genel adı” (2005: 191) şeklinde tanımlanmaktadır. Balık sözcüğünün Türk Lehçelerindeki karşılıkları; Türkiye Türkçesinde balık, Azerbaycan Türkçesinde balıg, Başkurt Türkçesinde balık, Kazak Türkçesinde balık, Kırgız Türkçesinde balık, Özbek Türkçesinde balık, Tatar Türkçesinde balık, Türkmen Türkçesinde bälık, Uygur Türkçesinde belik (Ercilasun vd., 1991: 48-49) şeklinde kullanılmaktadır.

Altay yaratılış mitinde Ülgen, üç büyük balık yaratıp onların üzerine yeryüzünü koymuştur. İkisini yerin kenarlarına ve birini de yerin tam ortasına oturtmuş. Ortada bulunan balığın başı kuzey yönündedir. Bu balık başını aşağıya eğerse kuzeyden tufan (yayık) olur. Eğer başını çok aşağı eğerse bütün dünyayı su basar. Bu balık büyük bir zincirle büyük bir direğe bağlı şeklinde verilmiştir (Beydiz, 2016: 84). Balığın dünyayı sırtına taşımasının sembolize edilmesi, Altay destanlarından Kan-Kapçıkay Destanı'nda: “*Dünyayı taşıyan balık var*” (Dilek, 2007a: 335), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: “*Dokuz körfezli kara denizin içinde, yeri üzerinde taşıyan iki benzer balına yaşıyormuş*” (Bekki,

2007: 544-545), Altay destanlarından Maaday-Kara Destanı'nda: *"Yeraltında kıpırdanmayı kader bana yasaklamış, dedi. Ben oynarsam, yer yerinden oynar, yeryüzünde tufan kopar"* (Bekki, 2007: 546) şeklinde verilmiştir.

Asya Türk toplumlarının beslenme, ulaşım ve mal mübadelesi amacıyla ve çeşitli araçlar kullanarak nehirlerin, göllerin ve iç denizlerin nimet ve kolaylıklarından yararlanma istek ve çabaları da MÖ 3000 yıllarında başladığı bilinmektedir. Bu tarihlerde Altay-Sayan, Semerci-Orhun bölgelerinde, Kazakistan, Baykal ve Aral gölleri çevresinde kısmen yerleşik tarım ve balıkçılıkla uğraşan kısmen göçer şekilde yer alan toplulukların özellikle balık oltaları, zıpkınlar, su üzerinde durabilen salları ve bu salları harekete geçirebilen çeşitli tahta ve odundan yapılmış kürekler kullandıkları tespit edilmiştir (Beydiz, 2016: 81). Balığın besin ve hediye için avlanması, Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: *"Olta atıp, ağ atıp nehirde balık yakalamış"* (İnayet, 2017: 33), Uygur destanlarından Kızıl Gülüm Destanı'nda: *"Limana geldim sana varmaya, hediye için balık yakalamaya"* (İnayet, 2004: 138), Tuva destanlarından Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün Destanı'nda: *"Dede ile nine oğlunu, yer yarığında beşiğe koyup, kara suları izleyip alabalık avlayıp yemişler"* (Ergun ve Aça, 2005: 364) şeklindedir.

Balık, benzetme sembolü işleviyle Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı'nda: *"Suda yüzen balık gibi"* (İnayet, 2017: 30), Kazak destanlarından Savrık Batır Destanı'nda: *"İli'nin dipsiz suyunun yüzünde asker balık gibi bata çıka gidiyor"* (Jumadilova vd., 2015: 252), Başkurt destanlarından İdil ile Yayık Destanı'nda: *"Ural dağı boyunda, oyuktan yabani bal alıp, suyundan balık tutup"* (Suleymanov vd., 2014a: 161) şeklinde geçmektedir.

Balık, özellikle göl ve nehir kıyılarında yaşayan Türk topluluklarında bereket, refah ve bolluk sembolü olarak geçmektedir. Başkurt destanlarından Mergen ile Mayanhılıv Destanı'nda: *"Balığı at gibi oynayan, ırmağı çok Ural dağı"* (Suleymanov vd., 2014b: 84) şeklinde verilmesiyle bereket ve bolluk ifade edilmektedir.

Balığın, kutsallığının sembolize edilmesi Altay destanlarından Ösküs Uul Destanı'nda: *"Anlı şanlı Ösküs Uul'um, dizgin akan nehre, altı olta attı. Hırçın akan gök nehre, yedi olta attı. Altmış arşın altın balık, Ösküs Uul'ın birbirine benzer yedi, bakır oltasını yuttu. Ösküs Uul altın balığı, alıp ak nehirden çıkardı, ak nehre batırmak için, gök*

dalganın içinden Talay Kağan, çıkıp geldi. Aylı, güneşli börklü imiş. Sarı rahvan atlı imiş. Sarı ipek paltolu imiş, Tatlı dilli kağan imiş” (Dilek, 2007a: 146) şeklinde geçmektedir. Verilen örnekte nehir iyesinin sadece altın balığın yakalanmasında ortaya çıkmaktadır. Bu altın balık kutsallığı sembolize etmektedir. Bundan dolayı Talay Kağan, kutsal olarak görülen, değer verilen olaylarda kendini göstermektedir.

4.4. Efsanevi Hayvanlar

4.4.1. Alp Karakuş, Anka, Simurg, Garuda

Anka, mitolojik Simurg kuşunun Türklerdeki adıdır. Türklerle birlikte pek çok Hint-Avrupa efsanelerinde kozmik ağacın üzerinde yaşadığına inanılır. Alp Karakuş, Sibirya folklorunda tanrıların habercisi olarak karşımıza çıkar. Aynı zamanda Altay şamanlarının kozmik yolculuklarında yardımcısıdır. Altay şamanlarının dualarında Alp Karakuşun adı sık sık geçer. Alp Karakuş tabiatın da koruyucusudur. Yer aldığı her masal ve destanda uçtuğu zaman rüzgâr, yağmur ve şimşekle birlikte tasvir edilir (Bakırcı, 2014: 42).

Anka, gücü, saf olmayı, kendini yaşarken yaratmayı, tekâmülü, erdemliliği, sadakati, zerafeti, hakkaniyeti temsil eder. O, erişilmezlik, yücelik ve olağanüstülük gibi özellikleri simgeler. Anka, birçok kültürde yer alan evrensel nitelikli mitolojik kuştur. Her kültürde Anka’ya yüklenen anlam, bunlarla ilgili inanç ve efsaneler ufak farklılıklar gösterse de, öz aynıdır. Bütün milletlerin mitolojisinde olağanüstü ve büyük bir kuş bulunmaktadır. O, ulaşılması güç bir idealdir. Anka, birçok gelenekte yer alan efsanevi, ölümsüz kuşun adıdır (Yüksel, 2019: <https://apelasyon.com/yazi/62/zumrud-u-anka-simurg-ruhun-yucelmesi-ve-yasarken-yeniden-dogus>).

Bu olağanüstü kuşun adı masal metinlerinde “Zümrüdü Anka, Zümrüt Anka, Zümrüt Halka, Kartal, Boba Kuş, Angut, Gangan Kuşu, Garaguş, Simurg” olarak geçmekte, ayrıca Yunan mitolojisinde Phonix, İran’da Simurg, Araplarda Anka, Hint’te Garuda (Duymaz, 1998: 92; Yeşildal vd., 2023: 90) gibi isimlerle kullanılmaktadır.

Alp Karakuş, diğer Türk boylarında olduğu gibi Kırgızlar arasında Tanrı’dan kut alan ve göksel varlıklardan sayılan destan kahramanlarının en büyük yardımcılarında sayılmıştır (Çeribaş, 2013: 190). Alp Karakuş’un yardımcı hayvan sembolü işlevinde kullanılması;

Kırgız destanlarından Er Töştük Destanı'nda *“Hayat ağacında yuvası bulunan karakuş avlanmaya gittiği zaman, her sene bir ejderha musallat olup yavrularını yemektedir. Yine ejderha yavruları yiyecekken Töştük gelir ve ejderhayı öldürür. Yavruları kurtarır. Bu iyiliğine karşılık minnettar kalan karakuş, Töştük'ü yeryüzüne götürmek üzere sırtına bindirir. Yolda kahramanın hayvana vereceği yiyecek bitince kendi etini kesip verir. Yere indikleri zaman karakuş bu fedakârlığı görür ve onun yaralarının iyileşmesini sağlar”* (Yeşildal, 2015a: 728-735) şeklinde verilmiştir.

5. SONUÇ

Türk kültür ve mitolojisinde geçmişten günümüze kadar gelen süreç içerisinde Türklerin hayatını etkileyen onlarca hayvan sembolü olduğu görülmektedir. Türk mitolojisinde yer alan hayvanlardan bazıları doğrudan Türkler tarafından benimsenmemiş, Çin, Budist, Hint, İran ve Mısır gibi milletlerin mitolojilerinden etkilenecek zamanla benimsenmiştir.

İncelemiş olduğumuz destanlarda hareketle hayvanlar alplık sembolü, ruhun yansıması, ata/ana hayvan sembolü vb. gibi özelliklerinden dolayı sıkça kullanılmaktadır. Bunun yanında Türk kültür hayatı içerisinde minyatürler, kabartmalar, heykeller ve resimler gibi sanat ürünlerinde hayvanlar önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca Türkler astroloji alanında da hayvanlardan faydalanarak takvim oluşturmuştur. Semboller, tarihin ilk dönemlerinden başlamış ve toplumun bütün kesimlerince kabul görmüş, toplumun inanç ve davranışlarına şekil vermiştir. Semboller hayatımızın bir parçası olarak duygularımızı, düşüncelerimizi, konuşmalarımızı, ibadetlerimizi, çalışmalarımızı vb. gibi birçok eylemlerimizi etkilemiştir. Sanat, müzik, resim, din, felsefe, edebiyat, vb. birçok alanda kullanılmış, gizli kalmış olan başka anlamları bulup dile getirmeye çalışmıştır. Türk topluluklarının kökenine doğru gidildiğinde Türklerin yaşamlarında, içinde bulundukları coğrafyanın etkisi kendini göstermektedir. Bu etki doğal olarak mitolojik ve sembolik yönden de kendini hissettirmektedir. Destanların şekillenmesinde yaşanan dönemin tesiri olduğu kadar sembol ve mitolojinin de çok büyük etkisi olmuştur. Destanlar ait olduğu toplumun kolektif duygularına hitap eden, millî özelliklerini bünyesinde bulunduran semboller bütünüdür. Türk kültürü içerisinde kolektif bilinçdışının öne çıktığı önemli ürünlerden olan destanlarda sembolik ifadeler ortak duyguları vermektedir. Eski Türkler sözcükler ve kavramlarla değil, simgelerle (sembollerle) düşünmüşlerdir. Türkler destanlarda anlatacaklarını, söyleyeceklerini genellikle kültürel semboller aracılığıyla ifade etmişlerdir. Bu semboller destanların meydana gelmesinde, kolektif anlamların aktarılması ve anlaşılmasında önemli görevler üstlenmektedir. Destanlarda geçen hayvanların kolektif kültürde mitolojik unsurlarla ilişkilendirildiği ve toplumsal hayat içerisinde bazı inanışlara tesir ettiği görülmektedir. Ayrıca hayvanların şekil değiştirme özellikleriyle de şamanların iye hayvanların şekline girmesi de temsil edilmiştir.

İncelemiş olduğumuz destanlar içerisinde hayvanların güçlü ve olumlu yönlerinin yanı sıra bazı kötü yönleri de sembolik ifadelerde kullanılmıştır. Türklerin İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte, Sovyet rejiminin siyasi etkisi de mitolojik düşüncesindeki hayvan sembollerini değişikliğe uğratmıştır. Bu etkiler göz önünde alınarak Türkiye dışındaki Türk boylarından Altay, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Kazak, Kırgız, Nogay, Özbek, Tuva, Sagay (Abakan), Uygur ve Yakut destan metinleri taranmış ve hayvanlar ile ilgili kısımlar tespit edilmiştir. Bu tespitlerden hareketle Türk dünyası destanlarında yer alan hayvan sembolleri belirlenmiş, bu hayvanların destanlara yansımalarıyla birlikte Türk kültür ve mitolojisindeki önemi ile hayvanların destanlardaki işlevleri ve karakter özellikleri hem mitolojik hem de sembolik açıdan ele alıp değerlendirilmiştir.

Destanlarda sembolizm özelliği gösteren ve en çok ismi geçen hayvan attır. At destanlarda kahramanın en iyi dostu, yoldaşı, sırdaşı olmanın yanında binek hayvanı olarak geçmektedir. Atın eti, sütü ve derisi her zaman değerlendirilmiş ve kıymetli olarak görülmüştür. Destanlarda kahramanlar kadar atlar da oldukça önemlidir. Çünkü kahramanlar gibi atların da dünyaya gelişleri de olağanüstülüklerle doludur. Bu ve atlar tanrıları görmüş, kâinatın sırlarına vakıftır. Sema âlemindeki güneş ülkesinden tanrıların buyruğu ile yerdeki kahramanlara hizmet için gönderildiği düşüncesi destanlarda hakimdir. Kahramanların çıktıkları yolculuklarda, girdikleri savaşlarda ve katıldıkları yarışmalarda atlar kahramanı her zaman başarıya ulaştırmak için mücadele etmişlerdir. Destanlarda atlar, kahramanlardan tecrübe yönünden genelde daha öndedir. Yaşanılan sıkıntılarda ve olumsuzluklarda olağanüstü özellikleriyle destanlarda yer alan atlar geleceği önceden görerek sahibini tehlikelere karşı uyarır, sihir büyü yapar, kuşlar gibi uçar, insanlar gibi konuşur ve şekil değiştirerek zor durumda kalan kahramanı kurtarırlar. Bu yönleriyle atlar daima yol gösterici olarak öne çıkmakta ve ön görüleri sayesinde başarıya ulaşmaktadırlar.

Destanlarda attan sonra en çok ismi geçen hayvan sembolü kurttur. Türkler için türeyişin ve yol göstericiliğin sembolü olan kurt hem geçmişte hem de günümüzde Türk dünyası için önem arz etmektedir. Aynı zamanda hayvan-ana/hayvan-ata olarak görülmektedir. Türklerin inanç siteminde gökle bağlantılı olarak düşünülmüş ve tanrısal bir kutsiyet verilmiştir. Kurt, Türk düşüncesinde ışıgın, mutluluğun, huzurun, gücün, yiğitliğin ve liderliğin sembolü olarak da görülmektedir. Doğumda göz aydınlığı erkeğin müjdesi olarak geçmektedir. Kurt asildir, güçlüdür, yön bulma duygusu kuvvetlidir. Türk milletinin

özgür ruhuna en çok hitap eden hayvan olmasından dolayı Türk kültür hayatı içerisinde olduğu gibi destanlarda da kendine yer bulmuştur.

Orta Asya Türk kültüründen başlayarak günümüze kadar uzanan süreç içerisindeki toplum hayatında deve önemli bir hayvandır. Hem ticari hem de ekonomik faaliyetlerde önemli görevler üstlenmiştir. Develer evcilleştirilerek yük ve binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Yük hayvanları arasında en donanımlı ve güçlü bir hayvandır. Çöl iklimi ve zorlu tabiat olayları içerisinde ayakta kalmayı başarmış, bu gücünden dolayı birçok uygarlık tarafından değerli görülmüştür. Türk kültüründe deve, kervanların en önemli yük hayvanı olmuştur. Bu nedenle devenin kültürel yaşamla olan ilişkisinden dolayı edebî eserlere yansımıştır. Bu durum devenin toplum hayatındaki önemini göstermesinden dolayı oldukça önemlidir.

Destanlarda geçen büyükbaş hayvanlardan öküz en çok güç, kuvvet yönünden benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Bir diğer büyükbaş hayvan boğa ise üreme ve çoğalma, kuvvet ve kudret sembolü olarak yerini almıştır. Küçükbaş hayvanlardan koyun, koç, keçi, teke gibi hayvanlar Türklerin günlük yaşamı içerisinde sürü hayvanları olarak geçmekte, eğlencelerde ve toylarda eti için kurban edilmektedir.

Kanatlı kümes hayvanlarından tavuk ve horoz destanlarda karşımıza genelde benzetme unsuru olarak çıkmaktadır. Destanlarda geçen bu kümes hayvanları göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçildiğini göstermektedir. Evcil hayvanlardan kedi metinlerde benzetme ve yardımcı işlevleriyle yer almıştır. Köpek ve tazi ise avların vazgeçilmez hayvanlarıdır. Ayrıca köpek destanlarda obanın/evin koruyucusu olarak da kullanılmıştır.

Yırtıcı hayvanlardan aslan, kaplan, pars destanların vahşi hayvanları olarak görülmektedir. Kahramanlar bu hayvanlarla mücadele içine girer ve alplık derecesini alırlar. Ayrıca yiğitler güç, kuvvet ve çeviklik yönünden bu hayvanlara benzetilmektedirler. Yırtıcı hayvanlardan bir diğer hayvan ayıdır. Destanlarda ayı, Tanrı sembolü ve kült olarak görülmüştür. Ayrıca gücünden dolayı benzetme unsuru olarak da kullanılmıştır.

Destanlarda geçen yırtıcı hayvanlardan biri de tilkidir. Tilki, destanlarda daha çok fiziki ve karakter özellikleri açısından kullanılmıştır. Türk halklarının yaşamlarında tilkiye, kurnazlık ve hilekârlık gibi simgesel bir anlam yüklendiği görülmüştür. Ayrıca masallarda

ve atasözlerinde olduğu gibi tilki destan metinlerinde de en çok kurnazlık ve hilekârlık sembolü olarak kullanılmıştır. Destan metinlerinde tilki, derisinin kıymetli olduğundan dolayı avlandığı, karanlık ruhları ve ölümü sembolize ettiği, halk inançlarında olduğu gibi destanlarda da tilki ile yolda karşılaşmanın olumsuzluk getirebileceği, zor durumda kalan kahramanlara kılavuzluk yaptığı, kahramanların engelleri aşmak için tilki şekline girdiği ve yeni doğan çocuğun cinsiyetinin kız olarak ifade edilmesinde tilki kelimesinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Tilki, Türk mitolojisinde hilekârlık ve kurnazlık yönüyle hayvan sembolizmi içerisinde yerini almıştır.

Yırtıcı olmayan memeli hayvanlardan geyik, genelde av hayvanı olarak görülmektedir. Ayrıca Türk halkları için kutsal kabul edilmiş, tanrısal ruhun sembolü olarak görülmüştür. Bir diğer yırtıcı olmayan memeli hayvan domuzdur. Metinlerde genelde olumsuzluk ifade eden, pisliği ve kötülüğü sembolize eden hayvan olarak geçmektedir. Destanlarda geçen yırtıcı olmayan memelilerden fil, fiziki olarak güç ve kuvvet; gergedan, vahşilik ve canavarlık; tavşan, hızından dolayı benzetme unsuru; sıçan/fare, olumsuzluk işlevleriyle kullanılmıştır.

Destanlarda genelde av hayvanı olarak geçen kuşlar kartal, atmaca, doğan ve şahin Türklerin yaşamından avcılığın önemli yer teşkil ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu kuşlar Türk boylarının birer ongunu olarak da kullanılmıştır. Destan metinlerinde geçen diğer kuşlardan baykuş ve guguk kuşu, ölüm ve korku sembolü olarak kullanılmıştır. Kaz, ördek av hayvanı olarak; turna haberci kuş; kuzgun, saksağan, karga, kunduz leşçi kuşlar olarak geçmektedir.

Türk dünyası destanlarında pek çok hayvanın yer aldığı ve bu hayvanların Türklerin yaşadıkları coğrafyalarda yaşayan hayvanlar olduğu söylenebilir. Ayrıca bu hayvanlar Türk destanlarda hem gerçek hem de sembolik anlamlarıyla kullanılmıştır.

Sonuç olarak, destanlarda geçen bu hayvan sembolleri Türk kültür kodları açısından son derece değerli ve önemlidir. Bu çalışmayla ortaya konulan destanlardaki hayvan sembolizmi benzer çalışmalara kaynaklık edeceği muhakkaktır.

KAYNAKLAR

1. YAZILI KAYNAKLAR

Akman, E. (2012). “Türk Mitolojisi ve Halk Şiirinde Sarı/Kızıl Öküz İnancı”. *Journal of Turkology*, 22(1), 1-16.

Akmataliyev, A., Caynakova, A. (2009). *Kırgız Destanları 4 Mendirman*. (Çev. Ali Özgün Öztürk), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akmataliyev, A., Mukasov, M. (2013). *Kırgız Destanları 13 Canış Bayış*. (Çev. Mehmet Aça), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aktaş, E. (2011). *Hakas Destanları 3 Han Orba* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aktaş, E. (2012). *Hakas Türkleri Destan Kahramanları Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Alimova, C. (2017). *Kırgız Destanları 14 Coodarbeşim Destanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alkaya, E. (2001). “Türklerde Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları”, *Türk Kültürü*, C. XXXIX: 459, 442-448.

Alpısbayeva, K., Sakenov, S., Düysengül, J. (2010). *Kazak Destanları 7*. (Çev. Bülent Bayram), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alptekin, M. (2019). *Türk Folklorunda Deve*. Konya: Kömen Yayınları.

Alptekin, M. (2021). “Türk Mitolojisinde Hayvan Sembolizmi Çerçevesinde Deve”. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 236-244.

- Altun, Z. (2019). “Türk Kültüründe Kurt Kavramı Üzerine Bir İnceleme”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 8(22), 91-108.
- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, (Çev. Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova). Konya: Kömen Yayınları.
- Arçın, M. (2014). *Tuva Destanları 2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arçın, M. (2022). “Tuva Türkçesinde At Donları”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 62(2), 265-292.
- Argynbayev, Y. (2016). *Kazak Folklorunda Köpek*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arıkan, M. (2007). *Kazak Destanları 2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Armutak, A. (2002). “Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi”, *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 28(2), 411-427.
- Arpacı, G. Y. (2012). *Gök-Tanrı İnancının Bilinmeyeleri Din ve Millet Kavramları Akay Kine'nin Bilgileri Işığında*. İstanbul: Çatı Yayınları.
- Arslan Erol, H. (2006). “Tabu ve Kelimelerin Anlam Alanlarına Etkisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 50(), 35-56.
- Arslan, D. (2022). “Kırgız Destanlarında Benzetme Unsuru Olarak Hayvanlar: Eşimkul ve Zuura Destanı Örneği”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 191-211.
- Arvas, A. (2019). *Kırgız Destanları 17 Kurmanbek Destanı (Sarıkunan Varyantı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aslan, A. A. (2013). “Anadolu, Kafkasya, Orta Asya Türk ve Amerika Yerli Kızılderili Halk Edebiyatlarında Tulparlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 207, 307-320.

- Atasağun, G. (1996). “İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm’da) Dini Semboller”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Atasağun, G. (1997). “Sembol ve Sembolizm”. *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Dergisi*, 7, 369-387.
- Atsız, H. N. (1992), *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Baysan Basın ve Yayın Sanayi A.Ş.
- Avespayeva, P., Elbekov, T. (2013). *Kazak Destanları 9 Dürliğüv, Karaşaş Kız, Makpal Segiz Destanı*. (Çev. Hatice Emel Şirin), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, M. (2005). *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya: Din Bilimleri Yayınları.
- Aydın, Y. A. (2013). “Osmanlı Dönemi ve Öncesinde Avcı Kuşlardan Sungur Üzerine Bazı Notlar”. *Tarih Dergisi*, 57(1), 25-44.
- Aytaş, G. (2012). “Türk Kültür ve Edebiyatında Geyik Motifi ve Haza Destan-ı Geyik”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 12, 161-170.
- Aytaş, G. (2013). “Şahin Motifli Türkülere Epistomolojik Bir Yaklaşım”. *Akademik Kaynak*, 1(2), 65-75.
- Aytaş, G. (2019). “Kültürel Bir Form Olarak Türkülerde Kaz”. *Akademik Kaynak*, 5(10-11), 75-89.
- Ayverdi, İ. (2010), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Bakırcı, N. (2006). *Niğde Masalları*. Niğde, Niğde Yüksek Öğrenim Vakfı Yayınları.
- Bakırcı, N. (2010). “Türk Dünyası Coğrafyasında Tespit Edilmiş Hayvan Masalları Üzerine Bir İnceleme”. Elazığ: Manas Yayıncılık.

- Bakırcı, N. (2014). “Eflâtun Cem Güney’in Masallar Adlı Kitabında Yer Alan Metinlerde Mitolojik Unsurlar”. *Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 37-52.
- Balcı, F. (2018). *Türk Kültür Tarihinde Sığır*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Baldick, J. (2011). *Hayvan ve Şaman Orta Asya’nın Antik Dinleri* (Çev. Nevin Şahin). İstanbul: Hil Yayınları.
- Banarlı, N. S. (1998), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (Cilt-1), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bang, W., Rahmeti, G. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Barutçu Özönder, F. S. (199). “Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi?”, *Kök Araştırmalar*, 1/2, 65-92.
- Baskıcı, M. (1998). “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 1(4), 73-94.
- Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.
- Bayraktar, N. (2014). “Üç Kıssasü’l-Enbiya Nüshasına Göre Deve Sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesindeki Anlam, Kavram ve Biçim Alanı”. *Deve Kitabı*, E. Gürsoy Naskali ve Erkan Demir (Editörler). İstanbul: Kitabevi, 301-320.
- Bayram, B. (2008). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatımları (İnceleme-Metinler)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Bayram, B. (2013). *Ulup Çuvaş Destanı*. Ankara: Türksoy Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı.
- Beğenç, C. (1974). *Anadolu Mitolojisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Bekki, S. (1996). “Türk Mitolojisinde Kurban”. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 16-28.
- Bekki, S. (2007). *Maaday-Kara Destanı*. Elâzığ: Manas Yayıncılık.
- Bekki, S. (2008). “Çorum-Dodurga’da Bir İnanç Merkezi: Mehmetdedetekke Köyü ve At Kurbanı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 47, 93-110.
- Beydilli, C. (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük* (Çev. Eren Aydın). Ankara: Yurt Kitap Yayın.
- Beydiz, M. G. (2016). *Mitolojiden Sanata Hayvan İmgesi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Boratav, P. N. (1992), *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Buffalo, G., Firedancer, S. (2007). *Şamanların Erk Hayvanları Hayvanların Enerjileri*. İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Bussmann, H. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, London: Taylor&Francis e-Library.
- Büyükkol, S., Öztütüncü, S. (2021). “Türk Mitolojisindeki Karga/Kuzgun İmgesinin Çağdaş Türk Resim Sanatına Yansımaları”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 14(33), 131-145.
- Caferoğlu, A. (1961). “Türk Onomastiğinde Köpek Kültü”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 9, 1-11.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2010). “Türk Onomastiğinde At Kültü”. *Journal of Turkology*, 10, 201-212.
- Campbell, J. (1995). *İlkel Mitolojisi Tanrının Maskeleri* (Çev. Kudret Emiroğlu), Ankara: İmge Kitabevi.

- Can, F. (2015). *VIII-XIII. Yüzyıllar Arası Türkçe Eserlerde Hayvan Adları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Cengiz, A. (2016). “Türk Mitolojisindeki Kozmik Aslan Figürü ve Baki Divanındaki Yansımaları”. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 47-57.
- Cevizci, A. (1999). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Ceylan, N. (2016). “Yağlıca Kalesi’nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 409-421.
- Clauson, S. G. (2021). *Türkler ve Kurtlar* (Çev. Mustafa Levent Yener). *Dil Araştırmaları*, 28,187-198.
- Çandarlı Şahin, A. (2022). *Türk Kültüründe Kaz ve Kazayağı Tamgası*. 6th International Conference On History&Culture, Mehtap Dinçer (Editör), Antalya: İksad Publishing Hause, 1-12.
- Çatalbaş, R. (2011). “Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 3(12), 49-60.
- Çelepi, M. (2018). “Türk Tasavvufunda Hayvan Ruhu ve Koruyucu Pirlar Sembolizmi”. *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Orhan Kurtoğlu ve Ayşe Çamkara Erginer (Editörler), Ankara: AHBV Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 261-285.
- Çelik, A. (2001). “Afganistan’daki Hazara Türkleri ile Doğu Karadeniz Bölgesindeki Çepni Türkleri Arasında Yaşayan Halk İnançları Üzerine Bir Mukayese Denemesi”, *Milli Folklor*, 50, 9-21.
- Çeribaş, M. (2011), *Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

- Çeribaş, M. (2013). “Kırgız Türklerinin Mitlerinde ve Efsanelerinde Olağanüstü Varlıklar, Bu Varlıklara Dair Anlatmalar ve İnanmalar”. *Bengü Bitig*. Dursun Yıldırım Armağanı, B. Gül, F. Ağca, F. Gökçe (Editörler), Ankara: Türkbilig, 173-200.
- Çetindağ Süme, G. (2011). “*Köroğlu Merkezli Hikâyelerin Sembolik Açılımı*”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Çınar, A. A. (1993). *Türklerde At ve On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarname’de At Kültürü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Çınar, A. A. (1995). *Divanu Lügati’t Türk’te At Kültürü*. Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık. Emine Gürsoy Naskali (Editör), İstanbul, Resim Matbaacılık.
- Çınar, A. A. (1996). *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çınar, A. A. (1998). “Türkmen Halk Edebiyatında At Kültürü ve Atın Türkmen Hayatındaki Rolü”. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 122-130.
- Çobanoğlu, Ö. (2007), *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi 1-2*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dalkıran, A., Bayrak, T. (2019). “Türk Kültüründe Keçinin Yeri ve Mehmet Başbuğ Resimlerindeki Yansımalar”. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 22, 25-35.
- Davletov, T. B. (2013). “*Türk Dünyasında Ortak Kar Leoparı (Pars) Motifi*”, Uluslararası Bilim ve Uygulama Konferansı Bildirileri -Çok Dilli Ortamda Dil, Edebiyat ve Kültür-, 133-155.

- Davletov, T. B. (2015). *Ah Çibek Arığ Hakas Türklerinin Kız Alp Yiğitlik Destanı*. Ankara: Türksoy Yayınları.
- Devellioğlu, Ferit (1993), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dilek, İ. (1997). “Altay-Türk Folklorunda ve Atasözlerinde At”. *Milli Folklor*, 36, 60-65.
- Dilek, İ. (2002). *Altay Destanları 1*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2007a). *Altay Destanları 2*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2007b). *Altay Destanları 3*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2014). *Resimli Türk Mitoloji Sözlüğü*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği Yayınları.
- Dilek, İ. (2021). *Türk Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, İ., Güllüdağ, N. (2014). *Nogay Destanları*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Duman, O. (2018). “Çorum Türkülerinde Alevi-Bektaşî Unsurları”. *Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(12), 341-351.
- Durand, G. (2017). *Sembolik İmgelem*. (Çev. Ayşe Meral), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Durmuş, İ. (2021). “Türk Kültür Çevresinde At”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 1-12.
- Durmuş, İ. (2022) “İskitlerden Türk Dünyasına Yayılan Gelenekler”. *Altay Toplulukları Gelenekler-Görenekler-Törelere-Yasalar*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 17-35.
- Duymaz, A. (1998). “Anadolu ve Balkan Türklerinin Halk Anlatmalarında Mitolojik Bir Kuş: Zümrüdü Anka.” *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 91-97.

- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları* (Çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Egimbaeva, S. (2012). *Kırgız Destanları 10 Güldana, Askazan Batır*. (Çev. Zekeriya Karadavut), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ekici, M. (2002), “Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-II”, *Milli Folklor*, 54, 11-18.
- Elçin, Ş. (1988). *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Elçin, Ş. (1993), *Türk Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Elçin, Ş. (1995). *Türklerde Atın Armağan Olması*. Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık. Emine Gürsoy Naskali (Editör), İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Elçin, Ş. (2003). “Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 28, 43-56.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm* (Çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Ercilasun, A. B., vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Cilt-1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdal, G. (2017). “Logolar, Dil ve Semiyotik”. *Ulakbilge*, 5(11), 683-699.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Eren, T. (2013). *Bozkır Kültür Çevresinde Ulaşım ve Haberleşme (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Ergin, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Ergun, M. (1997). *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*. Konya: Günay Ofset Yayınları.
- Ergun, M. (2013). *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M., Aça, M. (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları 1*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, M., Aça, M. (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları 2*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, P. (2010). *Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucın*. Konya: Kömen Yayınları.
- Erkan, N. (2020). “Üsküdar’da Konumlanmış Bir Ocak: Tazıcılar Ocağı”, *Eskiyeni*, 40, 321-340.
- Erol, B. (2008). *Kangal Köpeklerinde Bazı Faktörlerin Dölverimi, Yaşama Gücü ve Büyüme Üzerine Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Ersoy, N. (2000). *Semboller ve Yorumları*. İstanbul: Zafer Matbaası.
- Ersoylu, H. (2015). *Türk Kültüründe Kuşlar*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Ersöz, M. (2009). “*Saha (Yakut) Türklerinin Culuruyar Nurgun Bootur Destanı*”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, E. (1995). “Türk Sanatın At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. Emine Gürsoy Naskali (Editör), İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Esin, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

- Eşankul, C. (2017). *Özbek Destanları 6 Dalli*. (Çev. Dilek Sezer), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1988). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Ezer Yeşilova, N. (2019). *Türk Mitolojisinde Yer Alan Hayvan Figürlerinin Simge ve Sembol Bağlamında Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Fedakâr, S. (2009), *Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Fedakâr, S. (2016). *Özbek Destanları 5 Rüstem Han Destanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Fromm, E. (1992). *Rüyalar, Masallar, Mitoslar*. (Çev. Aydın Arıtan ve Kaan H. Ökten), İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Gök, S., Yeşildal, Ü. Y. (2022). “Hayvan Sembolizminin Türk Halk Müziğine Yansımaları: Baykuş Örneği”. *Rast Müzikoloji Dergisi*, 10(4), 531-557.
- Gökalp, Z. (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. (Haz. Yusuf Çotuksöken), İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2016). “Türk Kültüründe At”. *Uluslararası Sempozyumu: Geçmişten Günümüze Bozkır*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 819-834.
- Gönel Sönmez, T. (2018). “Uygur Türklerinin Anlatma, İnanç ve Ritüellerinde Hayvan Sembolizmi”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 12, 213-225.
- Göner, G. (2020). “Türk Destanlarından Kuş Figürü”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 273-286.

- Gül, V. (2008). “*Altayca Almış-Kaan Destanı*”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul.
- Gülakan Kaman, S. (2015). “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”. *Journal of Turkish Studies*, 10(8), 1137-1154.
- Gülensoy, T. (1995). *At Damgaları*. Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık. Emine Gürsoy Naskali (Editör), İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi.
- Günay, U. (2006). “Türk Destanları”, *Yörtürk, İki Aylık Fikir-Kültür ve Sanat Dergisi*, 68, 26-34.
- Güngör, S. (2022). “Sembolizm Tarihi Serüveni”, *Genç Atebe Dergisi*, 3, 73-77.
- Güven, M. (2003). “Oğuz Kağan Destanı’nda Hayvanlar”, *Millî Folklor*, 57, 82-91.
- Güven, M. (2014). “Türk Halk Oyunlarında Kartal Figürü”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 51, 285-302.
- Güvenç, B. (1979). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Güvenen, E. (2020). “Manas’tan Kahramanlık Destanlarına Kırgız Türklerinde Suya Dair Söz Varlığı”. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 27, 75-100.
- Harva, U. (2015). *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- İlgın, A. (2008). *Hakas Destanları 2 Kara Kuzgun*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İlden, S. (2012). “Türk İkonografisinde Kartal Motifi”. *Problem Of Engineering Graphic and Professional Education*, 15, 42-53.

- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnayet, A. (2004). *Uygur Halk Destanları 1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnayet, A. (2013). *Uygur Halk Destanları 2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnayet, A. (2017). *Kırgız Destanları 15 Manas Destanı (Cusup Mamay Varyantı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İvgin, H. (2013). “İnanışlarda, Söylencelerde Turna Kuşu ve Göç Yolları”. *Kültür Evreni*, 4, 32-45.
- Jumadilova, M., Alpısbayeva, K., Abdıgılıp, R., Avespayeva, P. (2015). *Kazak Destanları 10*. (Çev. Ekrem Ayan), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Jung, C. G. (2009). *İnsan ve Sembolleri*, (Çev. Ali Nahit Babaoğlu), İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Kafesoğlu, İ. (2003). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kahraman Çınar, A. (2016). “Bozkır Kültür Çevresinde Geyik İnancı ve Geyik Kurbanı”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2(1), 78-189.
- Kalafat, Y. (2002). “Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 461-474.
- Kalafat, Y. (2004). *Altaylar’dan Anadolu’ya Kamizm Şamanizm*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- Kalenderoğlu, İ. (2006), “Nogay Destanlarında At Motifi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 21, 97-117.
- Karadavut, Z. (2010). “Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar”. *Milli Folklor*, 11(85), 71-80.
- Karakurt, D. (2011). *Türk Söylence Sözlüğü*. Türkiye, E-kitap.
- Karasu, A. (2017). *Ortaçağ'da Türkler'de Yırtıcı Kuşlarla Avcılık*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Karataş, T. (2001). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Perşembe Kitapları.
- Kaşgarlı Mahmud (2021a), *Divanü Lûgat-it Türk (Çeviri)*, C. I-II-III, (Çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud (2021b), *Divanü Lûgat-it Türk (Dizin)*, (Çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya Karaduman, B.- Özdemir, G. (2022). “Türk Sanatında Kuş İmgesi”. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies*, 8(24), 219–236.
- Keskinsu, G., Özşahin, M. (2022). “Tatar, Başkurt, Çuvaş Destanlarında Hayvanlar ve İşlevleri”. *Folklor Akademi Dergisi*. 5(3), 931-946.
- Kılıç, A. (2001). “İsparta Yöresi Halk İnançları”. *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri*, Ankara, Evrak Yayınları, 415-444.
- Kıraç, E. (2013), *Türkiye Sahası Türk Halk Edebiyatı*, Denizli: Gökçe Yayınevi.
- Kızıl, H. (2018). “Özellikleri Açısından Sembol”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C.10-4(22), 1306-1327.
- Killi Yılmaz, G. (2008). “Sibirya Türklüğünde Ayı ile İlgili İnanışlar”. *Av ve Avcılık Kitabı*. Emine Gürsoy Naskali ve Hilal Oytun Altun (Editörler), İstanbul: Kitabevi, 433-454.

- Killi Yılmaz, G. (2013). *Hakas Destanları 4 Altın Taycı*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korgonbekov, B. (2010). *Kazak Destanları 5*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, F. (2009), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Körpe, R. (2018). “Antik Çağ Sosyo Kültürel Hayatında Develer”. *II. Uluslararası Selçuk-Efes Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri Sempozyumu*, C. I. (Devrim Ertük ve Özgür Gökdemir Editörler), İzmir: Selçuk Efes Kent Belleği Yayınları, 206-216.
- Köse, N. (2002). *Kococaş Destanı*. Ankara: Milli Folklor Yayınları.
- Köse, S. (2019). “Türk Kültüründe Baykuş”. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1 (3), 288-301.
- Köse, N. (2004). *Ak Möör Destanı*. İzmir: Yayınevi Yok.
- Küçük, A. (2017). “Türklerin Yaratılış Mitlerinde Kuşlar”. *Kuş Kitabı*. (Emine Gürsoy Naskali ve Ayşe Şeker Editörler). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 15-26.
- Küçük, M. A. (2020). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Geleneğinde Don Değiştirme”. *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 94, 97-122.
- Küçük, S. (2009). “Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanları”, *Turkish Studies*, 4(8), 1830-1855.
- Küçüküstel, S. (2012). “Kaybolmakta Olan Bir Türk Diline Tanık Olmak: Duha Dili.”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 1(1), 113-125
- Mehmet, A. (2011). *Uygur Halk Destanları 3*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mirzayev, T., İşankul, C. (2011). *Özbek Destanları 4 Huşkeldi ve Belagerdan*. (Çev. Rıdvan Öztürk), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Mukasov, M. (2013a). *Kırgız Destanları 11 Kurmanbek*. (Çev. Ulanbek Alimov), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mukasov, M. (2013b). *Kırgız Destanları 12 Seyitbek*. (Çev. Ulanbek Alimov), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Olguner Ergene, P. (2011). *18. YY ve 19. YY Türk İşleme Motiflerinde Sembol Dili ve Sembolizm İçerikli Yeni Yorumlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Orkun, H. N. (1943), *Türk Efsaneleri*, İstanbul: Çınar Yayınları.
- Ögel, B. (2020a). *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar 1*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Ögel, B. (2020b). *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar 2*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Ögel, B. (2022). *Türk Kültür Tarihine Giriş II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öger, A., Köse, S. (2014). “Uygur Kültüründe Tufan’ın Kuşları: Kırlangıç ve Güvercin”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 3, 163-175.
- Özbaş, M. (2010). “Kurtarıcı Kargadan Burnu Pislikten Çıkmayan Kargaya: Türk Halk Anlatılarında Karganın Dönüşümü”. *Milli Folklor*, 22(88), 57-65.
- Özcan, T. (2003). “Oğuz Kağan Destanı’nın Kahramanlık Mitosu Bakımından Çözümlemesi”, *Milli Folklor*, 15(57), 76–81.
- Özkan, F. – Özkan, İ. (2017), “Költigin ile Köl İç Çor Yazıtlarında Geçen ‘Oplayu Tegmek’ ve ‘Opulu Kirmek’ Sözleri Hakkında”, *Halil İnalcık Armağanı*, Ankara: TKA E Yayınları.
- Özkan, F. (1997). *Altın Arıç Destanı*. Ankara: Bilig Yayınları.

- Özkan, İ. (1989). *Yusuf Bey-Ahmet Bey -Bozoğlu- Destanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özkan, İ. (1992). “Nözügüm Destanı”. *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara, 297-304.
- Özkan, İ. (1997). “Köroğlu Destanı’nda Kahraman ve Atının Doğumu İle İlgili Motiflerin Tahlili”, *Türk Dili Dergisi*, 549, 223-233.
- Özkan, İ. (2009). “Ergenekon Destanı Hakkında”. *Türk Yurdu Dergisi*, 29 (265), 43-47.
- Özkan, İ. (2018). “Oğuz Kağan Destanında Tabakalar ve Oğuz Adı Hakkında Düşünceler”, *II. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, C.3. Ankara: Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, 921-936.
- Özkartal, M. (2012). “Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış. (Dede Korkut Kitabı’ndan Örnekler)”. *Millî Folklor*, 24(94), 58-71.
- Öztokmak, Ç. A. (2019). *Kırgız Destanları 16 Bağış Destanı*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Parlak, T. (2011). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Kültüründe Leopar (Pars) Figürünün İkonografisi”, *Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Habercisi Dergisi*, 2(75), 212-219.
- Parlatır, İ. (2009), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- Polat, M. (2021). “Hakas Türklerinin Kara Kuzgun Destanındaki Şekil Değiştirme Motifleri Üzerine Bir İnceleme”. *II. Uluslararası Mitoloji Sempozyumu*, Ardahan, 428-439.
- Püsküllüoğlu, A. (1971). *Öz Türkçe Sözlük*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Roux, J. P. (1998), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: İşaret Yayınları.

- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. (Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P. (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Sağol, G. (1995). "Tarihi Şivelerde At Donları", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. Emine Gürsoy Naskali (Editör), İstanbul: Resim Matbaacılık, 126-146.
- Sakenov, S., Avespayeva, P. (2009). *Kazak Destanları 6*. (Çev. Oktay Selim Karaca), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Salt, A. (2020). *Neo-Spiritüalist Yaklaşımlarla Ezoterik Bilgilerin Işığında Semboller*". İstanbul: Bilyay Yayınları.
- Sarpkaya, S. (2015). "Türkiye Sahası Efsanelerinde Ayı." *Kahverengi Devin Gizemi Bozayının Öyküsü*. Eren Akçiçek ve Hüseyin Arıkan (Editörler). İzmir: Bassaray Matbaası, 67-77.
- Schimmel, A. (1954). "Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, 67-73.
- Sertkaya, O. F. (1995). "Eski Türk Kültüründe At". *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. Emine Gürsoy Naskali (Editör), İstanbul: Resim Matbaacılık, 25-30.
- Sever, M. (1999). "Türk Mitolojisinde Kuşlar", *Millî Folklor*, 11(42), 83-88.
- Seyidoğlu, B. (1995). "Mitolojik Dönemde At". *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. Emine Gürsoy Naskali (Editör), İstanbul, Resim Matbaacılık, 91-94.
- Siddiq, A. B. (2019). *Tarihöncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Solmaz, A. (2021). *Özbek Destanları 7 Çamlıbel Kuşatması (Çambil Kamali)*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Solmaz, E. (2022). “Karaçay-Malkar Atasözlerinde Hayvan Sembolizmi”, *Disiplinler Arası Dil Araştırmaları Dergisi*, 4,1-13.
- Stevens, A. (2014). *Jung*. Ankara: Kültür Kitaplığı Yayınları.
- Suleymanov, A., İbrahimov, G., Ergun, M. (2014a). *Başkurt Destanları 1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Suleymanov, A., İbrahimov, G., Ergun, M. (2014b). *Başkurt Destanları 2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Suleymanov, A., İbrahimov, G., Ergun, M. (2014c). *Başkurt Destanları 3*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Suleymanov, A., İbrahimov, G., Ergun, M. (2014d). *Başkurt Destanları 4*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şemsettin Sami (1989), *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şişçi, F. (2018). “Türk Mitolojisinde Güvercin Motifi ve Çağdaş Türk Resminde Temsili”. *İdil Dergisi*, 7(41), 47-53.
- Talianova Eren, M. (2023). “Suların Dibine Dalış Motifli Dünyanın Yaratılış Miti Işığında Karşılaştırmalı Mitoloji ve Arkeolojik Yaklaşım”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 16(42), 501-523.
- Tanpolat, C. (2016). “Doğu ve Batı Kültürlerinde Başlıca Hayvan Mitleri”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Temren, B. (1995). *Tasavvuf Düşüncesinde Demokrasi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Tezcan, M. (1976). “İlkel Toplumlarda Başlık Parası Geleneği”. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 9(1), 415-426.
- Tezel, N. K. (2021). *Sagay Destanları Ay Tolızi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1981), *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, İstanbul: Vilayet Yayınları.
- Togan, Z. V. (1931). “Türk Destanının Tasnifi”, *Atsız Mecmua*, 1,4-5.
- Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Tokyürek, H. (2013). “Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 33, 221-281
- Toprak, A. (2019). “Türk Kültüründe Evlilik ve Çocuğa Ad Verme Geleneği: Alevi Bektaşî Örneği”. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 8(18), 90-95.
- Tuncay, H. (1999), *Türk Destanları*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Turan, O. (2009). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Turan, O. (2014). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turani, A. (1975). *Sanat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Toplum Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkeri Baltacı, Z. (2015). *Türk Kültüründe Köpek (İnanış, Uygulama ve Anlatılar)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Türkmen, F., Arıkan, M. (2007). *Kazak Destanları 4 Kırım 'ın Kırk Batırı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Türkmen, F., Arıkan, M. (2011). *Kazak Destanları 8 Alpamıs ve Kambar Batır*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türktaş, M. M. (2013). “Dede Korkut Hikâyelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları”, *Önder Göçgün’e Armağan*, C. 2, (Mithat Aydın Editör), Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları.
- Türktaş, M. M. (2019). “Türklerde Ad Verme ile İlgili Bazı Tespitler”. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 7(17), 34-44.
- Uluç, G., Hüseyinli, A., Mehdiyeva, D., Qır, Ö., İbrahimova, İ., Sərxanbəyova, C. (2013). *İrk Bitig Kadim Uygur Dilinde Yazılmış Fal Kitabı*. Bakü: Türkçesi Varken Topluluğu Yayınları.
- Uluç, T. (2005). *İbn Arabî’de Mistik Sembolizm*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Uraz, M. (1992). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- Uslu, B. (2016). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Ünal, A. (2021). “Kırgız Toplumunda Geçmişten Günümüze Kalın (Başlık Parası) Geleneği”. *Millî Folklor*, 131, 47-61.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimler Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dilş Yayınları.
- Yener, M. L. (2019). “Kutadgu Bilig’deki Hayvan Adları ve Türklerde Hayvan Sembolizmi”. *Yeni Türkiye Dergisi*, 105, 139- 179.
- Yeşildal, Ü. Y. (2015a). *Er Töştük Destanı (İnceleme-Metin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yeşildal, Ü. Y. (2015b). *Mitten Destana, Destandan Türkiye Anadolu Sahası Türk Folklorunda Geyik*, Konya: Kömen Yayınları.

- Yeşildal, Ü. Y. (2018). “Bir Arketip Olarak Yılan”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(13), 420-431.
- Yeşildal, Ü. Y., Yeşil, Y., Kartal, A. (2023). “Masaldan Deyime Bir Mitin Metinlerarası Dönüştürümü: Alp Karakuş”. *Millî Folklor*, 18(140), 85-94.
- Yıldırım, D. (1998), “Türk Kahramanlık Destanları”, *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 149-157.
- Yıldız, N. (2009). “Türk Destancılık Geleneği”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 7-15.
- Yıldız, Ş. N. (2011). *Türk Halk Anlatılarında Hayvan Motifleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Yılmaz, O., Ertuğrul, M. (2011). “Eşeğin (Equus asinus) Evcilleştirilmesi”. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(3), 111-115.
- Yılmaz, E. (2016). *Türkmen Halk Destanı Necep Oğlan*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yüksel Halıcı, G. (2014). “Gök Tanrı’nın Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar”. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 20(77), 71-81.
- Yüksel, B. (2019). “Zümrüd-ü Anka Simurg, Ruhun Yücelmesi ve Yaşarken Yeniden Doğuş”. *Apelasyon E-Dergi*, 62. (<https://apelasyon.com/yazi/62/zumrud-u-anka-simurg-ruhun-yucelmesi-ve-yasarken-yeniden-dogus>)

2. İNTERNET KAYNAKLAR

https://tr.wikipedia.org/wiki/Kurt#cite_note-2 (ET. 08.12.2023)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/damga> (ET. 14.12.2023)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/deve> (ET. 08.03.2023)

<https://sozluk.gov.tr/esek> (ET. 19.03.2023)

<https://sozluk.gov.tr/samur> (ET. 04.04.2023)

<https://sozluk.gov.tr/tavşan> (ET.05.04.2023)

<https://sozluk.gov.tr/atmaca> (ET. 10.40.2023)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : DUMAN, Oğuz

Uyruğu : T.C.

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek	Ahi Evran Üniversitesi	01/09/2016
Lisans	Lefke Avrupa Üniversitesi	27/06/2012
Lise	Özvatan Çok Programlı	12/06/2004

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2015-2016	Çorum Özel Kolej	Öğretmen
2012-2013	Halk Eğitim	Usta Öğretici

Yabancı Dil

İngilizce (Temel)

Yayınlar

1. Duman, O. (2018). “Çorum Türkülerinde Alevi-Bektaşî Unsurları”. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 341-351.
2. Duman, O. (2018). “Çorum Âşıklık Geleneği ve Çorumlu Dergisi’ndeki Çorumlu Âşıklar”. *ERCİYES Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 41(489), 21-25.
3. Duman, O. (2023). “Türk Dünyası Destanların Tilki Sembolizmi”. *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 397-409.
4. Duman, O. (2018). “Alioğlu-Ali İhsan Erdoğan”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 3935
http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=13e36f06c66134ad65f532e90d898545.5a4099d26a860e2e
5. Duman, O. (2018). “Haydar-Haydar Bektaş”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 4865
http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=d91caca74114d81fdcf578fca82f8d72.9075f033c4226ee2
6. Duman, O. (2018). “Saydam-Selami Saydam”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 6149
http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=b04c387c8384ca083a71b8da516f65f6.bedd92f584db627e
7. Duman, O. (2018). “Selmani, Giryani-Selman Arız”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 6155
http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=a47072176bca825aadacf648034e124b.2627f56e03eb4d99.
8. Duman, O. (2018). “Urfani-Gazi Sarısakal”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 6405
http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=b58f7d184743106a8a66028b7a28937c.3c259c2305e92a21
9. Duman, O. (2018). “Arap Ali-Ali Erdugan”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 8557

http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=d01c25576ff1c53de58e0e6970a2d510.56e2c020356a1bb3

10. Duman, O. (2018). “*Kadrî-Kadriyâ-Abdülkadir Uslu*”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 5201

http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=f50c7035e532c49a0f6993d988e2e843.94e311a6a42b6e2e

11. Duman, O. (2018). “*Deli Coş, Dertli Coş- Kerem Sala*”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 5287

http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=b937176da86d4bb5f0ac63aaecf540ea.1abddf06a4bf29f7

12. Duman, O. (2018). “*Eşrefoğlu-Eşref Erdugan*”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 4493

http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=438124b4c06f3a5caffab2c07863b617.8b83f4cc1588f38f

13. Duman, O. (2018). “*Halil-Halil Erdugan*”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 8100

http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=9cea886b9f44a3c2df1163730ab64994.8fb18ea647384da3

14. Duman, O. (2018). “*Örgel- Salim Örgel*”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 6107

http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=29586cb449c90e249f1f09a0a4ee245a.864ae7fd8a76005e

15. Duman, O. (2018). “*Haşimî-Haşimi Aslıhak*”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 4844

http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=e6cc48e3a8db9b618592a86a57960164.207c5672e2e6716a

16. Duman, O. (2018). “*Gardaş, Hamdi- Hamdi Şahin*”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 4752

http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=91299a41773c667d2ee8cddc3f6eeb64.04e328f02591a636

17. Duman, O. (2018). “*Gülabi*”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 4635

http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=1013c8b99e603831ad123eab4b27660f.d2e5424ce7839745

18. Duman, O. (2018). “*Ercani- Abdullah Ercan*”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü-II. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Madde No: 3701

http://teis.yesevi.edu.tr/index.php?sayfa=madde_detay&md=b181eaa49f5924e16c772dcb718fcd0f.8affdde98a528edc

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

